

Ἡ κρίση, τῆς προφητείας

Χρῆστος
Γιανναράς

Ἴκαρος

Πρώτη έκδοση, τοῦ περιοδικοῦ «Σύνορο», Ἀθήνα 1964
Δεύτερη ἔκδοση, «Ἀστὴρ»-Παπαδημητρίου, Ἀθήνα 1968
Τρίτη ἔκδοση, «Δόμος», Ἀθήνα 1981 – ἐπανέκδοση 1988
Τέταρτη ἔκδοση, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 2010
©Χρῆστος Γιανναράς & Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2010

ISBN 978-960-9527-17-2

Χρῆστος Γιανναρᾶς

Ἡ κρίση
τῆς προφητείας

Τέταρτη ἔκδοση

*Στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο
ποὺ συνεχίζω νὰ ζῶ τὴν παρουσία του –
μὲ εὐγνώμονη μνήμη*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τὰ κείμενα ποὺ περιέχονται σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον πρωτοδημοσιεύτηκαν πρὶν ἀπὸ μισὸ περίπου αἰῶνα. Στὸ διαφημιστικὸ φυλλάδιον γιὰ τὴν 3ῃ ἔκδοσιν ὁ τότε Ἐκδότης («Δόμος») σημείωνε:

«Μετὰ τὶς δύο πρῶτες ἐκδόσεις καὶ τὶς πολλαπλῆς κριτικῆς ἀποτιμήσεις, θὰ μπορούσαμε εὐλόγως νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γιὰ τὴ νεότερη ἑλληνικὴ θεολογία Ἡ Κρίσις τῆς Προφητείας ἀντιπροσωπεύει κάτι σὰν ὁρόσημον μιᾶς οὐσιαστικῆς καμπῆς: Ἐὰν μὲ τὶς θρησκευτικὰ ὀργανώσεις καὶ τὸν θεολογικὸ ἀκαδημαϊσμὸ ἢ σύγχυσις τῶν προϋποθέσεων καὶ κριτηρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας καὶ μαρτυρίας φτάνουν στὸ κορύφωμά τους, μὲ τὴν Κρίσις τῆς Προφητείας ἀρχίζει νὰ ἀρθρώνεται ἡ γλῶσσα ποὺ θὰ ἐκφράσει τὴν ἀρχικὰ ἀδύναμη ἀλλὰ προοδευτικὰ εὐρύτερη ἀντίδραση στὴν ἀλλοτρίωσις.

»Στὸ βιβλίον αὐτὸ ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα κείμενα ποὺ τολμοῦν νὰ ὀνομάσουν τὰ συμπτώματα τῆς ἀλλοτρίωσις μὲ τὸ ἀληθινὸ τους ὄνομα: Νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν ξενόφερτο πιετισμὸ τῶν θρησκευτικῶν, παρα-ἐκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων, τὴν παραφθορὰ καὶ ἀλλοίωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς, λαϊκῆς εὐσέβειας, τὸν ψευτο-ἐπιστημονισμὸ σὰν ἄλλοθι μιᾶς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας ποὺ νεκρώνει τὴν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας, τὴν χωρίζει ἀπὸ τὰ ὑπαρκτικὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐμπειρία καὶ τὴν ἄσκησις.

»Γι' αὐτὸ μιᾶμε γιὰ ὁρόσημον μιᾶς καμπῆς: Μὲ τὴν Κρίσις τῆς Προφητείας ἡ θεολογία στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει νὰ μιλάει τὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, γλῶσσα διαλόγου μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῆς Τέχνης καὶ τῆς ἀνήσυχης διανόησης. Ἀρχίζει νὰ γίνεται δεκτὴ καὶ σεβαστὴ στὶς στῆλες τοῦ ἡμερήσιου Τύπου, νὰ μετέχει στοὺς συγκαιρινοὺς προβληματισμοὺς καὶ τὶς ζυμώσεις καταδείχνοντας τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν κειμένων τῆς

ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες νύξεις γιὰ τοὺς θεμελιακοὺς ἄξονες τῆς μαρτυρίας τῆς: Τὴν ὄντολογία τοῦ προσώπου, τὴν εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία, τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ τὸν νομικισμὸ ἦθος, τὴ θεολογία τῶν Εἰκόνων.

»Πρῶτες νύξεις ἐξόδου ἀπὸ τὴν ἄβαβυλώνια αἰχμαλωσία» στὴ δυτικὴ ἀλλοτριώση, τὴ θεσμοποιημένη, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος. Μὲ ταυτόχρονο τολμηρὸ ἀνοιγμα στοὺς κορυφαίους τῆς κριτικῆς ὀξυδέρκειας στὴ Δύση: Νίτσε, Χάιντεγγερ, Σάρτρ, Μπέργκμαν, Μπούλτμαν — ἐπειδὴ ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀλλοτριώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης δὲν σημαίνει καὶ ἀπόρριψη τῶν μεταφυσικῶν ἀναζητήσεων ἑνὸς πολιτισμοῦ μὲ καίρια δυναμικὴ στὴν Ἱστορία».

Αὐτὴ εἶναι μᾶλλον ἐπαρκὴς αἰτιολόγησις τῆς ἀπόφασις καὶ γιὰ μιὰ τέταρτη ἔκδοσις τοῦ βιβλίου.

Ἄνοιξις 2010

Χ.Γ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στήν πρώτη έκδοση (1964) Ἡ Κρίση τῆς Προφητείας εἶχε περιλάβει μόνο τὰ δοκίμια τῆς πρώτης ἐνότητας αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ τόμου. Ἀργότερα (1968) τὰ κείμενα αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν σέ μιὰ εὐρύτερη συλλογή πού πῆρε τὸν τίτλο Τίμιοι μὲ τὴν Ὁρθοδοξία – Νεοελληνικά θεολογικά δοκίμια (Ἐκδόσεις «Ἀστὴρ»-Ἀλ. Παπαδημητρίου) καὶ ἐξαντλήθηκε πρὶν λίγα χρόνια. Τώρα ξανατυπώνεται ἡ δεύτερη αὐτὴ συμπληρωμένη μορφή τῆς συλλογῆς τοῦ 1968, ἀλλὰ μὲ τὸν τίτλο τῆς πρώτης περιορισμένης ἔκδοσης τοῦ 1964, πού τὸν βρίσκω νὰ ἀνταποκρίνεται πληρέστερα στὸ κεντρικὸ «μῆνυμα» τοῦ βιβλίου.

Δὲν ἔκανα καμιὰ μεταβολὴ στὴν ἀρχικὴ μορφή τῶν κειμένων, ἐκτὸς ἀπὸ διορθώσεις ὀρθογραφικῆς καὶ φραστικῆς. Κι αὐτό, ὄχι γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια οὐσιαστικῶν βελτιώσεων καὶ ἀναθεωρήσεων, ἀλλὰ γιὰτὶ οἱ σελίδες πού ἀκολουθοῦν, ἔτσι ὅπως εἶναι, νομίζω ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος σύντομης καὶ εὐρύτερα προσιτῆς εἰσαγωγῆς σὲ ὅλη τὴν κατοπινὴ καὶ περισσότερο ἐξειδικευμένη συγγραφικὴ μου δουλειά. Τώρα πού ἐτοιμάζω τὴν τρίτη ἔκδοση, εἶδα πιὸ καθαρὰ πὼς ὅ,τι ἔγραψα μετὰ τὸ 1968 εἶναι οὐσιαστικὰ εὐρύτερες ἀναλύσεις καὶ συστηματικότερες σπουδῆς πάνω στὰ σπέρματα τῶν ἀπόψεων πού εἶχαν διατυπωθεῖ ἐπιγραμματικὰ (καὶ μὲ τὸν νεανικὸ τότε ἀυθορητισμὸ) στὸ Τίμιοι μὲ τὴν Ὁρθοδοξία. Ἦταν κυρίως ἡ πρώτη ἀνακάλυψη τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας τοῦ προσώπου καὶ τοῦ προσωπικοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως πού εἶναι ὁ ἄξονας τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσης μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς εὐχαριστιακῆς τῆς ὑπόστασης — ἦταν ἡ ἔκφραση τῶν πρώτων ἐμπειριῶν καὶ ἀναζητήσεων ἐλευθερίας ἀπὸ τὰ νομικιστικὰ πλαίσια τῆς πιετιστικῆς θρησκευτικότητος.

Ὅσο γιὰ τὶς ἀντιρρήσεις καὶ ἐπιφυλάξεις πού διατυπώθηκαν

ἢ ποὺ θὰ γεννηθοῦν στὸν ἀναγνώστη μὲ ἀφορμὴ μερικὲς ὑπερβολικὰ «ὀριστικὲς» διατυπώσεις στὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ τόμου, δὲν θὰ τὶς ἔλεγα ἀδικαιώτες. Ὑπάρχει μιὰ εὐκολία στὸν λόγο καὶ μιὰ ὀξύτητα στὴν κριτικὴ — ἴσως ἀναπόφευκτη στὴν ἡλικία πρὶν ἀπὸ τὰ τριάντα χρόνια. Θὰ εὐχόμουν, γιὰ μιὰ ἀποκατάσταση αὐτῶν τῶν ὀλισθημάτων, νὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμέψουν οἱ μεταγενέστερες συγγραφικὲς μου ἀπόπειρες, ποὺ πάνω στὰ ἴδια προβλήματα περιορίζουν κάπως τὶς ἀτομικὲς διατυπώσεις καὶ μαθητεύουν περισσότερο στὶς πηγές τῆς Παράδοσης. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο — ποὺ πολὺ τὸ θέλησα καὶ τὸ προσπάθησα— δὲν εἶναι τελικὰ παρὰ μόνο μιὰ εὐχή.

Στὴ Γενεύη, Ὀκτώβρης τοῦ 1978
Χ.Γ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τὰ δοκίμια καὶ μικρὰ μελετήματα ποὺ συγκεντρώνονται σὲ αὐτὸ τὸν τόμο εἶναι οἱ πρῶτοι σταθμοὶ σὲ μιὰ προσωπικὴ διερεύνηση. Ἡ διερεύνηση ἀναφέρεται στὴν πνευματικὴ παράδοση ποὺ κληροδοτήθηκε στὸν Νέο Ἑλληνισμὸ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ στὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ ἢ παράδοση γιὰ τὸν Νεοέλληνα σήμερα. Μὲ ἄλλα λόγια, διερεύνηση σημαίνει ἐδῶ τὴν προσωπικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸ ἐρώτημα καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ μπορεῖ νὰ σώζει ἢ Ὁρθοδοξία κάτω ἀπὸ τὰ μαλάματα ποὺ ἔχουν ἀφανίσει τὸ πρόσωπό της. Οἱ ριζικὲς ἀνακατατάξεις τῆς ἐποχῆς, λυτρωτικὲς καὶ ἀμείλικτες —τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας— ὑποχρεώνουν, ὅλο καὶ περισσότερο, στὴν προσωπικὴ ἀναμέτρηση τοῦ Νεοέλληνα μὲ τὶς πνευματικὲς ρίζες τοῦ τόπου του: Ὅγδόντα χρόνια μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» στὴ Δύση, καὶ μὲ τὰ ὀρόσημα τοῦ Freud καὶ τοῦ Marx ποὺ τέμνουν στὰ δυὸ τὴν Ἱστορία, τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁ λόγος τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης σήμερα;

Ἡ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα στὰ κείμενα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι προσωπικὴ καὶ ἐπομένως —κατ' ἀρχὴν— ὄχι συστηματικὴ. Πρόκειται, περισσότερο, γιὰ τὶς πρῶτες ἀφορμὲς διερεύνησης, τὰ πρῶτα προσωπικὰ εὐρήματα ἀπὸ μιὰν ἀλήθεια ἀποκλεισμένη ἐρμητικὰ καὶ σχεδὸν ἀπρόσιτη, χάρις στὴν ἀγωγή, τὴν ὀλότελα ξένη πρὸς τὶς ρίζες τοῦ τόπου, ποὺ μᾶς διέβρωσε στὴν κρίσιμη ἡλικία. Στὸν προσωπικὸ καὶ ὄχι συστηματικὸ χαρακτήρα τῆς διερεύνησης ὀφείλονται οἱ κάποιες ἐπαναλήψεις, ἴσως καὶ ταυτολογίες, ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὶς συχωρέσει ὁ ἀναγνώστης· εἶναι ἡ ἐπιμονὴ στὶς πρῶτες ἐσωτερικὲς ρωγμὲς ἀλήθειας, ὁ ἐνθουσιασμὸς ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνακάλυψη ἀρχῶν καὶ προϋποθέσεων ποὺ ἀποδείχνονται «κλειδιά» γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας.

Αὐτὴ ἡ προσέγγιση εἶναι ἐδῶ ἀφετηρικὰ θεολογικὴ (μὲ τὴν

πραγματική και όχι την ακαδημαϊκή έννοια της Θεολογίας): ο δρόμος για την προσπέλαση της περιοχής ορίζεται από τη Θεολογία, δηλαδή από το πρόβλημα της σωτηρίας. Η αποδοχή του σωστού δρόμου είναι ένα κέρδος σημαντικό — ίσως όλο το κέρδος — αφού η αλήθεια σε αυτό τον χώρο είναι «όδος» και «ζωή». Αλλά, ταυτόχρονα, η διερεύνηση του χώρου είναι και κριτική, γιατί τα έρεθίσματα που προκαλούν την αναμέτρηση με το δυναμικό της ορθόδοξης παράδοσης είναι σήμερα στην έλλαδική περιοχή σχεδόν μόνο αρνητικά. Και η κριτική στάση σημαίνει αύξημένη ευθύνη, που θα πρέπει να την μοιραστεί ο αναγνώστης, αν συντονίζεται στη δοκιμασία του άφετηριακού έρωτήματος.

Η δοκιμασία του άφετηριακού έρωτήματος βρίσκει στις σελίδες που ακολουθούν την άκρεια της διατύπωση σε μιάν ιστορική συνειδητοποίηση — ίσως αυθαίρετη, ίσως και προκλητική για τον αναγνώστη. Είναι η συνείδηση ότι στον χώρο του Νέου Έλληνισμού το καίριο πρόβλημα των προϋποθέσεων του πνευματικού βίου έχει κριθεί, ότι δηλαδή υπάρχει ένα γεγονός ιστορικού τέλους της έλλαδικής Όρθοδοξίας. Ο λόγος μοιάζει υπερβολικός και δεν έμφανίζει πολλή ιστορική σεμνότητα. Η διαπίστωση ενός ιστορικού τέλους, που ακόμα δεν είναι αντικειμενικά προσδιορισμένο, μπορεί να είναι αυθαίρετη, να προεξοφλεί τα άστάθμητα. Το πιθανότερο είναι ότι η Όρθοδοξία θα συντηρηθεί ιστορικά στον έλλαδικό χώρο για μακρό ακόμα διάστημα. Αλλά το ιστορικό τέλος δεν σημαίνει πάντοτε και ιστορική έξαφάνιση, μπορεί να σημαίνει μόνο την ιστορική άφασία. Η έλλαδική Όρθοδοξία δεν έμφανίζει σημεία παρουσίας στο ιστορικό παρόν, συνιστά περισσότερο μιάν απουσία: και ως θεολογική αυτοσυνειδησία — με διαλογική αναφορά στο παρόν — και ως ανανεωμένη λατρεία και ως τέχνη εκκλησιαστική και ως μοναχισμός και ως σύγχρονη Ποιμαντική. Η διαφύλαξη μιās μουσειακής παράδοσης και η ταύτιση με τα πεπρωμένα του έθνικου βίου, όσο κι αν είναι

ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα ἐπιβίωσης, δὲν ἀναιροῦν τὸ γεγονός τοῦ ἱστορικοῦ τέλους.

Περισσότερο συγκεκριμένα προσδιορίζεται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ τόμου ἓνα γεγονός τῆς ζωῆς τοῦ τόπου, ποὺ οἱ συνέπειές του φαίνεται νὰ μένουν μᾶλλον ἀνεπίγνωστες ὡς σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλλοίωση τοῦ λαϊκοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, γιὰ τὴν ὀργανικὴ ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὶς ρίζες του. Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός εἶναι συνδεδεμένο προπάντων μὲ ἓνα εὐρύτατο κίνημα θρησκευτικοῦ πιετισμοῦ (μιὰ μεταφύτευση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀντίστοιχων δυτικῶν ρευμάτων) ποὺ ἐπιδίωξε τὴν ἠθικὴ «βελτίωση» τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας. Εἶναι ἓνα ἱστορικὸ θέμα μὲ καίριο ἐνδιαφέρον αὐτὴ ἢ παρουσία τοῦ πιετισμοῦ —μὲ τὴ μορφή τῶν λεγόμενων «χριστιανικῶν ὀργανώσεων»— γιὰτὶ εἶχε συνέπειες οὐσιαστικὲς στὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ βίου: Τὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ βίωμα ἦταν τὸ ἰσχυρότερο ἔρεισμα ἀντίστασης στὸ καθολικὸ ξερίζωμα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του παράδοση. Ἡ πιετιστικὴ του ἀλλοίωση ὀλοκλήρωσε τὴ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀφασία τῆς ἑλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας. Εἶναι ἢ παρουσία τῆς «αἵρεσης». Ἐδῶ δίνονται μόνο νύξεις, ἀλλὰ κάποτε αὐτὸ τὸ θέμα πρέπει ἐπισταμένα νὰ μελετηθεῖ.

Τὸ τρίτο μέρος ἀναφέρεται στὸ δυναμικὸ τῶν ἐλπίδων ποὺ εἶναι ἢ Ὁρθοδοξία, ὡς προσωπικὴ πιά ἀνακάλυψη καὶ ὄχι ὡς ἱστορικὴ πραγματοποίηση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Εἶναι μερικὲς πρῶτες διατυπώσεις γιὰ τὴ «θεολογικὴ» διάσταση μὲ τὴν ὁποία ἢ Ὁρθοδοξία διαλέγεται σήμερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, χρησιμοποιώντας τὴ γλῶσσα τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Ντοστογιέφσκι καὶ τῆς νεοπαλαμικῆς θεολογίας τῆς ρωσικῆς διασποράς. Εἶναι τὸ γεγονός τῶν ὀρθόδοξων κοινοτήτων τῶν γηγενῶν Εὐρωπαίων, ποὺ βρίσκουν στὴν ὀρθόδοξη παράδοση (στὴ Θεολογία, στὴ λατρεία, καὶ στὶς ἅγιες Εἰκόνες) τὴ λύση στὸ ἀνθρωπολογικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ αὐτὸν «τὸν καινούργιο κόσμος, τὸν μέγα» τῆς θεολογικῆς Ὁρθοδοξίας ἔχουμε

αὐτοαποκλειστῆι «οἱ Λακεδαιμόνιοι» τῆς ἑλλαδικῆς ἀφασίας.

Τὸ βιβλίον μπορεῖ νὰ εἶναι τελικὰ ἓνα μήνυμα ἐλπίδας, ἂν ὀρίζει —καὶ στὸ μέτρο πὸ ὀρίζει— τὴν ὀρθόδοξη ὁδὸ τοῦ πένθους. Ὅπωςδὴποτε τὸ πένθος εἶναι, ἐδῶ πὸ βρισκόμαστε, ἡ τίμια στάση.

Στὴ Βόννη, Μάρτης τοῦ 1967

Χ.Γ.

Α Ἡ κρίση τῆς προφητείας

1. Λιμὸς ἐπερχόμενος καὶ ἡ ἀδράνεια τῶν συνειδήσεων

Ἡ κρίση τῆς προφητείας εἶναι τὸ κεντρικὸ θέμα στὴν παρούσα ὥρα. Ἡ ἑλλαδικὴ Ὀρθοδοξία παρουσιάζεται ξένη στὸν συγκεκριμένο ἱστορικὸ χρόνο, ἡ μεγάλη της ἀδυναμία εἶναι νὰ ἐνταχθεῖ ἱστορικά, νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀπαίτηση τῆς Ἱστορίας στὴν παρούσα στιγμή. Εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία τοῦ προφητικοῦ λόγου. Οὐσία τῆς προφητείας δὲν εἶναι ἡ προαγγελία τῶν γεγονότων ποὺ πρόκειται νὰ συμβοῦν, ἀλλὰ ἡ κατανόηση τῆς πορείας τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ συγκεκριμένου ἱστοτικοῦ χρέους ποὺ συνδέεται μὲ τὴν κάθε στιγμή.

Χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα αὐτῆς τῆς ἀποξένωσης ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ χρόνο εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ διαλόγου. Ἡ ἑλλαδικὴ Ὀρθοδοξία πιστεύει πὼς ἀρκεῖται στὴ γλώσσα τῆς Παράδοσης. Ὡστόσο, ἔχει ἀπομείνει χωρὶς τὴ δυνατότητα νὰ διαλεχθεῖ οἰκουμενικά. Στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ὁ λόγος της εἶναι ἀπών. Ὁ εὐρωπαῖος ἄνθρωπος δὲν ζητάει σήμερα ἀπὸ τὴν Ὀρθοδοξία μιὰ ξενάγηση σ' ἓνα λαμπρὸ παρελθόν. Χρειάζεται ἀπάντηση στὸ προσωπικὸ τοῦ ἱστορικὸ πρόβλημα, στὸ πρόβλημα τοῦ αἰώνα, ποὺ δὲν εἶναι γιὰ τὸν Εὐρωπαῖο τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σωτηρία, ἡ κόλαση, ἡ ἁμαρτία, ἡ θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔχει λόγο σ' αὐτὰ ἡ Ὀρθοδοξία; Λόγο ποὺ νὰ μπορεῖ ν' ἀναμετρηθεῖ μὲ τὴν ἀπελπισία καὶ τὸν χλευασμὸ τοῦ σύγχρονου Εὐρωπαίου;

Σύγχρονος Εὐρωπαῖος εἶναι κι ὁ ὀρθόδοξος Ἕλληνας, κάθε μέρα καὶ περισσότερο. Ἄν γιὰ τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο ἡ Ὀρθοδοξία εἶναι «κάποιο φῶς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή», γιὰ τὸν Ἕλληνα εἶναι κάτι

πολὺ περισσότερο: προϋπόθεση ζωῆς. Ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία ὁ Ἑλληνας εἶναι καὶ περιττὸς στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο, ὁ λόγος του εἶναι ἓνας ἀκόμα ἀντίλαλος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀγωνίας, δὲν ἔχει τίποτα καινούργιο νὰ προσφέρει. Ἐμφατικὸ παράδειγμα ἢ πλήθουσα νεοελληνικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή: Παρηκμασμένες παραλλαγές τοῦ δυτικοῦ ἄγχους. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἐξευρωπαϊσμένος Ἑλληνισμός.

Ὡστόσο, ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν ἐξευρωπαϊσμό, αὐτὸς εἶναι ἀναπόφευκτος σήμερα, κάθε προσπάθεια νὰ τὸν ἀρνηθοῦμε θυμίζει τὴν τακτικὴ τῆς στρουθοκαμήλου. Ὁ κίνδυνος εἶναι ἀπὸ τὴν παρατεινόμενη ἀδράνεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης καὶ τῆ θεολογικῆ ἀφασία τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σκλήρυνση ἀπέναντι στὴ μαρτυρία τῶν γεγονότων καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸν στεγανὸ χωρισμὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴ διάνοηση.

Αὐτὴ ἡ σκλήρυνση δὲν εἶναι θελημένη. Εἶναι ἡ ἐπανάπαυση στὶς ρίζες καὶ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τοὺς καρπούς. Τὸ δυστύχημα εἶναι ὅτι οἱ ρίζες μένουν βαθιὰ κρυμμένες στὴ γῆ, χωρὶς νὰ τρέφουν καινούργιους βλαστούς. Εἴμαστε ὅλοι γοητευμένοι ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς ὀρθόδοξης Παράδοσης, εἴμαστε περήφανοι ποὺ τὸν κατέχουμε. Ὡστόσο ὁ θησαυρὸς μένει κατατεθειμένος στὴν Τράπεζα, χωρὶς νὰ μεταφράζεται σὲ ζωντανὸ χρῆμα ποὺ θὰ ντύσει καὶ θὰ χορτάσει τὸν πεινασμένο καὶ γυμνητεύοντα λαό. Ἡ πρόσφατη ἱστορικὴ πείρα ἔδειξε ὅτι καὶ τὰ συγκλονιστικότερα γεγονότα κρίσης στὴν ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία πέρασαν χωρὶς νὰ ἀφυπνίσουν τίς συνειδήσεις, μὲ ἓναν προσωρινὸ μόνο, συναισθηματικὸ ἀντίκτυπο. Δὲν ἔλειψε ἡ καλὴ θέληση, ἴσως καὶ νὰ πλεονάζει. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ὅμως ἡ μαρτυρία τῶν γεγονότων προϋποτίθεται μιὰ εὐαισθησία στοὺς δέκτες τῆς συνείδησης καὶ μιὰ ἀφύπνιση ἐσωτερικὴ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ κερδηθεῖ μὲ μόνη τὴν καλὴ θέληση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς θεολογικῆς παρουσίας

στὸν χῶρο τῆς ἑλλαδικῆς διανόησης καὶ γενικότερα τῆς πνευματικῆς ζωῆς θὰ γίνεи συνειδητὴ μόνο στὴν ἀναζήτηση τοῦ διαλόγου μὲ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι σήμερα δυὸ περιοχὲς ξεχωριστὲς καὶ ἀδιάφορες ἢ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη, τουλάχιστον κατὰ κανόνα. Ὁ κάποιος διάλογος γίνεται μὲ τὴ βοήθεια τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Ἀπολογητικῆς, τῆς Αἰσθητικῆς καὶ μετατίθεται στὸν χῶρο τοῦ Οὐμανισμοῦ, τοῦ Κοινωνισμοῦ, τῆς Ἠθικῆς. Τελικὰ ὅμως, παρ' ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ συχνὰ παρουσιάζει, δὲν ἀποκαθιστᾷ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους φορεῖς τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης καὶ στὸν σύγχρονο εὐρωπαϊὸ ἄνθρωπο. Εἶναι, μάλιστα, ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς τὸ πλῆθος ποὺ συνάχτηκε γύρω ἀπὸ τὸν διάλογο τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Ἀπολογητικῆς, τῆς Ἠθικῆς, στὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ πόσο ραγδαῖα σκόρπισε τὸ πλῆθος — ὅπως τὰ φτερά τοῦ Ἴκαρου, ποὺ κολλημένα μὲ κερὶ βάλθηκαν νὰ φτάσουν τὸν ἥλιο...

Στὸν χῶρο τῆς λεγόμενης πνευματικῆς ζωῆς κρίνεται σήμερα τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς καὶ αὐτὸς ὁ Μινώταυρος τρώει ἄνθρώπους, δὲν χωρατεύει. Ὁ καταθρυμματισμὸς τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ ἄγχος τοῦ μηδενισμοῦ δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ μαλακτικὰ οὐμανιστικὰ ἐπιθέματα. Ὁ μίτος τῆς Θεολογίας μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸν λαβύρινθο; Πρέπει ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Ντοστογιέφσκι. Ἐξήντα χρόνια τώρα καὶ περισσότερο, ἡ ρωσικὴ Ὀρθοδοξία διαλέγεται στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μὲ τὴ δική του γλώσσα. Ἀλλὰ ὁ λόγος τοῦ Ντοστογιέφσκι, ποὺ εἶναι ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊὸ, εἶναι ὁ λόγος τῆς Θεολογίας, ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὸ ὀρθόδοξο δόγμα καὶ ὄχι στὴν Ἠθικὴ ἢ στὸν Κοινωνισμό. Ἀλλὰ στὸ μάθημα ποὺ δίνει ὁ Ντοστογιέφσκι θὰ σταθοῦμε περισσότερο πιὸ κάτω.

Ἐμεῖς ἐδῶ, σ' αὐτὸν τὸν τόπο, δὲν ζητήσαμε ποτὲ μιὰν ἀντίστοιχη ἔκφραση γιὰ νὰ μετᾶσχουμε στὸν διάλογο. Ἴσως, ὅ,τι εἶναι ὁ Πούσκιν καὶ ὁ Ντοστογιέφσκι γιὰ τὴ ρωσικὴ διασπορά, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι σήμερα γιὰ μᾶς ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Παπαδιαμάντης: ὁ λόγος, ἡ ἔκφραση τοῦ ὀρθόδοξου Ἑλληνισμοῦ

στον ευρωπαϊκό χώρο. Μὰ ἡ ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία δὲν φαίνεται νὰ τοὺς χρειάζεται, δὲν ἔνιωσε ποτὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸν λόγο τους, χρόνια τώρα προσπαθεῖ νὰ δανειστεῖ τὴ γλώσσα τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας τῆς Εὐρώπης. Οὔτε καὶ κατεβάσαμε ποτὲ στὸν ευρωπαϊκὸ στίβο αὐτὰ τὰ δύο αὐθεντικὰ μεγέθη. Ἔτσι, ὁ νεοελληνικὸς λόγος, ὁ λόγος τῆς ἐλληνικῆς Ὁρθοδοξίας, θρεμμένος μὲ τὸν χυμὸ τῆς ζωντανῆς Παράδοσης, εἶναι σήμερα ἀπὼν στὸν δυτικὸν χῶρον. Πολλοὶ καὶ εὐήχοι ἀντίλαλοι τοῦ ευρωπαϊκοῦ ἄγχους, ἀλλὰ λόγος ἐλληνικὸς, ὀρθόδοξος δὲν ὑπάρχει.

Ἴσως ἡ κίνηση πρέπει νὰ εἶναι ἀντίστροφη. Ἀφοῦ ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση ἀδρανεῖ, μόνη τῆς ἡ λεγόμενῃ διανόησῃ νὰ τολμήσῃ ἓνα ἐξερευνητικὸ βῆμα στὴν περιοχὴ τῆς θεολογίας. Γιατί, τελικά, μέσα στὴ δίνη αὐτῆς τῆς ὥρας ὁ Ἑλληνισμὸς πρέπει νὰ ἐπιζῆσει. Ὅχι γιὰ νὰ μὴ χαθεῖ ὁ φυλετικὸς μας σπόρος, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ πρόβλημά μας, ἀλλὰ γιὰτὶ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι αὐτὴ τὴν ὥρα ἴσως ἡ μόνη ἐλεύθερη φωνὴ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ὁ φορέας τῆς οἰκουμενικῆς τῆς ἀποστολῆς. Ὁ λόγος τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ὁ μίτος γιὰ τὸν Λαβύρινθο. Στὸ ἱστορικὸ πρόβλημα τοῦ αἰῶνα, στὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία ἔχει νὰ προσφέρει λύση πραγματικὴ. Εἶναι καιρὸς ἡ ἐλληνικὴ διανόησῃ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ δυναμικὸ τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς. Καὶ μόνον ἡ λέξις δόγμα ἔφτασε νὰ προκαλεῖ δυσφορία καὶ ἀντίρρηση. Ἐχει συνδεθεῖ στὶς συνειδήσεις μὲ μιὰν ἐκούσια ἀνελευθερία, ἓναν πειθαναγκασμὸ τῆς σκέψῃς σὲ δεδομένες αὐθεντίες. Ὡστόσο, στὴν ὀρθόδοξη Θεολογία τὸ δόγμα δὲν ἀναφέρεται στὴ λογικὴ καὶ στὴ σκέψῃ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν συνεπάγεται ἀνελεύθερες δεσμεύσεις. Τὸ δόγμα εἶναι ἡ συμβολικὴ διατύπωση μιᾶς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, ποὺ μόνον «διὰ τῆς καρδίας» μπορεῖ νὰ τὴν προσεγγίσει ὁ ἄνθρωπος. Μόνη τῆς ἡ γνώση δὲν ἀρκεῖ, ἔστω κι ἂν ἔχει πετύχει ἔξοχες ἐπιστημονικὲς διατυπώσεις. Τὸ περιβάλλον τοῦ δόγματος δὲν εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ ἐργαστήριον, ἀλλὰ ἡ φωτισμένη ἀπὸ τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Είπαμε πιὸ πάνω γιὰ πραγματικὴ λύση στὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο. Οἱ δογματικὲς ἀφετηρίες γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν πραγματικὴ λύση εἶναι ἀρκετές. Ἄς χρησιμοποιήσουμε μιὰ, τὴν Τριαδολογικὴ. Στὸ δαιμονικὸ δίλημμα τῆς ἀπόλυτης ἀνθρώπινης μοναξιᾶς ἢ τοῦ ἀφανισμοῦ τῆς ὑπαρξῆς μέσα στὴν ἀπρόσωπη μάζα, τὸ δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος ἔρχεται νὰ φωτίσει τὸ μυστήριον τῆς ὑπαρξῆς, νὰ θεμελιώσῃ ὄντολογικὰ τὴν ἀγάπη, νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν πραγματικότητα τοῦ προσώπου. Μὲ τὸ φῶς αὐτοῦ τοῦ δόγματος ἢ Ὁρθοδοξία, ὀρίζει καὶ περιγράφει τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, πλασμένος κατ' εἰκόνα τοῦ ὁμοούσιου καὶ τρισυπόστατου Θεοῦ, εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ὁμοούσιος κατὰ τὴ φύση καὶ μυριυπόστατος κατὰ τὰ πρόσωπα. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἓνα μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο πρόσωπο, ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ μοναδικὰ καὶ ἀνεπανάληπτα πρόσωπα εἶναι ὁμοούσια, μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας οὐσίας. Τότε μόνο ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν ὑπόστασή του ὡς πρόσωπο, ὅταν βρίσκεται σὲ κοινωνία ἀγάπης μὲ τὰ υπόλοιπα πρόσωπα. Καὶ αὐτὴ ἡ κοινωνία ἀγάπης δὲν περιορίζεται, φυσικά, στὰ ἠθικὰ σχήματα τοῦ ἀλτρουϊσμοῦ καὶ τῆς φιλαλληλίας, τὸ πρότυπό της βρίσκεται στὴ ζωὴ τῆς Τριάδος. Ὁ Θεὸς εἶναι κοινωνία — κοινωνία τριῶν προσώπων, πλήρωμα ἀντιμεταδόσεως ἀγάπης, εἶναι ἡ Ἀγάπη. Ἄφοῦ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε «κατ' εἰκόνα» τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ζεῖ ἐγωιστικὰ κλεισμένος στὸν ἑαυτό του, νὰ ἀρκεῖται σὲ ἀπλή, συμβατικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς συνανθρώπους του. Ἄν θέλει νὰ εἶναι πραγματικὰ ἄνθρωπος, «κατὰ λόγον» καὶ «κατὰ φύσιν», πρέπει νὰ ἀγωνίζεται νὰ ζήσει σύμφωνα μὲ τὸ Πρωτότυπό του, τὸν Τριαδικὸ Θεό. Νὰ προσφέρει στὸν Θεὸ καὶ στοὺς συνανθρώπους του ὅ,τι ἔχει καὶ ὅ,τι εἶναι, καὶ νὰ ζητάει τὴν τελείωση καὶ ὀλοκλήρωσή του στὴν ἀγάπη τῶν ἄλλων. Κάθε παρέκκλιση ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁδὸ δεσμεύει τὸν ἄνθρωπο στὸ βιολογικὸ εἶδος, δὲν τὸν ἀφήνει νὰ γίνῃ πρόσωπο, μένει ἓνα ἀπλὸ ἄτομο ποὺ ἀπὸ φυσικὴ ἀνάγκη ζεῖ μέσα στὴ μάζα τῶν ἄλλων ἀτόμων. Καὶ ὁ ἀτομικισμὸς καὶ ἡ μαζοποίηση εἶναι γιὰ

τὴν ὀρθόδοξη Θεολογία καταστροφικὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ μόνος δρόμος σωτηρίας εἶναι ἡ μίμηση καὶ ὁ εἰκονισμὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος: ἐλευθερία, μέσα στὴν ἐνότητα καὶ στὴν ἀγάπη. Μόνον ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ βιολογικὸ ἄτομο γίνεται ἀνθρώπινο πρόσωπο, εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ.

Φυσικά, αὐτὸ ἐδῶ τὸ ἀσήμαντο σπέρμα τοῦ λόγου δὲν εἶναι ποὺ θὰ λύσει τὸ πρόβλημα τὸ τραγικὸ τῆς ὑπαρξης. Εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ ὠριμη καὶ ὀλοκληρωμένη θεολογικὴ ἐπεξεργασία καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ βίωση τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἀπόκρισης. Εἶπαμε: ὁ δρόμος ἀπὸ τὴ γνώση στὴν ἐπίγνωση εἶναι τραχύς. Στὴν παρούσα ὁμῶς ὥρα καὶ ἡ ἐπίγνωση δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Νὰ περιφέρουμε τὴν καύχηση τῶν λύσεων σ' ἓναν κόσμον ποὺ ἀγωνιᾷ στὸν λαβύρινθο τοῦ ἀδιεξόδου, εἶναι τουλάχιστον ἀκατανόητο. Ἄν οἱ λύσεις μας εἶναι πραγματικὲς, δὲν μένει παρὰ νὰ ζήσουμε στὸ αἶμα μας τὸν πυρετὸ τῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ὀρθόδοξη κράση μας νὰ νικήσει.

Αὐτὴ τὴν ὥρα ὁ εὐρωπαϊκὸς πυρετὸς μεταδίδεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρον μὲ ταχύτητα ἐπιδημίας. Ἄλλοτε τὸ χάρισμα τῆς προφητείας ἦταν νὰ συλλαμβάνει τὸν ψίθυρον τῶν γεγονότων, ἀπρόσιτο στοὺς πολλούς, καὶ νὰ ἐπισημαίνει τὸ χρέος. Τώρα ὁ ψίθυρος ἔχει γίνει βοή. Καὶ ἡ βοή τῶν γεγονότων ἐπισημαίνει «λιμὸ ἐπερχόμενο». Μέρους δύσκολες ξημερώνουν γιὰ τὴν ἑλλαδικὴ Ὀρθοδοξία. Ὁ πυρετὸς τῆς Εὐρώπης δὲν ἀστειεύεται οὔτε ξορκίζεται μὲ ἐγκυκλίους «πρὸς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα». Ἡ Ὀρθοδοξία πρέπει νὰ μπολιάσει τὸν λαό, ὅσο εἶναι καιρός. Στὸ στεγνωμένο κορμὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου νὰ μεταδώσει τὸν ζωντανὸ χυμὸ τῆς Θεολογίας. Γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀντέξει στὸν ἐπερχόμενο λιμὸ, στὴν πείνα γιὰ ζωὴ καὶ ἀλήθεια.

Ἡ βοή τῶν γεγονότων εἶναι ποὺ μᾶς ἀφήνει ἀναπολόγητους μπροστὰ στὸ χρέος.

2. Ὁ πληθωρισμὸς τοῦ λόγου καὶ ἡ λειτουργικὴ πράξις

Ἡ κρίσις τῆς προφητείας εἶναι ἡ ἀκραία συνέπεια τοῦ πληθωρισμοῦ τοῦ λόγου. Ὁ πληθωρικὸς λόγος ἔγινε καθεστῶς, τὸ καθεστῶς εἶναι ἡ δημοσιογραφία (ὄχι ἀναγκαστικὰ τῶν ἐφημερίδων). Ἡ δημοσιογραφία κατάργησε τὴν προφητεία. Τὰ μηνύματα τῶν καιρῶν χάνονται μέσα στὸ πλήθος τῶν εἰδήσεων. Τὸ ἐπαγγελματικὸ παιχνίδι μὲ τίς συγκινήσεις τοῦ πλήθους ὀδήγησε σ' αὐτὴ τὴν ἀμβλυνση. Ἡ δημοσιογραφία εἶναι ἡ εὐκολία τοῦ λόγου, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λόγου. Ἔτσι μάθαμε ὅλοι νὰ ἀμφισβητοῦμε τὸ κύρος της. Ὁ λόγος διατρέχει τίς ἐπιφάνειες τῶν γεγονότων, ἐκείνη ἡ δοκιμασία, ἡ ὀδύνη τῆς ἔκφρασης, σπάνισε. Ὁ θάνατος, ὁ πόνος, ὁ ἔρωτας, ἡ ἔσχατη ἀναμέτρηση μὲ τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς μεταφράζεται σὲ πληθωρικὸ λόγο, σὲ ἀντικειμενικὸ γεγονὸς καὶ προσφέρεται γιὰ ἐνημέρωση τοῦ πλήθους. Ἐκεῖ ποὺ ὑποθέταμε πὼς βρίσκονται τὰ ὄρια ἀντίδρασης στὴ χρεοκοπία —στὴν τέχνη τοῦ λόγου καὶ στὴ φιλοσοφία— πραγματοποιοῦνται εὐρύτατες παραχωρήσεις. Εἶναι ὁ πειρασμὸς τῆς δημοσιότητας, ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὴν ἔκταση τῆς φήμης. Τὸ σπουδαστήριον κατακλύστηκε ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα. Δὲν ἔμεινε χῶρος σιωπῆς. Λογοτέχνες καὶ φιλόσοφοι δημοσιογραφοῦν μὲ τακτὲς ὑποχρεώσεις. Ὁ λόγος δὲν ὠριμάζει μὲ ὀδύνη καὶ τὸ ρίγος τῆς προφητείας χάνεται.

Εἶναι κι ἓνας δεῦτερος λόγος. Ἡ προφητεία μεταφράζεται σὲ εὐκολία διαπιστώσεων. Εἶναι αὐτὴ μιὰ κρίσις αὐτάρκειας, ἓνας εὐκόλος τρόπος γιὰ νὰ τακτοποιεῖς τὸ χρέος σου ἀπέναντι στὴν ἐποχὴ. Βέβαια ἡ διαπίστωση προϋποθέτει ἐπώδυνη ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων, τελικὰ ὅμως καταλήγει σὲ προσωπικὴ ἐπανάπαυση. Ἐπισημαίνουμε τὰ κακῶς ἔχοντα καὶ ἐξαντλοῦμε τὸ

χρέος μας σὲ ἔντονες ὑπογραμμίσεις. Ἔχουμε ἔτσι καὶ τὴν ψευδαίσθηση μιᾶς ἱστορικῆς δικαίωσης. Ἡ κατάθεση τοῦ λόγου σὲ μιὰ καίρια στιγμή θὰ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὴν Ἱστορία. Ἦταν προφήτης, θὰ ποῦν. Ἐπισήμανε τὴν πανούκλα («La peste»), ἔστω κι ἂν πέθανε κι ὁ ἴδιος ἀπ' αὐτήν...

Ἡ κρίση τῆς προφητείας εἶναι τὸ σύνορο. Ἡ ὥρα τοῦ λόγου ἔχει ὀριστικὰ παρέλθει. Τὸ ἔσχατο ὄριο τοῦ λόγου, ἡ προφητεία, δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ θρέψει τὸν λαό, τόσο ἰσχνός, συχνὰ ἀνύπαρκτος, πὺ ἀπόμεινε ὁ λόγος της. Ὁ λιμὸς εἶναι λιμὸς ζωῆς, λιμὸς πράξης. Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερὸ ἐκεῖ ὅπου τὰ προσωπεῖα τῶν ἐπιφάσεων ὑποστέλλονται. Στὴν Τέχνη καὶ στὴν ὀργισμένη νεολαία. Τὰ παιδιὰ χλευάζουν τὶς πατριωτικὲς ἐξάρσεις τῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν καὶ τὴ στομφώδη ἠθικολογία τοῦ ἄμβωνα. Ἡ Τέχνη γυμνώνει τὸν λόγο ἀπὸ τὰ στολίδια, ἀπὸ τὰ λεκτικὰ προκαλύμματα, ζητάει τὸν σκέτο, «σημαντικὸ» πυρήνα του, αὐτὸν πὺ προσδιορίζει τὴν πράξη. Εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα δείγματα ὑγείας ἐδῶ πὺ βρισκόμαστε, στὸ σύνορο.

Πρόβλημα δύσκολο εἶναι οἱ καθυστερημένοι. Αὐτοὶ πὺ ἀρνοῦνται τὸν χλευασμό, αὐτὴ τὴν ἔσχατη προφητεία τῶν παιδιῶν καὶ τῆς Τέχνης. Ἄν ἡ προφητεία εἶναι τὸ σύνορο τῆς κρίσης, σκεφθεῖτε τί γίνεται δῶθε ἀπὸ τὸ σύνορο, στὴν παιδαγωγικὴ σκοπιμότητα καὶ στὴν ἠθικολογία. Ὅσοι παρακολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ βλέπουν τὴν ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ περισωθεῖ ἓνα κάποιον κύρος στὸν λόγο, ὁ βερμπαλισμὸς τῆς ἐθνικοφροσύνης καὶ τῆς συμβατικῆς θρησκευτικότητος. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀναμετριέται μὲ τὸν κίνδυνον τοῦ ἀφανισμοῦ του. Ζαλισμένος ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν περίπτυξη, χωρὶς ρίζες πιά, νηστικὸς ἀπὸ πράξη, στερημένος τὴν προφητεία, ἀκροζυγιάζεται στὸ χεῖλος ἑνὸς ἀπροσδιόριστου μέλλοντος.

Ὁ χῶρος τῆς πράξης εἶναι ὁ χῶρος τῆς δημιουργίας. Ὅχι τῆς

καλλιτεχνικής δημιουργίας, δὲν μιλάμε τώρα γι' αὐτή. Ὁ χώρος τῆς δημιουργίας ὀρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἡ ζωαρχικὴ αἰτία τῶν ὄντων. Αἰτία τῆς ὑλικῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὸ Πνεῦμα εἶναι ποὺ «ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος» ζωοποιώντας τὰ νερά, γιὰ νὰ δώσουν τὴ βιολογικὴ ζωὴ τῆς πρώτης δημιουργίας. Τὸ ἴδιο Πνεῦμα «ἐπεσκίασε» καὶ τὴν Παρθένο γιὰ νὰ ἀναστήσει σ' αὐτὴν τὴ δευτέρη δημιουργία, τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου τῆς Χάρης. Τὸ μεγάλο ἀμάρτημα τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἀσήμαντο στὰ μάτια τῶν ἀνίδεων Filioque, ἡ ὑποτίμηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴ ζωὴ τῆς Τριάδος, ἡ ὑπερτίμηση τοῦ Λόγου, μὲ συνέπεια τὸ προβάδισμα τῆς γνώσης, τὸν πλεονασμὸ τοῦ κηρυκτικοῦ στοιχείου, τὴν ἠθικολογία.

Γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ὁ χώρος τῆς πράξης εἶναι «ἡ καρδία» τοῦ ἀνθρώπου, τὸ κέντρο αὐτὸ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς σωματικῆς τοῦ ὑπαρξῆς, ὁ χώρος ὅπου τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο πραγματοποιεῖ τὴν «καινὴ κτίση» τῆς Χάρης. Πρόκειται γιὰ περιοχὴ ἀπρόσιτη στὸν λόγο. Τὸ μυστήριον τῆς ἀναγέννησης τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀφορᾷ ἀπλῶς στὴν ἠθικὴ βελτίωση τοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ στὴν οὐσιαστικὴ ἀνάπλαση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, στὴ μεταμόρφωση τοῦ «ἔσω ἀνθρώπου», σ' αὐτὸ ποὺ λέμε θέωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ εἶναι ἔργο τοῦ Πνεύματος.

Ὁ λιμὸς τῆς πράξης στὴν παρούσα ὥρα, αὐτὴ ἡ στέρηση τῆς ζωῆς, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄρνηση μετοχῆς στὸ δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ κρίση τῆς προφητείας ἐπισημαίνει τὴ χρεοκοπία τοῦ λόγου, τὸν πληθωρισμὸ τῆς δεοντολογίας ποὺ θέλει νὰ ὑποκαταστήσει τὴν πράξη. Ἀκόμα καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ πῆρε τὸ προβάδισμα ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, ὁ Χριστιανισμὸς μεταφράστηκε σὲ παραγγέλματα. Οἱ προσπάθειες τῶν ζηλωτῶν ἐξαντλοῦνται, τὸ περισσότερο, στὸν ἠθικὸ καθαρισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ὁ κηρυκτικὸς λόγος, προφορικὸς καὶ γραπτὸς, ἀποβλέπει προπάντων στὴν ἠθικὴ αὐτοκυριαρχία τῶν πιστῶν, στὴν τελειοποίησιν τοῦ χαρακτήρα κι ὄχι στὴν κάθαρση καὶ ἀνακαίνισιν

τῆς καρδιᾶς.

Ἡ ἔκταση τῆς ἀλλοίωσης ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πνευματικὸς χῶρος τῆς Ἀνατολῆς δὲν δοκιμάστηκε ἀκόμα ἀπὸ τὸν σεισμὸ πού γνώρισε ἡ Δύση. Μιὰ γενιά, ὅπως ἡ εὐρωπαϊκὴ, πού κραύγασε μὲ τὴν ἀπελπισία τοῦ Νίτσε, πού χλευάζει μὲ τὸν λόγο τοῦ Σάρτρ, δὲν μπορεῖ εὐκόλα πιά νὰ ἀνεχθεῖ τὰ φλούδια τῆς ἠθικολογίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ καινούργια μορφή ἀθεϊσμοῦ πού ἐμφανίζεται στὴ Δύση εἶναι ἕνας εὐρύτατος θρησκευτικὸς ἀποχρωματισμὸς, πὺ ἀπειλητικὸς κι ἀπὸ τὴ μαχητικὴ ἀθεΐα. Οἱ κραδασμοὶ τοῦ σεισμοῦ μόλις τώρα φτάνουν στὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ βλέψεις δὲν εἶναι καθόλου αἰσιόδοξες. Οἱ χάρτινοι πύργοι τοῦ θρησκευτικοῦ βερμπαλισμοῦ σαρώνονται κιόλας. Κι εἶναι κάτι πού φέρνει ἀληθινὸ τρόμο ἢ μακαριότητα τῶν θρησκευτικῶν ἀνθρώπων, τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν φυλλαδίων μὲ τὶς ἀφελεῖς φωνασκίες γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ἐλληνικότητα, ὁ στόμφος καὶ ἡ καθαρολογία τοῦ ἄμβωνα — τὴν ὥρα πού ὁ σεισμὸς σκίζει τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ...

Ἐδῶ πού βρισκόμαστε, στὸ σύνορο, εἶναι ἀνάγκη νὰ προσδιορίσουμε τὸν δρόμο τῆς πράξης. Ὁχι πιά τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ τῆς λειτουργικῆς πράξης. Νὰ συνδεθοῦμε ὀργανικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Πνεύματος, νὰ δοῦμε τὸν Χριστιανισμὸ στὴν πραγματικὴ του διάσταση, πραγματικότητα νέας ζωῆς, καινῆς κτίσης.

Αὐτὴ ἡ «καινὴ κτίση», ἡ πραγματικότητα τῆς νέας ζωῆς, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸν θρησκευτικὸ φορμαλισμὸ, πού ἀρκεῖται νὰ παίρνει μιὰ θέση ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου μὲ τὸ ὄνομα «θρησκεία».

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι «θρησκεία», τὸν κάνανε. Γι' αὐτὸ καὶ πλῆθυναν γύρω «οἱ παράξενες ψυχές, μὲ καρδιές πού ὁ Χριστιανισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἰκανοποιήσῃ» (W.B. Yeats). Σὲ καιροὺς σὰν αὐτοὺς ἐδῶ, τὸ ψωμὶ τῆς τέτοιας «θρησκείας» εἶναι πολὺ λειψὸ γιὰ νὰ χορτάσῃ τὴν πείνα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ «θρησκεία», σὰν σχῆμα φτιαγμένο σὲ μέτρα τῆς κοινωνικῆς

σκοπιμότητας, με έτοιμες απαντήσεις στα αμείλικτα ερωτήματα της ψυχής του ανθρώπου, μπορούσε ίσως να γίνει ανεκτή σε άλλες εποχές, μα όχι σήμερα. Σήμερα δεν μπορεί να διεκδικήσει παρά μόνο τους λιγοστούς εκείνους ανθρώπους, που είναι από τη φύση τους «τύποι θρησκευτικοί». Άνθρωποι φτιαγμένοι συντηρητικοί, με κάποιο σύστημα έτοιμων ιδεών που στομώνει όλες τις ανησυχίες τους, άνικανοι να προβληματιστούν πνευματικά. Όμως, αν χωράνε μονάχα αυτοί στο σχήμα της θρησκείας, τί θα γίνει με τη δίψα της σωτηρίας που σπαρταράει στα στήθη τόσων ανθρώπων σήμερα; Τί θα γίνει με τους τελώνες, τις πόρνες, τους άσωτους; Αυτοί δεν είναι «τύποι θρησκευτικοί», κι όμως ο Χριστιανισμός επαγγέλλεται και γι' αυτούς τη σωτηρία και τους βάζει μάλιστα πρωτόρους στον δρόμο της λύτρωσης.

Σίγουρα, υπάρχει ένα πρόβλημα εδώ, που οι εκπρόσωποι της «θρησκείας» αρνούνται να το κοιτάξουν καταπρόσωπο. Ο Χριστιανισμός δεν είναι «θρησκεία», τον κάνανε. Και το σφάλμα αυτό το πληρώνουν σήμερα εκατομμύρια άνθρωποι με το σκληρό τίμημα του χάους και του άδιεξόδου. Ο ευρύτατος θρησκευτικός αποχρωματισμός δεν είναι άρνηση του Χριστιανισμού, αυτόν οι άνθρωποι δεν τον γνώρισαν, οι άνθρωποι αρνούνται την αντίληψη για τον Χριστιανισμό που τους μετέδωσε μια λαθεμένη πίστη. Από τη στιγμή που ο Χριστιανισμός θα γίνει σύστημα, κοσμοθεωρία, λογικά και έπιστημονικά κατοχυρωμένη, ή από τη στιγμή που θα γίνει «άνθρωπισμός» και Ήθική και θεωρία πολιτισμού, ακόμα κι από τη στιγμή που θα γίνει «θρησκεία», δίπλα, ή έστω και παραπάνω από τις άλλες θρησκείες, από αυτή τη στιγμή δικαιώνεται ή άρνητική διαλεκτική, ή λογική άμφισβήτηση. Η βασική άφετηρία για την ούσιώδη προσέγγιση του Χριστιανισμού είναι ή αποφαιτικότητα της Θεολογίας του. Αυτό σημαίνει ότι και το άρτιότερο σχήμα διαλεκτικής και ή πιό γερά θεμελιωμένη Απολογητική, δεν μπορεί να μάς προσφέρει ούτε έναν κόκκο αλήθειας από το μυστήριο του ζώντος Θεού, που είναι ο πυρήνας του Χριστιανισμού. Η χριστιανική Θεολογία είναι λιγότερο μιὰ αναζήτηση θετικῶν γνώσεων περι τοῦ Θεοῦ και

περισσότερο μιὰ ἐμπειρία τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, ποὺ βρίσκεται παραπάνω ἀπὸ κάθε νόηση. Μόνο μὲ τὴν ἀγνωσία γνωρίζουμε Ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος βρίσκεται παραπάνω ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης. Ἡ πατερικὴ παράδοση, ποὺ εἶναι ὁδηγὸς πορείας γιὰ τὴ Θεολογία, ἀποκλείει κάθε ἀφηρημένη καὶ διανοητικὴ ὁδὸ ποὺ θὰ προσπαθοῦσε νὰ προσαρμόσει τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Δὲν ὑπάρχει Θεολογία ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Πρέπει νὰ μεταβληθοῦμε, νὰ γίνουμε «καινοὶ ἄνθρωποι». Γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν Θεὸ πρέπει νὰ Τὸν πλησιάσουμε μὲ τὴν καθαρότητα τῆς καρδιᾶς. Κατὰ τοῦτο ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἓνα γεγονὸς «παράδοξο» γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή, δὲν εἶναι μιὰ γνώση, μιὰ παθητικὴ ἐκδοχὴ ἑνὸς θαυμάσιου συμβάντος, ἢ ἑνὸς συστήματος τέλειαις Ἠθικῆς. Ἡ πίστη εἶναι κίνηση ἐσωτερικὴ, ἢ ἐνεργητικὴ ὑποδοχὴ ἑνὸς θαύματος. Τὸ θαῦμα εἶναι μωρία γιὰ τὶς κατηγορίες τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, εἶναι ὅμως ἀφετηρία ζωῆς γιὰ τὸν πιστό. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ καταργεῖται τὸ στοιχεῖο τῆς μωρίας (Α΄ Κορ. 1, 21-23) καὶ τὸ θαῦμα βρίσκει λογικὴ δικαίωση, ἢ πίστη παύει νὰ εἶναι γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς καὶ γίνεται δίλημμα τῆς διάνοιας. Τὸ φαινόμενο τοῦ σύγχρονου ἀθεϊσμοῦ εἶναι ἢ φυσικὴ συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ἢ πίστη ἔπαψε νὰ εἶναι «παράδοξο» καὶ τραγικὸ βίωμα τῆς ὑπαρξῆς, ἔγινε συστηματικὴ γνώση καὶ κοσμοθεωριακὴ προϋπόθεση γιὰ ὅλους ὅσοι κατοικοῦν στὰ λεγόμενα «χριστιανικὰ κράτη». Εἴμαστε «ντὲ φάκτο» Χριστιανοί, γεννιόμαστε Χριστιανοί, ἀλλὰ αὐτὸ συνεπάγεται ἄρνηση τῆς πίστεως, γιὰτὶ ἢ πίστη δὲν κληρονομιέται, δὲν μεταβιβάζεται, ἀλλὰ βιώνεται στὴν κάθε στιγμὴ τραγικά¹.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουν σήμερα οἱ μάζες γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ, εἶναι μιὰ εἰκόνα Ἠθικῆς. Νὰ γιὰτὶ ἢ Ἠθικὴ φτάνει νὰ εἶναι ἢ προδοσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Στερεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσουν τὴν οὐσία του. Ὁ Χριστιανισμὸς βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ, πραγματικὰ πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ. Τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ εἶναι κατηγορίες τῆς σκέψης, ἢ σωτηρία καὶ ὁ ἁγιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατηγορίες τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ ἀρετὴ στὸν Χριστιανὸ δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ὑπάρχει

μόνο ὡς ἐφαρμογή τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιδιώκεται μόνο ἀπὸ ἀγάπη σ' Αὐτόν.

Πρέπει νὰ δοθεῖ καὶ πάλι ἡ προτεραιότητα στὴ λειτουργικὴ πράξη. Στὸν λειτουργικὸ χῶρο καὶ χρόνο πραγματοποιεῖται ἡ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ «συναγωγή εἰς ἓν τῶν πρὶν διεσκορπισμένων τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ἰωάν. 11, 52), ἡ πραγματικότητα τοῦ μυστικοῦ σώματος, ποὺ ἔχει κεφαλὴ τὸν Χριστὸ καὶ μέλη τοὺς πιστοὺς. Ἡ ἀνάδειξη αὐτοῦ τοῦ σώματος εἶναι ἔργο τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου, εἶναι ἡ πράξη τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου καὶ τῶν παρισταμένων καὶ μετεχόντων πιστῶν σὲ Σῶμα Χριστοῦ, σὲ ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ κοινωνία θείου καὶ ἀνθρώπινου στοιχείου, χρονικότητας καὶ αἰωνιότητας. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μετοχὴ στὸ μυστήριον δὲν εἶναι λογικῆς τάξης, καμιὰ Ἀπολογητικὴ δὲν μπορεῖ νὰ καταδείξει τὴ σημασία ἢ τὴν πραγματικότητα τοῦ γεγονότος. Τὸ μυστήριον ἀναφέρεται στὴν ἐσώτατη περιοχὴ τῆς ὑπαρξης, εἶναι ὑπόθεση μετοχῆς στὴν πράξη. Οἱ τελῶνες, οἱ ληστές, οἱ ἄσωτοι, μαζί με τοὺς ἀσκητὲς καὶ τοὺς ἁγίους, ζοῦν μέσα στὸν λειτουργικὸ χῶρο καὶ χρόνο τὸ γεγονὸς τῆς λύτρωσης καὶ τῆς σωτηρίας, τὴν πραγματικότητα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ἄν ἡ κρίση τῆς προφητείας εἶναι τὸ σύνορον ποὺ ὀρίζει τὴ χρεοκοπία τοῦ λόγου, ἡ παραθεώρηση τῆς λειτουργικῆς πράξης ἐπισημαίνει τὴν τραγικότητα τοῦ λιμοῦ ποὺ μαστίζει τὸν τόπον. Πείνα καὶ δίψα. Ἡ ὀρθόδοξη λειτουργία ἔχει μεταβληθεῖ σὲ θέαμα καὶ ἀκρόαμα. Ἡ ἐπίγνωση τῆς μετοχῆς καὶ τὸ ρίγος τοῦ μυστηρίου εἶναι ἡ ἐξαίρεση. Ἡ κατάσταση εἶναι καὶ ἐπίσημα κατοχυρωμένη: τὸ πανύψηλο τέμπλο χωρίζει καὶ ἀπομακρύνει τὸν λαὸ ἀπὸ τὸ μυστήριον. Ἡ ἀνάγνωση τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν «μυστικῶς» καὶ ὄχι εἰς ἐπήκοον τῶν πιστῶν (τακτικὴ γιὰ τὴν ὁποία μὲ ἀξιοθαύμαστο πάθος ἐπιμένει ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση) ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴ συνάθροιση τοῦ λαοῦ τὴ δυνατότητα νὰ μετᾶσχει στὸ τελούμενον μυστήριον καὶ ὑποχρεώνει τοὺς πιστοὺς νὰ ὑποψιάζονται τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὶς ἀποσπασματικὰς ἐκφωνήσεις. Μιὰ ἀπὸ τὶς νεότερες χαρακτηριστικὰς λειτουργικὰς προσθήκας

εἶναι καὶ ἡ εὐχή τοῦ ἱερέως «ὑπὲρ τῶν παρακολουθούντων». Δὲν ὑπάρχει συνείδηση πὼς εἶναι ἄλλο ἢ παρακολούθηση κι ἄλλο ἢ μετοχή. Ἡ λειτουργία (=λαοῦ τὸ ἔργο) ἔπαψε νὰ εἶναι πράξη τοῦ λαοῦ. Ὁ λαός, χωρισμένος ἀπὸ τὴ βίωση τοῦ μυστηρίου, διατηρεῖ τὴ συνήθεια τοῦ ἐκκλησιασμοῦ ἀπὸ ὑποχρέωση εὐλάβειας ἢ ἀπὸ πατροπαράδοτο ἔθιμο. Αὐτὸ τὸ συγκλονιστικὸ γεγονὸς ζωῆς, αὐτὴ ἡ ἔσχατη ἀναμέτρηση μὲ τὴν πραγματικότητά τῆς λύτρωσης καὶ τῆς σωτηρίας, μεταμορφώθηκε σὲ τυποποιημένο ἀκρόαμα καὶ θέαμα. Εἶναι ἓνα σύνορο θανάτου. Κι ὁ λόγος καθόλου ὑπερβολικός.

Ὅσο κι ἂν διαφωνοῦμε μὲ τὴ λειτουργικὴ διαφοροποίηση τῆς Δύσης, πρέπει ὥστόσο νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι προηγεῖται σημαντικὰ στὴν ἐπίγνωση τῆς προτεραιότητάς ποὺ ἔχει γιὰ τοὺς πιστοὺς ἢ λειτουργία. Τὰ κινήματα τῶν λειτουργικῶν ἀνανεωτικῶν μεταρρυθμίσεων διαδέχονται, τὶς τελευταῖες δεκαετίες, τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Οἱ πρόσφατες σχετικὲς συζητήσεις στὴ δεύτερη σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ πρωτοποριακὲς γιὰ τὴ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Οἱ προτεσταντικὲς μοναστικὲς κοινότητες, ποὺ ἐμφανίζονται τελευταῖα στὴν Εὐρώπη, υἱοθετοῦν σὲ μεγάλο μέρος τὸ ἀνατολικὸ λειτουργικὸ τυπικὸ, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν συντηρητικῶν στοιχείων. Πρόκειται γιὰ ἓναν πραγματικὸ λειτουργικὸ ὄργανο. Καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἡ ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία, κατέχοντας τὸν μοναδικὸ πλοῦτο τῆς λατρευτικῆς τῆς παράδοσης, ἀφήνεται στὴν τυποποίηση, στὴν κυριαρχία τοῦ νεκροῦ γράμματος, στὸν λιμὸ τῶν ψυχῶν.

Εἶναι καὶ πάλι τὸ πρόβλημα τῶν ὀλίγων. Διοικητικὰ μέτρα καὶ διαφώτιση τοῦ κοινοῦ εἶναι φενάκη ἐδῶ ποὺ βρισκόμαστε. Μιὰ χούφτα ἄνθρωποι χρειάζονται, τόσο μόνο. Ὅσοι πατᾶνε στὸ σύνορο, σ' αὐτὴ τὴ διακεκαυμένη ζώνη τῆς ἐπώδυνης ἐγρήγορης. Νὰ ἀναμετρηθοῦν στὸν χῶρο τῆς πράξης μὲ τὴν ἀνεπίγνωστη πείνα ποὺ εἶναι ὁ ἔρωτας. Ἡ ἐρωτικὴ ὑστερία τῶν καιρῶν μας δὲν εἶναι φαινόμενο ἠθικῆς κρίσης τόσο ὅσο ἡ πείνα τῆς πράξης

ποὺ ἔχει χάσει τὸν δρόμο. Φρίττουν οἱ ἠθικολόγοι καὶ ὀργανώνουν τὰ παιδιὰ σὲ στρατευμένες κάστες — μὰ οἱ ψυχὲς εἶναι νηστικὲς ἀπὸ πράξη. Αὐτὴ ἡ γενιά, ποὺ βγῆκε κιόλας στὴ σύγχρονη ἔρημο, αὐτὴ ἡ πεινασμένη κι ἀμείλικτη γενιά εἶναι ἀποφασισμένη νὰ κερδίσει τὴν πράξη. Πρέπει νὰ βρεθοῦν οἱ λίγοι, ποὺ θὰ μοιράσουν τὸ φωμὶ. Ἐκεῖ, στὴ γυμνότητα τῆς ἐρήμου, χωρὶς τὰ στολίδια τῆς γνώσης, τὶς κοινωνικὲς ἐπιφάσεις, τὸ ἐπίχρισμα τοῦ θανάτου ποὺ μπαλσαμώνει τὴν καθημερινότητα, μόνο ἐκεῖ μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἡ ἀναμέτρηση. Τὰ ράκη τῶν σαβάνων ἄς ἀπομείνουν στὴ μούχλα τοῦ μνημείου μαζί μὲ τὸν ἀνθοστόλιστο διάκοσμο τοῦ λόγου καὶ τὰ δάκρυα τῶν συγγενῶν. Ἡ γενιά τῆς ἐρήμου ἔχει τὴν τόλμη νὰ χλευάζει τὸν λόγο, νὰ φτύνει τὴν Ἠθική, γιατί βαρέθηκε τὰ φλούδια καὶ πεινάει τὴν πράξη.

Αὐτοὶ ποὺ θὰ τολμήσουν τὴν ἀναμέτρηση, πρέπει νὰ βγοῦν στὴν ἔρημο. Μὲ τὴν ἴδια πείνα τῆς πράξης, ἀλλὰ καὶ μὲ ζωντανὴ τὴ γεύση τῆς πράξης. Νὰ θρέψουν τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ μὲ φωμὶ καὶ κρασί. Θὰ εἶναι ἡ ἔσχατη ἀναμέτρηση. Πέρα ἀπὸ τὸ σύνορο.

1.4.1964

3. Παράλληλες ὥρες

Ρωσικὴ καὶ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία

Ἔγινε φανερὸ κι ἀπὸ τὰ προηγούμενα: Βρίσκω μιὰν ἀναλογία στὴν παρούσα ὥρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ στὴν κρίσιμη ὥρα τῆς ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας, πρὶν ἓναν αἰῶνα ἢ καὶ λιγότερο, ἔτσι ὅπως τὴν προσδιόρισε προπάντων ὁ Ντοστογιέφσκι.

Δὲν εἶμαι πρῶτος στὴ διαπίστωση οὔτε ἔρχομαι νὰ πῶ κάτι καινούργιο.

Στοὺς Δαιμονισμένους καὶ λιγότερο στοὺς Καραμάζοφ καὶ πρὸ συστηματικὰ καὶ ξεκάθαρα στὸν λόγο του γιὰ τὸν Πούσκιν (8

Ίουνιου 1880), μιλάει ο Ντοστογιέφσκι για τις δύο τάσεις που παρουσιάζονται εκείνα τα χρόνια στη Ρωσία, τους Δυτικόφιλους και τους Σλαβόφιλους. Οί πρώτοι, είναι η φανατισμένη προέκταση της μεταρρύθμισης του Μεγάλου Πέτρου και βλέπουν το μέλλον της Ρωσίας στον έξευρωπαϊσμό της. Είναι «η διανοητική τάξη», άριστοκράτες οί περισσότεροι, που «ίστορικά έχουν ξεριζωθεί από τη γη, που δεν έχουν πίστη στο γενέθλιο χώμα και στις δυνάμεις που κλείνει, και που στο τέλος άρνούονται τη Ρωσία και τον έαυτό τους». Ζητάνε να προσαρμόσουν με όλοτελα έξωτερικό τρόπο την εύρωπαϊκή κουλτούρα, τις εύρωπαϊκές ιδέες και μορφές, στη ζωή της Ρωσίας και στον πολιτισμό της. Φαίνεται πως από μόδα μιλούσαν και για τον λαό, για τα προτερήματά του και τις άρετές του. Όμως ο Ντοστογιέφσκι τους καταλογίζει ότι ούσιαστικά άγνοούν τον λαό, μάλιστα και τον περιφρονούν. «Οί άνθρωποι αύτοι δεν άγαπήσανε ποτέ τους τον λαό... Δεν μπορείς ν' άγαπήσεις κάτι που δεν το ξέρεις, κι αύτοι δεν κατάλαβαν ποτέ τους τον ρωσικό λαό!... Κι όχι μονάχα δεν είδανε ποτέ τους τον ρωσικό λαό, μα του φερθήκανε πάντα με περιφρόνηση, τον σιχαινόντουσαν βαθύτατα, γιατί λέγοντας λαός κάνανε λόγο μονάχα για τον γαλλικό λαό, ή μάλλον μονάχα για τους Παρισινούς και νιώθανε ντροπή που ο ρωσικός λαός δεν τους μοιάζει» (Δαιμονισμένοι Α, ΙΧ).

Ό Πούσκιν πρώτος κομίζει την αίσθηση ενός πυρήνα ζωής, που ύπάρχει στη λαϊκή άλήθεια. Άντλει καλλιτεχνικά από τους κόλπους της λαϊκής άλήθειας, ζωγραφίζει την όμορφιά που αναβλύζει άμεσα από τη ρωσική ψυχή. Η ανακάλυψη του Πούσκιν δεν είναι ήθογραφική ούτε μια περιπλάνηση στις αίσθητικές έπιφάνειες. Είναι ένα κριτήριο για τη μέτρηση του ούσιώδους και το κριτήριο του το έδωσε ο λαός. Ό Ντοστογιέφσκι βγάξει τουτο το συμπέρασμα από το έργο του Πούσκιν: «Νά πιστεύετε στη λαϊκή ψυχή και σ' αύτη ν' αναζητᾶτε τη σωτηρία σας και θα σωθείτε». Πρόκειται λοιπόν για την ύπόθεση της σωτηρίας, γι' αύτο που είναι το πρώτο και το καίριο μέσα στη ζωή. Ό Γκόγκολ και στη συνέχεια ο Ντοστογιέφσκι στα

μυθιστορήματά τους, σαρκώνουν σὲ ζωντανούς τύπους ἀνθρώπων τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Πούσκιν, αὐτὸν τὸν πυρήνα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀλήθειας, ποὺ ὑπάρχει στὸν ρωσικὸ λαό. Εἶναι ἓνας σπόρος, ποὺ ἔμοιαζε στὴν ἀρχὴ ἀσήμαντος, καὶ νὰ τώρα ποὺ φυτρώνει καὶ ἀπλώνει ρίζες καὶ στέλνει χυμούς ζωῆς στὴ γερασμένη Εὐρώπη. Ἦταν μικρότερος πάντων τῶν σπερμάτων καὶ τώρα αὐξάνεται καὶ γίνεται μείζων πάντων τῶν λαχάνων, γίνεται δέντρο σωστό, ὥστε ἔλθεῖν τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατασκηνοῦν ἐν τοῖς κλάδοις αὐτοῦ. Μιὰ σειρὰ φιλοσόφων καὶ θεολόγων, ποὺ θὰ παίξουν ἀργότερα κεντρικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ διαδοχὴ τῆς ζωῆς ποὺ κληροδότησε ἐκείνη ἡ πρώτη ὀμάδα τῶν Σλαβόφιλων: Μπουλγκάκοφ, Φλωρένσκι, Κομιακόφ, Μπερντιάγεφ καὶ ἡ σύγχρονη ρωσικὴ θεολογία τῆς διασπορᾶς, Λόσσκυ, Φλωρόφσκι, Εὐδοκίμοφ, Ζάντερ, Μέγιεντορφ, Σμέμαν, εἶναι πνευματικὲς παρουσίες ἄμεσα αἰσθητὲς στὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης. Οἱ πρῶτοι, ἀνέτρεψαν τὴ ρωσικὴ πολιτιστικὴ συνείδηση προσανατολίζοντάς τιν στὴν κατεύθυνση τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας. Οἱ δεῦτεροι, καταθέτουν τώρα τὶς ἀποκρίσεις τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας στὰ ἐρωτήματα τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν ἴδια ἐκείνη πρώτη αἴσθηση τοῦ πυρήνα τῆς ζωῆς, ποὺ ὑπάρχει στὴν ὀρθόδοξη ρωσικὴ παράδοση, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πραγματοποίησαν μὲ τρόπο θαυμαστὸ τὴν προφητεία τοῦ Ντοστογιέφσκι γιὰ τὴ ρωσικὴ ἐθνικὴ ἰκανότητα οὐσιαστικῆς συμφιλίωσης μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο. «Ἀργότερα, εἶμαι βέβαιος γι' αὐτό, ἐμεῖς, δηλαδὴ ὄχι ἐμεῖς, ἀλλὰ οἱ ἐπερχόμενοι Ρῶσοι, θὰ καταλάβουν ὅλοι, ὡς τὸν τελευταῖο, ὅτι τὸ νὰ εἶσαι ἀληθινὸς Ρῶσος, σημαίνει ἀκριβῶς νὰ προσπαθεῖς νὰ συμφιλιώσεις, καὶ μάλιστα αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ ὀριστικὸ τρόπο, τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀντιφάσεις» (Λόγος γιὰ τὸν Πούσκιν). Αὐτοὶ οἱ «παλαιοὶ» Σλαβόφιλοι, λέει ὁ Φλωρόφσκι, εἶχαν ἓνα εἶδος ἐσωτερικῆς συγγένειας μὲ τὰ βαθύτερα καὶ μυστικότερα προβλήματα τῆς Δύσης. Ἀκόμα περισσότερο, εἶχαν συνείδηση τῆς χριστιανικῆς συγγένειας καὶ τῆς χριστιανικῆς εὐθύνης, τὸ αἶσθημα τῆς ἀδελφικῆς συμπάθειας, τὴ συναίσθηση ἢ μᾶλλον τὸ προαίσθημα

τῆς ὀρθόδοξης ἀποστολῆς στὴν Εὐρώπη. Ἀνακάλυπταν τὰ ρωσικὰ προβλήματα μέσα ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀπαιτήσεις, μέσα ἀπὸ τὰ ἄλυτα προβλήματα ποὺ ἔθετε τὸ ἄλλο μισὸ κομμάτι τοῦ κατὰ βάθος ἀδιαίρετου χριστιανικοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς χριστιανικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἀδελφικῆς εὐθύνης, ἀποτελεῖ, χωρὶς ἄλλο, τὴ μεγάλη ἀρετὴ καὶ τὴν ἔξοχη ἠθικὴ δύναμη τῶν πρώτων Σλαβόφιλων (Γ. Φλωρόφσκι: *Ἡ πορεία τῆς ρωσικῆς Θεολογίας*). Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ σωστὴ ἐπανάσταση ποὺ ἔφεραν στὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης οἱ σκυταλοδρόμοι αὐτοὶ τῆς ρωσικῆς Ὀρθοδοξίας, ἀφοῦ σήμερα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Ὀρθοδοξία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κρατάει σὲ ἐγρήγορηση τὸν δυτικὸ πνευματικὸ κόσμο καὶ ὀφείλεται βασικὰ στὴ ρωσικὴ αὐτὴ διασπορά.

Ὁ λόγος τοῦ Ντοστογιέφσκι γιὰ τὸν Πούσκιν πρέπει νὰ μελετηθεῖ σὰν μανιφέστο τοῦ ζωντανοῦ αὐτοῦ ρεύματος. Εἶναι ἡ πίστη στὸν ἠθικὸ θησαυρὸ τῆς χέρσας ρωσικῆς γῆς, «ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βάθος τῶν ψυχῶν καί, κατ' ἀρχὴν τουλάχιστο, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ οἰκονομικὲς συνθήκες. Ἡ δύστυχη χέρσα γῆ μας, ἂν ἀφαιρέσουμε τὸ ὑπέρτερο στρώμα της, εἶναι ὀλόκληρη σὰν ἕνας ἄνθρωπος. Τὰ ὀγδόντα ἑκατομμύρια τῶν κατοίκων της συνθέτουν μιὰ τέτοια πνευματικὴ ἐνότητα, ὥστε δὲν πρέπει νὰ σκεφτόμαστε ν' ἀνακαλύψουμε παρόμοια στὴν Εὐρώπη... Ἀντίθετα, στὴν Εὐρώπη, σ' αὐτὴ ὅπου τόσα πλούτη ἔχουν συσσωρευθεῖ, τὸ κοινωνικὸ οἰκοδόμημα ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἔθνων εἶναι ὑποσκαμμένο στὰ θεμέλιά του» (*Μερικὲς ἐπεξηγηματικὲς λέξεις γιὰ τὸ θέμα τοῦ λόγου γιὰ τὸν Πούσκιν*). Γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι, αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἐνότητα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ του συνείδηση, αὐτὸ τὸ ἕνα σῶμα εἶναι τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας του. Εἶναι φανερὸ στὰ μυθιστορήματά του. Οἱ ἥρωές του εἶναι γνήσιοι Ρῶσοι, ἀκραῖοι ἄνθρωποι τύποι μὲ ἰλιγγιώδη πάθη, ποὺ ὥστόσο ἀκροζυγιάζονται στὸ φοβερὸ σύνορο ἀμαρτίας καὶ Χάρης. Δολοφόνοι ποὺ διψοῦν βαθύτατα τὸν Θεό, φιλήδονοι ποὺ δὲν μποροῦν ν' ἀρνηθοῦν τὸ ἰδανικὸ τῆς Παρθένου. Αὐτὸς ὁ λαὸς τῆς Ρωσίας, χωρὶς νὰ εἶναι τέλειος ἠθικὰ καὶ ἀπαλλαγμένος

ἀπὸ πάθη, βιώνει ὡστόσο μυστικά, μέσα στὸ ζωντανὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας του, τὶς μεγάλες ἀλήθειες τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας, τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὴν ὀδύνη καὶ τὴ φρίκη τοῦ γεγονότος τῆς ἁμαρτίας, πατώντας στὸ ἔδαφος τῆς Χάρης καὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ντοστογιέφσκι εἶναι γι' αὐτὸ μιὰ ἔξοχη διατύπωση τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας.

Οἱ ρίζες λοιπὸν τοῦ κινήματος τῶν Σλαβόφιλων δὲν βρίσκονται ἀπλῶς στὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ ἢ στὴν ἔμφυτη ἠθικὴ εὐγένεια τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Δὲν εἶναι ἀρκετὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ πλάσεις ἀνθρώπινους τύπους σὰν τοὺς ἥρωες τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Ντοστογιέφσκι, οὔτε ἀντέχει ἡ συναισθηματικὴ πίστη τῆς ἠθογραφίας νὰ ἀναμετρηθεῖ — ὅπως ἀναμετρήθηκε — μὲ τὴν μετεπαναστατικὴ θύελλα καὶ νὰ ἐπιζήσει. Ἐδῶ ὑπάρχει τὸ ἀκατάλυτο ζωντανὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅχι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, ἀλλὰ ἡ πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ρίζες τῆς ὀρθόδοξης ρωσικῆς ἀναγέννησης εἶναι κρυμμένες, πίσω ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν λογίων, στοὺς ἄγνωστους «στάρτσι» τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, στὶς μυστικὲς παρουσίες τῆς ζωντανῆς ἀγιότητος, μὲ τὴν ὀρθόδοξη βίωση τοῦ αὐθεντικὰ ἀνθρώπινου καὶ τοῦ αὐθεντικὰ θείου ποῦ εἶναι ὁ μοναχισμὸς τῆς Ἀνατολῆς. Ἀνάμεσά τους ξεχωριστὸς ὁ πολυσέβαστος ἅγιος Σεραφεῖμ τοῦ Σαρόφ, ποῦ φαίνεται πὼς ἦταν καὶ τὸ πρότυπο γιὰ τὸν Ζωσιμᾶ τῶν Καραμάζοφ.

Τὸ ὀρθόδοξο αὐτὸ καθολικὸ βίωμα ὁδηγεῖ σὲ ἀλήθειες ποῦ ἡ Εὐρώπη, ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς Θεολογίας, δὲν μπορεῖ νὰ τὶς φτάσει. Ὁ Ρῶσος φτάνει μονάχος του, μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ κορμὶ — τὸν ρωσικὸ λαό, τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ, ποῦ κατοικεῖ τὴν «ἀγία Ρωσία». Νά, γιατί, «ὅποιος δὲν ἔχει λαὸ δὲν ἔχει μήτε Θεό! Νά ἴστε βέβαιοι, πὼς ὅσοι παύουν νὰ καταλαβαίνουν τὸν λαὸ τους καὶ χάνουν τὸν δεσμὸ τους μ' αὐτόν, χάνουν τὴν ἴδια στιγμὴ καὶ τὴν πίστη τῶν πατέρων τους καὶ γίνονται ἄθεοι ἢ ἀδιάφοροι. Ἔτσι εἶναι! Εἶναι ἓνα γεγονὸς ἀναμφισβήτητο! Νά, ποιὸς εἶναι ὁ λόγος, ποῦ ὅλοι σας, ὅλοι μας, εἴμαστε τώρα χυδαῖοι, βρομεροὶ ἀθεϊστὲς ἢ ἀδιάφοροι

παλιανθρωπάκηδες και τίποτα παραπάνω!» (Δαιμονισμένοι Α, ΙΧ).

Με όλα αυτά, βέβαια, δεν δικαιώνεται το κίνημα των Σλαβόφιλων και για τις υπερβολές του. Ο υπερτονισμός του λαϊκού στοιχείου στη ρωσική Ὁρθοδοξία ὁδήγησε σε μιὰ ἐπικίνδυνη «ἀπλοποίηση» τῆς πίστεως ποὺ ἔδωσε τὴν προτεραιότητα στὸ φολκλόρ, στοὺς λαϊκοὺς θρύλους, στὶς τυπικὲς συνήθειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἐφτασε νὰ θεωρεῖται ὀρθότερο καὶ ἀσφαλέστερο νὰ ἀπευθύνεται κανεὶς στὸν «λαὸ» γιὰ νὰ διδαχτεῖ τὴν Ὁρθοδοξία, παρὰ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ ἴδιο πνευματικὸ κλίμα βρῆκε ἔδαφος καὶ ὁ ἐθνικισμὸς τῆς ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας ποὺ ἔθρεψε τὰ ὄνειρα καὶ τὶς προσπάθειες τοῦ Πανσλαβισμού. Ὡστόσο, εἶναι ἐλπιδοφόρα ἡ τελικὴ ἰσορροπία στὴν ὁποία μᾶλλον ὁδηγήθηκαν μέσα ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀκρότητες οἱ σύγχρονοι ρῶσοι θεολόγοι τῆς διασποράς.

Ζητώντας τὴν ἀντιστοιχία στὴν παρούσα ὥρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ προηγούμενο τῆς εὐρωπαϊκῆς μεταρρύθμισης ποὺ πραγματοποιήθηκε καὶ στὸν δικό μας τόπο. Θέλω νὰ πῶ γιὰ τὸν Ὅθωνα καὶ τοὺς Βαυαροὺς. Τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο φαίνεται πὼς εἶναι τὸ πιὸ σημαντικό γεγονός γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς Μικρασίας. Τὸ μέγεθος αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀκόμα δὲν ἔχει μετρηθεῖ. Τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς δὲν μπόρεσαν ν' ἀποκόψουν τὸν Ἑλληνισμό ἀπὸ τὶς ρίζες του καὶ τὸν ἀπόκοψε ἡ βαυαρικὴ ἀπελευθέρωση. Δὲν ἔμεινε περιοχὴ τῆς ζωῆς τοῦ τόπου ποὺ νὰ μὴν ξεριζωθεῖ ἀπὸ τὸ χῶμα τῆς Παράδοσης γιὰ νὰ μεταγραφεῖ στὸ εὐρωπαϊκὸ ἀχνάρι. Δίκαιο, Διοίκηση, Παιδεία, Ἐκκλησία ὁργανώθηκαν με σύστημα εὐρωπαϊκόν. Ἦταν μιὰ ἀρχή, ποὺ ἔγινε βιαστικὰ καὶ βίαια. Ἀκολούθησε ὅμως καὶ τὸ ρεῦμα τῶν λογίων, ὅλοι ὅσοι μορφώνονταν στὴ Δύση κι ἔφεραν μετὰ στὸν τόπο ὀρθολογιστικὰ σχέδια γιὰ τὴ μεταμόρφωση τῆς Ἑλλάδας σὲ κράτος εὐρωπαϊκόν.

Ἀκόμα καὶ καινούργια γλῶσσα ἔκοψαν ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Ψυχάρης γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τῆ Γαλλία. Εἶναι φοβερὸ ν' ἀναμετρηθεῖ κανεὶς, στὴν κάθε συγκεκριμένη περιοχὴ τῆς ζωῆς τοῦ τόπου, μὲ τὸ ξερίζωμα τῶν ζωντανῶν ὑπολειμμάτων τῆς παράδοσης καὶ τῆς συνέχειας. Χρειάζονται συστηματικὲς ἐπιμέρους μελέτες, γιὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ κάποτε ὁ λαὸς τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς.

Παράλληλα, ὅπως καὶ μὲ τοὺς Δυτικόφιλους στὴ Ρωσία, δὲν ἔλειψε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων καὶ γιὰ τὸν λαό. Μιὰ ἑλληνολατρία μὲ ποικίλες παραλλαγές, πάντοτε ὅμως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτιστικῆς καλλιέργειας. Ὁ λαὸς ἦταν ἀντικείμενο σπουδῆς καὶ παρατήρησης καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, ποὺ συνόδευε συχνὰ τὴν παρατήρηση, ἀφοροῦσε σὲ κάτι τὸ ὁπωσδήποτε διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λογίων.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἑλληνολατρία ὑπηρετήσαν συχνὰ ἄνθρωποι ἀγνοοὶ στὴ διάθεση καὶ προικισμένοι στὴ σκέψη, καὶ αὐτὸ συμβαίνει ὡς τὰ σήμερα. Ὁ Ἴων Δραγούμης καὶ ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ἀγάπησαν μὲ πάθος τὸν λαὸ καὶ τὸν τόπο. Μὲ τὰ μέτρα ὅμως τοῦ Μακρυγιάννη, τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ἑλληνολατρία τοὺς εἶναι ἄρριζη καὶ ἀφύτευτη, ἀποκομμένη ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς ζωῆς, ποὺ τρέφει τὴ λαϊκὴ ἀλήθεια. Εἶναι οἱ πιὸ ἀγνὲς καὶ σοβαρὲς περιπτώσεις, ποὺ θὰ κριθοῦν κάποτε μὲ τὸν σεβασμὸ ποὺ τοὺς ταιριάζει. Γιατὶ ὑπῆρξαν καὶ ἄλλες, ἓνα πλῆθος ἄλλες, ποὺ ἔκαναν μόνον ἔργο διαστροφῆς καὶ φθορᾶς. Θὰ μπορούσε ν' ἀναφέρει κανεὶς πολλὰ ὀνόματα. Ἦρθαν ἀκόμα καὶ ἄλλοι, ποὺ ἔμειναν στὶς αἰσθητικὲς μονάχα ἐπιφάνειες, στὴ λαϊκὴ τέχνη, στὰ ἥθη καὶ στὰ ἔθιμα καὶ τώρα τελευταῖα ἐκστασιάστηκαν μὲ τὶς βυζαντινὲς εἰκόνες, χωρὶς ἓνα ἐρώτημα γιὰ τὶς ρίζες ποὺ γέννησαν τὴν τέχνη τοῦ λαοῦ καὶ τὶς εἰκόνες. Τὸ κακὸ συμπληρώθηκε πρόσφατα, ποὺ στολίσουμε τὰ νάιτ κλάμπς μὲ φλοκάτες καὶ κεραμικὰ καὶ τὰ σαλόνια μὲ μπακιρένιους τεντζερέδες, μόνον γιὰ τὴ ταίριαζε καὶ αὐτὸ μὲ τὸ γοῦστο τῶν Εὐρωπαίων.

Αὐτὸς ὁ ἄρριζος ἐξευρωπαϊσμός μᾶς ἀπόκοψε ἀπὸ τὸν ζωντανὸ χυμὸ τῆς πνευματικῆς παράδοσης καὶ ἡ ζωὴ τοῦ τόπου γέμισε σκέλεθρα. Κρίση, ὅλο καὶ πιὸ φανερό, μὲ ἀλλεπάλληλες

αίματηρὲς ἀπογοητεύσεις τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ποικίλη ἡγεσία του. Τούτη τὴν ὥρα ὁ Ἑλληνισμὸς παρουσιάζεται ξεκρέμαστος ιδεολογικά, μὲ μόνον ἰδανικὸ τὴν εὐημερία καὶ τὴν ἐκβιομηχάνιση. Δὲν μπορῶ νὰ ξέρω τί ἦταν βιωματικά ἢ Μεγάλη Ἰδέα, δὲν τὴν πρόλαβα, μὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν μόνον τοπικὰ μεγάλη, στὴν καρδιὰ τοῦ λαοῦ ποὺ τὴν γέννησε πρέπει νὰ εἶχε κι ἄλλες διαστάσεις. Ὅχι μόνον ἔκταση, ἀλλὰ καὶ βάθος. Ὁ Μακρουγιάννης, ὁ Σολωμός, ὁ Παπαδιαμάντης, αὐτοὶ τουλάχιστον, εἶναι φανερὸ ὅτι μετρήσανε στὸ βάθος τῆς φυλῆς κι ὄχι μόνον στὴν ἔκταση. Στὶς ρίζες. Κι αὐτὲς οἱ ρίζες —μᾶς τὸ εἶπανε τὸ ἴδιο προφητικά, ὅπως κι ὁ Ντοστογιέφσκι— μποροῦν νὰ θρέψουν ὄχι μόνον τὸν τόπο, μὰ καὶ τὴ Δύση ποὺ γέρασε «ἐν ἀμαρτίαις» ὀρθολογιστικῶν συστημάτων. Εἶναι μιὰ προφητεία ποὺ καὶ σήμερα, μὲ τόσα ὀλοφάνερα σημάδια κρίσης, ἐλάχιστοι τὴν προσέχουν. Κι αὐτοὶ ποὺ τὴν προσέχουν τὸ κάνουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, λογικὰ ἐπιχειρήματα δὲν χωρᾶνε σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ, δὲν μπορεῖς νὰ πείσεις τὸν ἄλλο γιὰ πράγματα ποὺ οἱ πνευματικοὶ του δέχτες δὲν τὰ πιάνουν. Ἐδῶ σχεδὸν ἀληθινὸς σεισμὸς καὶ δὲν καταφέρνει νὰ διακόψει τὸν ὕπνο μας. Λέω γιὰ τὴν κίνηση ποὺ γίνεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν Εὐρώπη μὲ κέντρο τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ ποὺ δὲν εἶναι κρυμμένη στοὺς κύκλους τῶν εἰδικῶν. Πλῆθος σχετικῶν ἐκδόσεων, συστηματικὴ σπουδὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, ἀνακάλυψη τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας, ζωντανὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πνευματικὴ πείρα τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Τί περισσότερο θέλουμε γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι γίνεται κάτι σὰν σεισμὸς; Ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι (Balthasar, Daniélou, Ivánka, Congar, Bouyer, de Lubac) παρουσιάζουν αὐθεντικὰ στὴ Δύση τὰ πνευματικὰ μεγέθη τῆς Ἀνατολῆς (Γρηγόριο Νύσσης, Ὁριγένη, Μάξιμο Ὁμολογητὴ) κι ἓνας φιλόλογος τῆς περιωπῆς τοῦ W. Jaeger ἐκδίδει τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης. Ἀφήνω τὶς ἀλλεπάλληλες ξενόγλωσσες ἐκδόσεις τῆς Φιλοκαλίας τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἄλλα τέτοια δείγματα.

Ποιός είναι λοιπόν στην Ελλάδα ο αντίκτυπος απ' όλη αυτή την κίνηση; Βέβαια, μιὰ κάποια καλύτερη οργάνωση στην τουριστική προβολή του τόπου. Καί περισσότερη καύχηση για την Ὀρθοδοξία! (Μὰ ἡ Ὀρθοδοξία δὲν εἶναι καύχηση, εἶναι ὑποχρέωση.) Γι' αὐτὸ καὶ γέμισε ὁ τόπος μαινόμενα «ὀρθόδοξα» φυλλάδια καὶ ροπαλοφόρους ὑπερασπιστὲς τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἀλόγιστο ξόδεμα στὶς ἐπιφάνειες, χωρὶς οὐσιαστικὴ γεύση ἀπὸ τὸ ζωντανὸ ψωμὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ξένα θεολογικὰ περιοδικὰ, μιλώντας για Ὀρθοδοξία, παρουσιάζουν τὶς ἐργασίες τοῦ Daniélou, τοῦ H. de Lubac, τοῦ Hausherr, εὐτυχῶς καὶ τῶν Ρώσων τῆς διασποράς. Κι ὅταν φτάνουν στὶς ἐκκλησιαστικὲς εἰδήσεις, καταχωρίζουν καὶ τὶς ἐλληνικὲς διαμάχες περὶ τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἐπισκόπων κι ἄλλα θλιβερὰ παρόμοια...

Ἡ λύση ὑπάρχει στὶς ρίζες, εἶναι φανερό, γι' αὐτὸ κι εἶναι τόσο μακρινή, μοιάζει μὲ ὄνειρο. Ἡ σκέτη ἐλληνολατρία εἶναι ὑπόθεση τῆς ἐπιφάνειας, τὸ ἴδιο καὶ ἡ μεγαλόστομη ὀρθοδοξολογία. Φτάσαμε πιά στὸ ἔσχατο ὄριο, μόνος δρόμος ποὺ ἀπομένει εἶναι ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὴν εὐθύνη τῆς πράξης. Πίσω ἀπὸ τοὺς ρώσους λογίους ὑπάρχει ὁ Σεραφεῖμ τοῦ Σαρόφ. Πίσω ἀπὸ τὸν λόγο, ἡ σάρκωση τῆς Παρουσίας.

Μὲ ἄλλα λόγια: Ἡ μόνη λύση εἶναι μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ποὺ θὰ τολμήσουν τὴ σιωπὴ τῆς πράξης. Νὰ ἀπλώσουν ρίζες στὴ γῆ τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ νὰ δώσουν τὸν καρπὸ τῆς μαρτυρίας τοῦ Θεοῦ στὸ σήμερα καὶ στὸ ἐδῶ, hic et nunc. Νὰ δώσουν σάρκα στὸν Λόγο, μὲ τὴ σιωπὴ καὶ τὴν ταπείνωση, μὲ τὴν ἀπάρνηση καὶ τὴν ἄσκηση. Ἔτσι, ὅπως ἡ Παρθένος ἔδωσε σάρκα στὸν Λόγο. Ὅχι νὰ κηρύξουν τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ νὰ ξανασαρκώσουν τὸν Λόγο.

Στὴν παρούσα ὥρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ μέγιστο χρέος εἶναι αὐτὴ ἡ ἀναμέτρηση τῶν ὀλίγων. Ἡ μετεπαναστατικὴ θύελλα σαράντα πέντε χρόνων φαίνεται πῶς δὲν μπόρεσε νὰ ξεριζώσῃ ἀπὸ τὴ γῆ τῆς Ρωσίας τὸν σπόρο τῶν «στάρτσι». Πολλὲς πληροφορίες λένε πῶς οἱ ἐκκλησίες στὴ Ρωσία εἶναι σήμερα συχνὰ κατάμεστες. Ἡ γῆ τῆς Ρωσίας ἀρδεύεται ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς

ὀρθόδοξης λατρείας. Καὶ ἡ ζωὴ τῆς Εὐρώπης σημαδεύεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς ὀρθόδοξης ρωσικῆς διασπορᾶς. Ἡ προεπαναστατικὴ Ἐκκλησία τῆς κατάπτωσης μεταμορφώθηκε σὲ Ἐκκλησία μαρτυρίου καὶ ἁγιασμοῦ. Τὸ αἶμα ἑκατομμυρίων μαρτύρων διοχετεύει ζωὴ στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας σήμερα. Στὶς ρίζες αὐτοῦ τοῦ θαύματος βρίσκεται ἡ θεολογικὴ ἀναγέννηση τοῦ 19ου αἰῶνα στὴ Ρωσία, ἡ ἀνθησις τοῦ μοναχισμοῦ, ἡ σχολὴ τῶν Σλαβόφιλων, ἡ ἀνακάλυψη τῆς ὀρθόδοξης Παράδοσης, ἡ πνευματικότης τῆς Ἀνατολῆς ποὺ δὲν ἀποβλέπει ἀπλῶς στὴν ἡθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ στὴ ριζικὴ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσης, μέσα στὸ θαῦμα τῆς «καινῆς» δημιουργίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, στὸ ζωντανὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτὸ λοιπόν: Μιὰ χούφτα ζωντανῆ σπορᾶ καὶ γιὰ τὸ χῶμα τῆς Ἑλλάδας. Ὅχι ἄλλες φράγκικες ὀρθολογιστικὲς κατασκευές. Ἡ σημερινή μας Τεχνικὴ δὲν φτιάχνει μιὰν Ἁγία-Σοφία, ἡ Ἁγία-Σοφία εἶναι καρπὸς κι ὄχι ἐφεύρημα.

Ρίζες, θὰ βρεθοῦν ἀνθρωποὶ ν' ἀπλώσουν ρίζες; Ρίζες στὸν χῶρο τοῦ θαύματος.

18.3.1964

4. Ἑλλαδικὴ καὶ οἰκουμενικὴ Ὁρθοδοξία

Ἡ κρίση τῆς προφητείας εἶναι γιὰ τὴν ἑλλαδικὴ Ὁρθοδοξία κρίση σκοποῦ, ἀδυναμία ἱστορικῆς προσαρμογῆς. Προφητικὸς λόγος δὲν ὑπάρχει γιὰ ν' ἀφυπνίσει τὴν αἴσθησι τοῦ ἐπίκαιρου χρέους, νὰ χειραγωγῆσει σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶδε σὰν ἱστορικὸ της χρέος τὴ συντήρησι τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἀνταποκρίθηκε στὸ χρέος αὐτό, ἐπὶ τετρακόσια χρόνια, μὲ ἀκραία

συνέπεια. Καὶ ἡ συντήρηση δὲν ἀφοροῦσε ἀπλῶς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν ἢ τὸν φυλετισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἐκεῖνο ποῦ ἔπρεπε νὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν θύελλα ἦταν ἡ χριστιανικὴ καθολικότητα, ὁ ἑλληνισμὸς τῶν δογμάτων, ὁ ἑλληνισμὸς τῆς λατρείας, ὁ ἑλληνισμὸς τῶν εἰκόνων. Μὰ ἡ θύελλα πέρασε, ὁ Ἑλληνισμὸς, ἐδῶ καὶ ἑκατὸν τριάντα χρόνια, εἶναι κράτος ἐλεύθερο παρ' ὅλα τὰ ὑπολείμματα ὑπόδουλης γῆς. Ὑπάρχει τώρα ἐθνικὴ συνείδηση καὶ ἡγεσία μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἔτσι ἔγινε καὶ ἡ ἑλλαδικὴ Ὀρθοδοξία ἀπόμεινε χωρὶς ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ἀλλὰ ἡ προφητικὴ συνείδηση δὲν γρηγορεῖ γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἀπουσία. Γι' αὐτὸ καὶ ἑκατὸν πενήντα χρόνια τώρα, ἡ ἑλλαδικὴ Ὀρθοδοξία προσπαθεῖ νὰ καλύψει τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐκκρεμότητα δίνοντας ἀνεδαφικὰς προεκτάσεις στὸ ἐθνικὸ τῆς ἔργο. Ἴσως νὰ ἦταν καὶ ὁ ἐθισμὸς τῶν τεσσάρων αἰώνων, ποῦ παγίωσε τὴν ἐθνικιστικὴν συνείδηση τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀφύπνιση τοῦ ἐθνικισμοῦ ἦταν ἓνα γενικότερο εὐρωπαϊκὸ φαινόμενο ἐκεῖνα τὰ χρόνια καὶ ἐμεῖς ἀπλῶς συμβαδίσαμε. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ἀπομείναμε σὲ μιὰν ἐθνικιστικὴν αὐτοϊκανοποίηση, χωρὶς ἐπίγνωση ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ὁ φορέας τῆς οὐσίας καὶ ὄχι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς ἀποστολῆς τῆς Ὀρθοδοξίας.

Ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἐκκρεμότητος εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς Ἐκκλησίας νὰ καθοδηγήσει τὸν σημερινὸ Νεοέλληνα σὲ μιὰ καινούργια πολιτιστικὴ πραγματοποίηση. Ἡ Ὀρθοδοξία δὲν ἔχει πιά τὴ δυνατότητα νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, δὲν ἔχει σὲ ποιὰ γλῶσσα νὰ τοῦ μιλήσει. Τῆ δική τῆς γλῶσσα, τὸν λόγο τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἀποκάλυψης τὸν ἀρνήθηκε, γιὰ νὰ τὸν ἀντικαταστήσει μὲ τὸν ἐθνικιστικὸν βερμπαλισμὸ καὶ τὴν Ἠθική. Κήρυγμα στὴ σημερινή, ζωντανή γλῶσσα τῆς Θεολογίας, εἶναι σπάνιο ν' ἀκούσεις στὴν Ἑλλάδα, ὅμως «περὶ τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος» ἡ φλυαρία τοῦ ἄμβωνα εἶναι συχνὰ ἀκατάσχετη. Τυπικὸ δεῖγμα ἡ τακτικὴ ἀρθρογραφία στὸ περιοδικὸ Ἐκκλησία — ἐπίσημο δελτίο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: «Ἄν θέλωμεν ὄντως νὰ ἀναστηλοῦται ἡ ζωὴ τοῦ

Ἐθνους εἰς ὑπέροχον ρυθμόν, πρέπει νὰ παραμείνωμεν γνησίως θρησκευόμενος λαός. Καὶ νὰ ἐξαγοράζεται ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἐθνους μὲ τὸν σταυρόν, συμφώνως πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐπιταγὴν ἐν τούτῳ νικά... Ἡ εὐγενὴς φιλοδοξία νὰ ἀναγεννηθῇ τὸ ἔθνος ἐπιβάλλει, ὡς ὑπέριστατον καθῆκον, νὰ ἐνισχύσωμεν τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν μας». Μὲ ἄλλα λόγια: Ἡ Ὁρθοδοξία μᾶς χρειάζεται τόσο ὅσο γιὰ νὰ συντηρεῖ τὸν ἐθνικισμό μας. Καὶ αὐτὰ γράφονται στὸ ἐπίσημο δελτίο τῆς Ἐκκλησίας... Γιατί λοιπὸν μᾶς φαίνεται παράξενο, ποὺ ἑκατὸν πενήντα χρόνια τώρα ἡ ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἐξάρτημα τῆς πολιτείας; Μὲ τέτοια κείμενα οἱ ἐπόμενες γενιὲς θὰ μᾶς κρίνουν ἀμείλικτα.

Βέβαια, τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ δὲν εἶναι μόνο τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας πρόβλημα. Ἄν ἓνας προτεστάντης Χριστιανὸς τῆς Νέας Ὑόρκης ἀποφασίσει σήμερα νὰ μεταστραφεῖ στὴν ὀρθόδοξη πίστη, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διαλέξει ὅπωςδήποτε καὶ μιὰ καινούργια ἐθνικότητα, ἂν τύχει καὶ εἶναι μόνο Ἀμερικανός. Κι αὐτό, γιατί πρέπει νὰ ὑπαχθεῖ σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς δεκατρεῖς ὀρθόδοξους ἐπισκόπους ποὺ ποιμαίνουν ἰσάριθμα ὀρθόδοξα ποίμνια μέσα σὲ μιὰ μόνο πόλη! Ὡστόσο, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξουμε τὰ δυὸ ἢ τρία βασικότερα χαρακτηριστικὰ τῆς Ὁρθοδοξίας, θὰ παρουσιάζαμε, βέβαια, τὸ ἀλώβητο δόγμα, τὴν πιστότητα στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκουμενικότητα. Ἡ ὀρθόδοξη συνείδηση εἶναι ἀναπόφευκτα συνείδηση οἰκουμενική. Καὶ ἡ οἰκουμενικότητα γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία δὲν εἶναι ἓνας ὄρος ἐδαφικός, δὲν σημαίνει τὴν ἕκταση τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε μιὰ παγκόσμια ὀργάνωση — ποὺ ἔγινε ὁ μεγάλος πειρασμὸς τῆς Δύσης. Εἶναι ἡ κατάλυση τῶν ἀνθρώπινων φραγμῶν, ἔθνους, φυλῆς, γλώσσας, μέσα στὴν «καινὴ κτίσις» τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ οἰκουμενικότητα ἐκφράζεται στὴν ταυτότητα τῆς πίστεως, στὴν ταυτότητα τῆς λατρευτικῆς ζωῆς καὶ στὴ διοικητικὴ ταυτότητα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀποστολικὴ διαδοχὴ. Γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία ἡ οἰκουμενικότητα δὲν σημαίνει τὴν

ὑποταγὴ ὅλων τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν στὴν ἀρχαιότερη ἢ ἐπισημότερη, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν κοινότητα τῆς πίστεως, τῆς λατρείας καὶ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς. Μέσα στὸ ἓνα Σῶμα τοῦ Χριστοῦ οἱ διακρίσεις τῶν ἐθνοτήτων καταργοῦνται, «οὐκ ἔστι Ἕλληνας καὶ Ἰουδαῖος βάρβαρος, Σκύθης, δοῦλος, ἐλεύθερος» (Κολασ. 3, 11). «Οὐ μεμέρισται ὁ Χριστός», τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ Ἐκκλησία, εἶναι πάντοτε ἀδιαίρετη. Ἡ τοπικὴ ἐκκλησία τῆς Κορίνθου, τῆς Ρώμης, τῶν Φιλιππῶν δὲν εἶναι ἓνα τμήμα τοῦ Σώματος, ἓνα κομμάτι τῆς Ἐκκλησίας· εἶναι ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία. Αὐτὴ τὴν ἀλήθεια ὁμολογεῖ κάθε λειτουργικὴ σύναξη τῶν πιστῶν, ὅταν διαδηλώνει τὴν πίστη της «εἰς Μίαν, Καθολικὴν Ἐκκλησίαν». Ἡ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας πραγματοποιεῖται γύρω ἀπὸ τὴν τράπεζα τῆς Εὐχαριστίας, μὲ τὴν κοινωνία τοῦ ἐνὸς ποτηρίου. Ἐκεῖ εἶναι ἡ «εὐλογημένη Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὶς βασιλεῖες τοῦ κόσμου τούτου καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων τὶς σκοπιμότητες. Ἡ καθολικότητα, λοιπόν, εἶναι προϋπόθεση ὑπάρξεως γιὰ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ οἰκουμενικότητα ὁ φυσικὸς καὶ ἄμεσος καρπὸς τῆς καθολικότητας. Ὁ μαρασμὸς τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν σήμερον εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀφοῦ γι' αὐτὸν τὸν ἐθνικισμὸ οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες ἀπεμπόλησαν τὶς προϋποθέσεις τῆς πνευματικῆς τους ὑπόστασης.

Θὰ ἀρνηθοῦμε λοιπὸν τὴν ἐλληνικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας; Μὰ αὐτὴ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν φυλετικὸ μας ἐθνικισμὸ. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ συνείδηση τῆς καθολικότητας, αὐτὸ προπάντων. Ὁ προνομιακὸς ἱστορικὸς κληρὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ οἰκουμενικότητα. Ἄν γιὰ τὴν ἔκθεση καὶ διατύπωση τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κατηγορίες ἐλληνικές, αὐτὸ ἔγινε γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τους. Θεολογία καὶ καθολικότητα, Ἑλληνισμὸς καὶ οἰκουμενικότητα, ἀποτελοῦν τὶς σύζυγες ὀψεις ἐνὸς μοναδικοῦ καὶ ἀδιαίρετου δεδομένου (Φλωρόφσκι). Στὴν περίπτωση τοῦ

Ἐλληνισμοῦ βεβαιώνεται ἡ εὐαγγελικὴ ἀλήθεια, ὅτι γιὰ νὰ «σώσεις», πρέπει νὰ «ἀπολέσεις». Ὅσες φορές ὁ Ἐλληνισμὸς θυσιάσε τὴν ἐθνικιστικὴ του αὐτοϊκανοποίηση καὶ πρόσφερε τὸν ἑαυτό του στὴ διακονία τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος, πραγματοποίησε τὶς οὐσιωδέστερες παρεμβολές στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἐνῶ ἡ παρακμὴ συνοδευόταν πάντοτε ἀπὸ τὴ φυλετικὴ αὐταρέσκεια καὶ τὸν μηρυκασμὸ τῶν κατορθωμάτων τῶν ἐνδόξων προγόνων. Ἔτσι καὶ σήμερα τὰ ἑλληνορθόδοξα ἰδανικὰ ἔχουν μαραθεῖ στὰ χεῖλη τῶν ἐπίσημων ρητόρων καὶ ἤχου ἄν κούφια, συχνὰ γελοία μεγαλοστομία.

Ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας τρομάζει τὶς ἀσθενεῖς συνειδήσεις, ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὸ χάος καὶ τὴ σύγχυση τοῦ διεθνιστικοῦ πυρετοῦ τῶν ἡμερῶν μας. Καὶ δὲν μποροῦν νὰ δοῦν ὅτι τὸ μόνον ἀντίδοτο στὴ διεθνιστικὴ ἰσοπέδωση δὲν εἶναι ὁ φυλετισμὸς, ἀλλὰ ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὁ ἐθνικισμὸς διέρχεται κρίση δεινὴ, γιὰτὶ εἶναι ἄρριζος καὶ ξεκρέμαστος καὶ μάλιστα σὲ χώρες οἰκονομικοτεχνικὰ ὑπανάπτυκτες, ὅπως ἡ δική μας, ποὺ μειονεκτοῦν μπροστὰ στὴν ἐξέλιξη τῶν ἄλλων κρατῶν. Μόνον μιὰ συνείδηση οἰκουμενικῆς ἀποστολῆς μέσα στὸν παγκόσμιον χῶρον μπορεῖ νὰ ἀνανεώσει τὸν δεσμὸ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν τόπον καὶ τὶς ρίζες τους. Νὰ μείνουμε Ἕλληνες, ὄχι ἀπὸ σκέτο καμάρι γιὰ τὸ λαμπρὸ παρελθόν μας, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουμε σήμερα νὰ ἐκπληρώσουμε ἐμεῖς μιὰν οἰκουμενικὴ ἀποστολή. Καὶ ἡ οἰκουμενικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἐλληνισμοῦ στὴν παρούσα ὥρα εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς Ὀρθοδοξίας.

Βαρὺς ὁ λόγος καὶ πρέπει νὰ μείνει ἀνέγγιχτος ἀπὸ τὴν καύχηση, γιὰτὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ βαριὰ ἐνοχὴ μας. Ξαναγυρνᾶμε σήμερα στὴ συνείδηση μιᾶς ἀποστολῆς, ποὺ οἱ ἴδιοι ἀρνηθήκαμε καὶ ξεριζώσαμε μὲ πείσμα κάθε τι ποὺ μᾶς τὴν θύμιζε. Ἡ Ὀρθοδοξία ἔχει νὰ προσφέρει ἀπάντηση στὰ προβλήματα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ὄχι μόνον ἀπάντηση ἀλήθειας στὴ μεταφυσικὴ ἀγωνία του, ἀλλὰ καὶ ἀπάντηση ζωῆς σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ

πολιτισμοῦ του. Καὶ ἡ ἀπάντηση τῆς Ὁρθοδοξίας πραγματοποιήθηκε στὸν τόπο αὐτὸ «μυστικά», ἀλλὰ οὐσιαστικά, κρυμμένη σὰν τὸν χειμωνιάτικο σπόρο στὰ τετρακόσια χρόνια τῆς σκλαβιάς. Αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς ποὺ ἄνθησε στὴ βαλκανικὴ γῆ ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶναι ἀπὸ τὶς δυναμικότερες πνευματικὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ εἶναι καρπὸς τῆς ὀρθόδοξης πνευματικῆς καλλιέργειας τοῦ λαοῦ. Οὔτε ὁ τυραννικὸς ζυγὸς τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλὰ οὔτε κι ἡ ἀγραμματοσύνη καὶ ἡ ἀπαιδευσία ἐμπόδισαν τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Τουρκοκρατίας νὰ δώσει τέτοια δείγματα πολιτιστικοῦ ἠθους, ποὺ σήμερα μᾶς ἀφήνουν κατάπληκτους. Δείγματα λύσεων τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, ποὺ ἀδυνατοῦμε νὰ προσεγγίσουμε τὶς λύσεις αὐτὲς μὲ ὅλη τὴν κοινωνιολογικὴ μας σοφία καὶ σπουδῆ. Ἡ κοινοτικὴ διοίκηση τῶν Ἀμπελακίων καὶ τῆς Μάνης, ὁ θεσμὸς τῶν συντεχνιῶν, ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς πίστης καὶ ζωῆς, ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Πηλίου, τῆς Καστοριάς, τῆς Ἡπείρου, ἡ λαϊκὴ τέχνη γενικότερα, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὶς χιλιάδες ἐκκλησιᾶς ποὺ τότε χτίστηκαν, ἡ εἰκονογραφία, τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ὅλες οἱ ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ συνθέτουν ἓνα πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα ἀπρόσιτο στοὺς ποικίλους εὐρωπαϊκοὺς διαφωτισμοὺς. Ὡστόσο, τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ τὸ ἀρνηθήκαμε, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦμε στὰ εὐρωπαϊκὰ καλούπια ποὺ μᾶς κουβάλησαν οἱ Βαυαροὶ τοῦ Ὁθωνα καὶ ὁ Κοραῆς. Αὐτὴ ἡ ἱστορία τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ εἶναι μεγάλη κι εἶναι ἡ πιὸ θλιβερὴ πτυχὴ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ πρέπει νὰ τὴν μάθουμε σ' ὅλη τῆς τὴν ἔκταση, νὰ τὴν διδάξουμε καὶ στὰ σχολεῖα, νὰ διδαχτοῦν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὰ σφάλματα, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἡρωϊσμούς. Τυπικὰ δείγματα τῆς ὑστερίας, ποὺ ξερίζωσε πεισματικὰ κάθε παράδοση καὶ συνέχεια στὴ ζωὴ τοῦ τόπου, εἶναι οἱ περιγραφὲς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου γιὰ τὶς ἐπίσημες λεηλασίες τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὸ κράτος, μὲ ἀφορμὴ τὴν πρώτη ἐκείνη ἀπαλλοτριώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας².

Πέρασαν ἑκατὸν πενήντα χρόνια βαθμιαίας ἀποκοπῆς ἀπὸ τὶς ρίζες καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχουμε ἀκόμα συνειδητοποιήσει τὸν

κίνδυνο τοῦ φυλετικοῦ ἀφανισμοῦ ποὺ διατρέχουμε.
Ἐξακολουθοῦμε νὰ τρέχουμε πίσω ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους,
πάντοτε καθυστερημένοι καὶ πάντοτε ἀνεπίκαιροι. Σ' αὐτὰ τὰ
χρόνια ἡ ἐλλαδικὴ Ὀρθοδοξία γνώρισε στοὺς κόλπους της πολλὰ
κινήματα, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν κάθαρση καὶ ἀναγέννησὴ της. Ἡ
προσφορὰ τους ἦταν συχνὰ πολύτιμη, ὡστόσο, ἡ ἐπανασύνδεση μὲ
τὴν ὀρθόδοξη Παράδοση τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἦταν ἀπὸ τὶς
ἐπιδιώξεις αὐτῶν τῶν κινήματων. Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ
ἐλληνοχριστιανικὴ παράδοση ἀπόμειναν γυμνὲς λέξεις, οἱ
ἄνθρωποι δὲν ἔχουν γνωρίσει κανένα ἀντίκρισμα
πραγματικότητος ποὺ νὰ ἐρμηνεύει αὐτοὺς τοὺς ὅρους.
Τουλάχιστον, ἂν γινότανε κάποια φειδῶ σὲς λέξεις... Ἐδῶ ὁ
λεκτικὸς πληθωρισμὸς εἶναι καθεστῶς, ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ σχολεῖο
ὡς τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν Ἀκαδημία — ξέχωρα ἡ
ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ.

Περισσότερο ἐπικίνδυνες εἶναι οἱ περιπτώσεις τῆς νοθείας, ἔστω κι
ἂν ἡ προαίρεση εἶναι κατὰ βάθος ἀγαθὴ. Μιλᾶμε γιὰ Ἑλληνισμὸ
καὶ ἀποβλέπουμε σὲ εὐρωπαϊκὰ πολιτιστικὰ πρότυπα καὶ μιλᾶμε
γιὰ Χριστιανισμὸ ἔχοντας κρατήσει μόνο τὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ
διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου. Δὲν ἀπορρίπτουμε τὸ δόγμα — αὐτὴ
τὴ ζωντανή, προσωπικὴ μετοχὴ στὴν Ἀποκάλυψη— ἀλλὰ τὸ
ἀγνοοῦμε. Οὔτε ὑποτιμᾶμε τὸν Ἑλληνισμὸ, κι ὡστόσο
ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ του παράδοση. Αὐτὸς
περίπου εἶναι ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ στὸν ἐλληνοχριστιανικὸ
πολιτισμὸ, αὐτὸ τὸ κρίσιμο σύμπτωμα τοῦ πνευματικοῦ μας
ὀργανισμοῦ. Μὰ τὸ θέμα εἶναι μεγάλο, ὁ λόγος μακρὸς. Καὶ ἡ
πολεμικὴ δὲν εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος προσέγγισης. Ἐδῶ εἶναι
τὸ κορμὶ μας ποὺ πρέπει νὰ γιάνει καὶ τὸ πρῶτο εἶναι νὰ
σπουδάσουμε τὴν ἀρρώστια καὶ τὰ λάθη μας. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ
«ἐκπολιτισμένος» Χριστιανισμὸς, ποὺ ἦρθε νὰ διορθώσει
«σφάλματα αἰώνων» στὴν ὀρθόδοξη Παράδοση, δὲν μποροῦσε νὰ
ριζώσει σὲ τοῦτο τὸν τόπο, ἀφοῦ φανερὰ τὸν ἀγνοοῦσε. Ἦταν

κομμένος στα πολιτιστικά ἀχνάρια τῆς Εὐρώπης καὶ τελικὰ στὴν Εὐρώπη ἀπέβλεπε, ὄχι στὴν Ἑλλάδα. Ἐξάλλου προϋπέθετε τὴ δυτικὴ ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἓνα καινούργιο γιὰ τὴν Ἀνατολὴ εἶδος θρησκευτικότητας, ποὺ ἐνδιαφερόταν προπάντων γιὰ τὴ δημιουργία ἠθικῶν προτύπων — φορέων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὰ τὰ ἠθικὰ πρότυπα εἶχαν ἀντικαταστήσει τὴν οὐσιαστικὴ μετοχὴ στὴν καινὴ κτίση τῆς Ἐκκλησίας μὲ κλειστὰ σχήματα ὀργανωμένης Ἠθικῆς. Ἐνα εἶδος εὐρωπαϊκοῦ Πιετισμοῦ, ποὺ ἀγνοοῦσε τὴ δοκιμασία τῆς ἐλευθερίας, τὴν πάλη ἀνάμεσα στὴν ἁμαρτία καὶ στὴ Χάρη, τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὸν συσχηματισμὸ μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα. Ἐπόμενο ἦταν νὰ μὴν ἐπιζήσει στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας. Κι ἂν ὑπάρχουν ἀκόμα προσπάθειες γιὰ τὴ συντήρησή του, ὀφείλονται στὴ νάρκη τῆς προφητικῆς συνείδησης, στὴν ἀδυναμία ἐρμηνείας τοῦ μηνύματος τῶν γεγονότων, παρ' ὅλα τὰ συγκλονιστικὰ πιά δεδομένα.

Πρέπει λοιπὸν ν' ἀνοίξει κάποιον παράθυρο στὴ θεὰ τοῦ κόσμου. Ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ ξαναβρεῖ τὴν οἰκουμενικὴ του ἀποστολὴ κι ἡ Ὀρθοδοξία τὴν καθολικότητά της. Δηλαδή, νὰ ξαναγυρίσουμε ταπεινὰ στὸ χρέος μας. Καὶ γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, πρέπει νὰ ξαναβροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας, νὰ γνωρίσουμε αὐτὸ ποὺ εἴμαστε κι αὐτὸ ποὺ ἔχουμε νὰ μοιραστοῦμε μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ταπεινά, γιὰτὶ ἐμεῖς οἱ φορεῖς τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τῆς καθολικότητας ἀποδειχτήκαμε «δοῦλοι ὀκνηροί». Ἀπορρίψαμε τὸ χρέος καὶ κρατήσαμε τὴν καύχηση. Κι ἔτσι βρεθήκαμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τοῦ ἑαυτοῦ μας, καταστολισμένοι μὲ τὶς κορδέλες τῶν ψευδαισθήσεων κι ὥστόσο γυμνοὶ — ἀδύνατο νὰ καλύψουμε τὴ γύμνια μας. Ἄν ἀξιωθήκαμε κάποτε τὸ δῶρο τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τῆς καθολικότητας, εἶναι γιὰτὶ δουλέψαμε ταπεινὰ καὶ εὐσυνείδητα στὸ χρέος μας. Εἶναι καιρὸς νὰ ἐπιστρέψουμε στὸν ἑαυτὸ μας.

5. Ὁ Ἐρχόμενος

Σχεδιάσμα μιᾶς χαρισματικῆς παρουσίας

Ὁ προφητικὸς λόγος δὲν εἶναι ἓνα ἀπρόσωπο ἱστορικὸ δέον, ἀλλὰ μιὰ ὑποστατικὴ, γρηγορούσα συνείδηση. Ἡ συνείδηση γρηγορεῖ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας. Ἡ σωτηρία εἶναι τὸ μέγιστο ἀνθρωπολογικὸ πρόβλημα, ἡ πιστότητα στὸν ἀνθρώπινο προορισμό. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐξουθένωση τῆς προφητείας (Α΄ Θεσ. 5, 20), εἶναι σημάδι ἐπερχόμενης νάρκης τῶν συνειδήσεων. Σήμερα τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας ἀπωθεῖται στὶς συνειδήσεις, εἶναι ὁ ὀρθολογισμὸς ποὺ μᾶς δυναστεύει, ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς λογικῆς, ἴσως καὶ ἡ ὕλικὴ εὐμάρεια. Προσπαθοῦμε νὰ συγκαλύψουμε τὸ κενὸ μὲ τὰ ὑποκατάστατα τῆς πνευματικῆς ἀνησυχίας. Μὰ ἡ ἐγρήγορηση τῆς προφητείας εἶναι ἄλλη ὁδός, γι' αὐτὸ καὶ ὁ προφητικὸς λόγος μένει ἀνυπόστατος, δηλαδή ἔχει οὐσιαστικὰ σιγήσει.

Ἡ προφητικὴ συνείδηση εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ μάρτυρα. Ὁ μάρτυρας τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ σαρκωμένη μαρτυρία τοῦ προφητικοῦ λόγου, ἡ ἀπόλυτη συνέπεια στὸ ἱστορικὸ χρέος. Τὸ χρέος ἐκείνης τῆς πρώτης ὥρας ἦταν νὰ μαρτυρηθεῖ τὸ Γεγονὸς τῆς σωτηρίας, νὰ δοθεῖ τὸ μέτρο τῆς «καινῆς ἐντολῆς», τῆς τέλει ἀγάπης στὸν Ἰησοῦ Χριστό, ποὺ εἶναι ἡ πληρότητα τῶν δυνατοτήτων τῆς ζωῆς. Οἱ μάρτυρες ἐνσαρκώνουν αὐτὴ τὴ μαρτυρία μὲ ἀπόλυτη συνέπεια. Ὁ θάνατος τῶν μαρτύρων εἶναι ἡ βεβαιότητα τοῦ πληρώματος τῆς ζωῆς, ἡ πιστότητα τῶν λόγων τοῦ Κυρίου: «Ἐγὼ ἦλθον ἵνα ζωὴν ἔχωσι καὶ περισσὸν ἔχωσι». Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἀκραία συνέπεια θεμελιώθηκε ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας.

Ύστερα ἦρθε ὁ μοναχός. Εἶναι ἡ δεύτερη μορφή τοῦ μαρτυρίου, τὸ ἴδιο ἀπόλυτη σὲ ἀγάπη καὶ σὲ εὐθύνη. Ὁ μοναχισμὸς πραγματοποιεῖ τὴ δική του προφητικὴ ἀποστολή. Βεβαιώνει τὴν καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὴ συνείδηση τοῦ «ένος σώματος» καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς «καινῆς κτίσεως» τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀγιότητα τοῦ μοναχοῦ εἶναι ἡ ἀγιότητα τῆς Ἐκκλησίας — ὄχι μιὰ ἐκζήτηση ἀτομικῆς ἐξασφάλισης, ἀλλὰ ἡ σαρκωμένη ἀγάπη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν Νυμφίον Χριστό. Οἱ μοναχοὶ τῶν ἐρήμων ἀναπληροῦν τὰ ὑστερήματα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας «ἐν τῇ σαρκί των» καὶ τὰ πνευματικὰ τους ἐπιτεύγματα εἶναι τῆς Ἐκκλησίας ὁ στέφανος. Ταυτόχρονα, δίνουν ἀπὸ τὴ μόνωση τῶν ἐρήμων τὴ μαρτυρία τῆς καινῆς βασιλείας, ποὺ δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», τὴν ὥρα ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς γίνεται κοινωνικὰ ἀποδεκτὸς καὶ τὸ κράτος τὸν καθιερώνει ὡς ἐπίσημη θρησκεία. Ἡ καινὴ βασιλεία δὲν εἶναι ἄρνηση τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἡ μεταμόρφωση τοῦ κτιστοῦ κόσμου μέσα στὴ Χάρη. Καὶ τότε πραγματικὰ «ἡ ἔρημος ἀνθεῖ καὶ ὑλοχαρεῖ ὡς τὸ κρίνον»...

Ὁ μοναχὸς καὶ ὁ μάρτυρας σαρκώνουν τὴ γρηγορούσα συνείδηση τῆς προφητείας. Παρεμβαίνουν στὸν ἱστορικὸ χρόνο γιὰ νὰ δώσουν τὸ μέτρο τοῦ ἱστορικοῦ χρέους. Ἡ παρουσία τους δὲν ἀνήκει μονάχα στὸ παρελθόν. Αὐτὴ ἡ μαρτυρία τοῦ θανάτου —τὸ μαρτύριο καὶ ὁ μοναχισμὸς— ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ὄντως ζωὴ, κατατίθεται ἀδιάκοπα μέσα στὴν Ἐκκλησία. Χθὲς στὸ Κολοσσαῖο, σήμερα στὴ σοβιετικὴ Ρωσία καὶ ἄλλοῦ, σὲ μιὰν ἀδιάκοπη διαδοχὴ αἵματος. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ πάλαι τῶν ἐρήμων στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση τοῦ μοναχισμοῦ, ποὺ δὲν διακόπηκε, παρ' ὅλο τὸν σημερινὸ τραγικὸ μαρασμό. Ὡστόσο, ἡ παρούσα ὥρα ζητάει τὴ δική της χαρισματικὴ ἔκφραση, τὸν τύπο τῆς προφητικῆς ἐγρήγορσης ποὺ θὰ σαρκωθεῖ σὲ μορφὲς τωρινές. Τὸ ξεχωριστὸ ἱστορικὸ δεδομένο ποὺ κάνει ἐπείγουσα αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση δὲν εἶναι ἠθικό. Δὲν εἶναι καλύτερη ἢ χειρότερη ἠθικὰ ἢ τωρινὴ γενιὰ ἀπὸ τίς ἄλλες, οἱ σχετικὲς θρηνησιεὶς ἔχουν μόνο παιδαγωγικὴ

σκοπιμότητα. Ἡ τεχνοκρατία εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν παράγοντας πού διαφοροποιεῖ τὸ ἱστορικὸ παρόν, εἶναι ἓνα ἱστορικὸ μέγεθος ἀκόμα ἀπροσδιόριστο. Ἡ τεχνοκρατία δὲν εἶναι μόνο ἡ πρώτη δύναμη μέσα στὴν Ἱστορία πού συναγωνίζεται τὴ φύση συντριπτικά, ἡ τεχνοκρατία δίνει μιὰ διάσταση καινούργια στὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας. Ἐὰν ἡ σωτηρία εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς πιστότητας στὸν ἀνθρώπινο προορισμό, ἡ πιστότητα προϋποθέτει τὴ γεφύρωση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὸ κτιστὸ καὶ στὸ ἄκτιστο, τὴν ὑπέρβαση τοῦ φυσικοῦ χωρισμοῦ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. Ἡ τεχνοκρατία δὲν εἶναι ἓνα φαινόμενο πολιτιστικό, ἀλλὰ ἓνας τρόπος ὑπαρξῆς πού ἀπολυτοποιεῖ τὸ ὑλικὸ μέρος τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος ἀπομακρύνεται περισσότερο ἀπὸ τὸν τελικὸ του προορισμό, πού εἶναι νὰ προσαγάγει στὸν Θεὸ τὴν κτιστὴ ὑπαρξή του, συγκεφαλαιώνοντας στὸ σῶμα του τὴν ἀνακαίνιση καὶ τὸν ἀγιασμό ὅλης τῆς ὑλικῆς δημιουργίας.

Ἡ προφητικὴ συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει τὸν καινούργιο αὐτὸν παράγοντα στὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας. Ὁ μαρasmus τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ ἴσως νὰ ὀφείλεται καὶ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἄρνηση τῆς προφητικῆς του ἀποστολῆς, στὴν ἔξοδό του ἀπὸ τὶς διαστάσεις ζωῆς τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου πού δημιουργεῖ ἡ τεχνοκρατία. Ἡ ἴδια ἄρνηση χαρακτηρίζει καὶ τὴν προσπάθεια ἐπιστροφῆς στὴν ἑλληνικὴ, λαϊκὴ θρησκευτικότητα, πού κηρύχτηκε μὲ πάθος ἀπὸ μιὰ ομάδα διανοουμένων. Ἡ παραδοσιακὴ πίστη, ἔστω καὶ ἀνάμικτη μὲ λαϊκὲς δεισιδαιμονίες, ἀντιτάχθηκε στὴν «ἐπιστημονικὴ» θρησκευτικότητα πού ζητάει νὰ στηρίξει τὴν πίστη μὲ τὴν Ἀπολογητικὴ. Ἐνα πλῆθος ψευδοκανόνων καὶ ψευδοπαραδόσεων πῆραν ἀπόλυτο χαρακτήρα «ὀρθοδοξίας», σὲ βαθμὸ πού νὰ ἀποκλείουν τὴν οὐσιαστικὴ κοινωνία μὲ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Ἡ παρουσία τῆς συντηρητικῆς αὐτῆς τάσης εἶναι μέσα στὸν ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο χῶρο ἔντονη, ἴσως γιατί καὶ οἱ ἀντιδράσεις ἐκσυγχρονισμοῦ πού παρουσιάστηκαν ἦταν ἀστεῖες καὶ ἄρριζες. Ἐτσι τὸ πρόβλημα μένει ἄλυτο, μὲ τὴν ἀπειλὴ καινούργιων σχισμάτων παλαιοημερολογητικοῦ τύπου. Χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τοῦ

προβλήματος δίνει ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς, ἀνέγγιχτος —τουλάχιστο στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ σχῆμα— ἀπὸ τῆ σύγχρονη ἐποχή, μένοντας ἔτσι καὶ τυπικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἐπείγον πρόβλημα.

Μιὰ ἄλλη κατεύθυνση λύσεων ζήτησε τὸν τύπο τῆς σύγχρονης χριστιανικῆς μαρτυρίας στὸ ἰδανικὸ τοῦ «ἄρτίου ἀνθρώπου» (Β' Τιμοθ. 3, 17). Ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος εἶναι ὀργανικὰ ἐντεταγμένος στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καθόλου ἀκράϊος σὰν τὸν μοναχὸ ἢ τὸν μάρτυρα, καὶ δίνει ἓνα μέτρο ἀνθρώπινης ἰσορροπίας μὲ τὴν πλήρη κατάφαση σὲ ὅλες τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ τὸν τύπο αὐτὸν ὁ Χριστιανισμὸς βεβαιώνεται ὄχι μόνο ὡς θεωρητικὴ τελειότητα, ἀλλὰ ὡς ὁδηγὸς ζωῆς καὶ εὐτυχίας τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν «καινὴ διδαχὴ» τοῦ Εὐαγγελίου λύσεις ἰσορροπίας γιὰ τὰ πνευματικά, ἀλλὰ καὶ τὰ καθημερινὰ προβλήματά του, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐργασίας, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τῆς ψυχαγωγίας, τῆς οἰκογένειας. Μὲ τὸν ἄρτιο ἄνθρωπο ὁ Χριστιανισμὸς δίνει ἀπάντηση στὸ ἀνθρωπιστικὸ αἴτημα τῶν καιρῶν καὶ χειραγωγεῖ τελικὰ τὸν ἴδιο τὸν πολιτισμὸ σὲ μιὰν ἀνοδικὴ πορεία.

Τὸ ἀνθρωπιστικὸ αἴτημα τοῦ «ἄρτίου ἀνθρώπου» συγκεφαλαιώνει ὅλη τὴ βαθιὰ μεταπολεμικὴ νοσταλγία γιὰ μιὰ πιὸ φανερὴ συνέπεια στὴν κοινωνικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ γιὰ κάποια ἐξισορρόπηση τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργεῖ ἡ τεχνοκρατία στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ VI. Lossky βλέπει στὶς χιλιαστικὲς αὐτὲς ἐπιδιώξεις τοῦ κοινωνικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μιὰ μακρινὴ ἀντανάκλαση τῆς ἐκκλησιολογικῆς θεώρησης τοῦ κτιστοῦ κόσμου. Ἡ ἰδέα τῆς Ἐκκλησίας συγχέεται μὲ τὴν ἰδέα τοῦ κόσμου ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Αἰχμάλωτος ὅμως ὁ κόσμος στὴν ἁμαρτία, στὴ φθορὰ καὶ στὸν θάνατο, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐλευθερωθεῖ μὲ τὴν ὁποιαδήποτε πολιτιστικὴ ἀνακαίνιση, ἔστω καὶ χριστιανικὰ προγραμματισμένη. Μόνο μέσα στὴ μυστικὴ πραγματικότητά τῆς Ἐκκλησίας συντελεῖται ἡ ὄντολογικὴ ἀπελευθέρωση τῆς κτίσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, «ἀπὸ τῆς δουλείας

τῆς φθορᾶς, εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 21). Ἄν ὅμως ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ κέντρο ὅπου συντελεῖται αὐτὴ ἢ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι Ἐκκλησία. Δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε σὰν πραγματικὴ ὀλοκλήρωση, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἶναι μονάχα ἡ ἀπλὴ δυνατότητα. Ἔτσι, τὸ ἀνθρωπιστικὸ αἶτημα τοῦ ἄρτίου ἀνθρώπου παρουσιάζεται μὲ τὴν ἐπίγνωση τῶν καινούργιων διαστάσεων τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ ζητήσει τελικὰ μόνο τὴν ἠθικὴ ἀνταπόκριση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ τὰ δεδομένα τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀπαίτηση τῆς κοινωνικῆς μαρτυρίας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι, βέβαια, ὁ ἐπιτυχημένος ἀστός, ἀλλὰ καθόλου ὁ προφήτης.

Ἡ προφητικὴ συνείδηση θὰ βρεῖ καὶ σήμερα τὴ σάρκωσή της σὲ μιὰ μορφή μαρτυρίου. Δηλαδή σὲ μιὰ ἀκραία συνέπεια ἀγάπης καὶ εὐθύνης. Τὸ αἶτημα εἶναι νὰ προσαχθεῖ στὸν Θεὸ αὐτὴ ἢ σημερινὴ πραγματικότητα τοῦ κόσμου, τεχνολογικὰ ὀργανωμένου, νὰ ἀποτελέσει τελικὰ μιὰν ἔκφραση τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας δὲν ἔγκειται στὴν ἀποφυγὴ τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ στὴν ἄρση τοῦ σταυροῦ τῆς τεχνικῆς. Αὐτὴ ἢ ἀπολυτοποίηση τοῦ κτιστοῦ ἀπέναντι στὸ ἄκτιστο, τοῦ φυσικοῦ ἀπέναντι στὸ ὑπερφυσικό, δὲν εἶναι μόνο θεωρητικὴ ἀφετηρία, ἀλλὰ καὶ καθημερινὴ πραγματοποίηση τῆς τεχνοκρατίας. Ἔτσι ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ γεφύρωση αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων δὲν θὰ γίνῃ στὸ πεδίο τῶν θεωρητικῶν μόνο τοποθετήσεων, ἀλλὰ θὰ βιωθεῖ στὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Τελικά, ἡ νίκη τῆς Χάρης θὰ σαρκωθεῖ στὸ συγκεκριμένο ἀνθρώπινο πρόσωπο, τὸν φορέα τῆς ἀντίθεσης, τὸν ἀγωνιστὴ. Ὁ ἄνθρωπος θὰ προσκομίσει στὸν Θεὸ τὴν κτιστὴ ὑπαρξή του, συγκεκριαλιώνοντας στὸ σῶμα του τὴν ἀνακαίνιση καὶ τὸν ἁγιασμὸ ὅλης τῆς ὑλικῆς δημιουργίας στὴν ἀπόλυτη ἔκφραση τῆς προσωπικῆς λογοποίησης τοῦ κόσμου ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ τεχνικὴ.

Ἄλλὰ ὁ καινούργιος προφήτης δὲν ἔχει ἀκόμα φανεῖ. Ἄραγε, θὰ εἶναι ὁ μάρτυρας, θὰ εἶναι ὁ μοναχός, ἢ θὰ εἶναι κάποια ἄλλη ἐντελῶς καινούργια χαρισματικὴ παρουσία; Ἐμεῖς θὰ τὸν ἀναγνωρίσουμε ψηλαφώντας στὸ σῶμα του τὸ σημάδι τοῦ αἰῶνα, τὸν σκόλοπα τῆς τεχνολογίας. Εἶναι σίγουρο ὅτι θὰ ζήσει στὸ αἷμα του αὐτὸ τὸν πυρετὸ τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ θὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὴν καινούργια κοσμικὴ διάσταση ποὺ δίνει ἢ τεχνοκρατία στὴν ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου. Τελικά, θὰ κόψει μὲ τὰ χέρια του τὸ ζωντανὸ ψωμὶ τῆς ἀλήθειας νὰ τὸ μοιράσει στὸν πεινασμένο λαό.

Πότε θὰ ἔρθει; Σὲ μᾶς φαίνεται πὼς ἄργεῖ. Μὰ τὸν ἐρχομὸ του δὲν τὸν ὀρίζουν οἱ περιστάσεις, τὸν ὀρίζει μόνο ἡ κλήση τοῦ Θεοῦ. Ἴσως νὰ εἶναι κιόλας ἀνάμεσά μας, τόσο ἀνεπίγνωστος καὶ ἀκατανόητος ὅσο ἦταν πάντοτε ὅλοι οἱ προφῆτες. Ἡ φωνὴ του εἶναι ἀκατάληπτη στ' αὐτιά μας. Ἡ κρίση τῆς προφητείας δὲν εἶναι μόνο κρίση ἀπουσίας, μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ κρίση πνευματικῆς ἐτοιμότητας. Δὲν εἶναι μόνο ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ εὐμάρεια ποὺ ναρκώνουν τὶς συνειδήσεις. Εἶναι καὶ ἡ δέσμευση στὰ σχήματα, ἢ μέθη τῆς αὐτοϊκανοποίησης, ὁ ἐσμὸς τῶν ὀπαδῶν, ἢ σκληρυνση στὴ μαρτυρία τῶν γεγονότων.

Ἡ ἱστορικὴ μας εὐθύνη δὲν θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ προφήτη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς ὁδοῦ τῆς προφητείας. «Ἐτοιμάσατε τὴν ὁδόν...» Ἡ ὁδὸς τῆς προφητείας εἶναι ἡ μετάνοια. Ἡ μετάνοια εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐλευθερίας. Ἐκείνης τῆς ἐσωτερικῆς, οὐσιαστικῆς ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὰ σχήματα τῶν λογικῶν εὐρημάτων, ἀπὸ τὴν παγίωση στὸ ἀτομικὸ θέλημα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μετάνοια εἶναι τὸ πάντοτε ἐπίκαιρο ἱστορικὸ χρέος, ἢ ἀφετηρία τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος³. Εἶναι ἡ κλήση στὴν ἐλευθερία. Στὶς μέρες μας ἔφτασε νὰ ἀποβλέπει, τὸ περισσότερο, σὲ ἄγρια ὀπαδῶν γιὰ τὰ κλειστὰ θρησκευτικὰ μας σχήματα. Δὲν εἶναι τόσο ἡ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐμποδίζει τὴ μετάνοια ὅσο ἡ αὐτοπεποίθηση τῆς ἀρετῆς. Ἡ τραγικὴ ἀναστολὴ τῆς προφητείας στὴν παρούσα ὥρα

εἶναι αὐτή: Ἐκεῖ, ὅπου κατ' ἐξοχὴν χρειάζεται ἡ μετάνοια, γιὰ νὰ ἀποδεσμεύσει ἀπὸ τὴν παγίωση τῶν σχημάτων, ἀπὸ τὴν νάρκη τῆς αὐτοϊκανοποίησης, γιὰ νὰ ἐλευθερώσει τὸν δρόμο τῆς προφητείας, νὰ ἐπισημάνει τὸ χρέος ποὺ ὀρίζουν τὰ γεγονότα, ἐκεῖ ἡ μετάνοια ἔχει καταλυθεῖ ὡς γεγονὸς ἐλευθερίας.

Ὡστόσο, οἱ προδρομικὲς φωνὲς πληθύνονται. Πρώιμες ἴσως γιὰ μιὰ τόσο ὄψιμη ἀνοιξη. Μὰ ἡ βεβαιότητα τῆς ἀνθοφορίας δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὴν προσμονή. Ἡ ἀνοιξη εἶναι μυστική, ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος. Ὁ ὄρθρος τῆς προφητείας θὰ δώσει καὶ πάλι στὴν Ἐκκλησία τοὺς ζωντανοὺς καρποὺς τῆς χαρισματικῆς παρουσίας.

29.7.1964

Β Ἡ αἵρεση

1. Αἰρετική Ὁρθοδοξία;

Τὸ ἐρώτημα εἶναι γιὰ τὴν ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία. Γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς πνευματικῆς αὐτάρκειας ποὺ ἔχει ἀντικαταστήσει στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὴν ὀρθὴ «δόξα» καὶ τὴν ὀρθὴ δοξολογία τοῦ Θεοῦ.

1. Ὅ,τι διακρίνει ἱστορικὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι ἡ ἄρνησή της νὰ βεβαιώσει ἀξιωματικὰ τὸ κήρυγμα τῆς χριστιανικῆς Ἀποκάλυψης. Ἡ «αἵρεση» τῆς Δύσης εἶναι ἡ ἐκζήτηση λογικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐπιβολῆς, ἡ ἄρνηση τοῦ παράδοξου, δηλαδὴ τοῦ «καινοῦ» χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δογματικές, ἱστορικές καὶ κανονικές διαφορὲς τοῦ δυτικοῦ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ Χριστιανισμὸ συγκλίνουν στὴ βασικὴ αὐτὴ διαφοροποίηση τῆς δυτικῆς ἐκκλησιολογικῆς ἀντίληψης, στὴν ἀπαίτηση κοσμικοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὑποχώρηση στὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς τοῦ Χριστοῦ — ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Ντοστογιέφσκι.

Τὸ κήρυγμα τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» εἶναι ἡ ἱστορικὴ κατάληξη ποὺ κρίνει καθολικὰ τὴ θεολογικὴ ἐξέλιξη τῆς Δύσης⁴. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἰκοδομεῖ τὴ νοητικὴ κατάφαση τῶν ἀληθειῶν τῆς Ἀποκάλυψης, ἡ δυτικὴ μεταφυσικὴ προσφέρει καὶ τὴ δυνατότητα τῆς νοητικῆς τῆς ἀναίρεσης. Ἐνδίδοντας ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσης στὴν ὀρθολογιστικὴ-φιλοσοφικὴ κατοχύρωση τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν δέχεται τὴ διαβάθμισή τους σὲ μιὰν ἀξιολογικὴ κλίμακα, λογικὰ παραδεκτὴ καὶ κοινωνικὰ χρήσιμη, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πραγματοποιεῖ ἡ ἴδια τὴν οὐσιαστικὴ ἀνατροπὴ τους. Προσφέροντας λογικὸ στήριγμα στὶς ἀλήθειες τῆς Ἀποκάλυψης ἐτοιμάζει τὴ λογικὴ τους ἀμφισβήτηση. Ὁ Θεὸς ὡς «Ἀρχὴ» στὴν ἀξιολογικὴ κλίμακα εἶναι ἐξίσου ἀφηρημένη

ἀναγκαιότητα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες «ἀξίες» — τῆς δικαιοσύνης λ.χ., ἢ τῆς φιλαλληλίας ἢ τῆς ἐντιμότητος· αὐτὸς ὁ «Θεὸς» ποὺ νοεῖται ἀναγωγικὰ μὲ ἀφετηρία τὶς ἀξίες τοῦ ἀνθρώπινου ἐπιστητοῦ εἶναι κιόλας νεκρός, δὲν εἶναι κὰν Θεός, ἀλλὰ μόνο μιὰ προβολὴ τοῦ αἰσθητοῦ στὸ ὑπεραισθητό, τοῦ λογικοῦ στὸ ὑπέρλογο.

Τὸ κήρυγμα τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ», ὡς ἱστορικὴ συνέπεια τῆς θεολογικῆς ἐξέλιξης στὴ Δύση — ὅπως ἐμφανίστηκε στὸν παρόντα αἰῶνα — εἶναι ἄγνωστο στὸν χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀνατολικὴ Θεολογία εἶναι γεγονόςὸς ὅτι ἀρνήθηκε νὰ προσφέρει τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις μιᾶς ὀρθολογιστικῆς βεβαιότητος προκειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ κοσμικὰ ἡ Ἐκκλησία. Στὸ Βυζάντιο ὑπῆρχε μιὰ δευτέρη παράλληλη μὲ τὴν κρατικὴ Ἐκκλησία πραγματικότητα ποὺ διέσωσε τὴν ἀλήθεια τῆς Θεολογίας καὶ τὸν ἀποφατικὸ χαρακτήρα της: Ἦταν ὁ μοναχισμὸς, ὅχι στὴ μορφὴ τῆς κοσμικῆς στρατείας τῶν δυτικῶν ταγμάτων, ἀλλὰ ἡ ἔξοδος τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν «παρεμβολή» τοῦ κόσμου, ἡ ἄρνησή της νὰ ἀποδώσει στὸν Καίσαρα ὅ,τι ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν Θεό, ἡ βεβαιότητά της γιὰ τὸν ἐσχατολογικὸ καὶ ὄχι κοινωνικοπολιτικὸ χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀντίθετα πρὸς αὐτὸν τὸν ἐσχατολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς ἀνατολικῆς Θεολογίας, ἡ «αἵρεση» τῆς Δύσης, ἡ λογικὴ βεβαιότητα ὡς προϋπόθεση τῆς κοσμικῆς δύναμης, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς ἐκκοσμίκευσης τῆς Ἐκκλησίας — ἡ προσαρμογὴ της δηλαδὴ στὰ κριτήρια τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἡ πρόσδεσή της στὸ ἱστορικὸ παρὸν καὶ στὸ ἱστορικὸ μέλλον. Αὐτὴ ἡ εἰσβολὴ «καιρικῶν», χρονικῶν κριτηρίων στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ «αἵρεση». Γιατὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐφήμερες μορφὲς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος χρόνου, δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σχήματα τοῦ κόσμου τούτου ποὺ «παράγει», ἐπομένως δὲν ἔχει λόγος ἡ Ἐκκλησία νὰ τρέχει πίσω ἀπὸ τὴ λαχανιασμένη φυγὴ τοῦ κόσμου. Ἀποτελεῖ ἡ ἴδια ὡς Γεγονὸς τὸν «ἐσχατο» χρόνο, τὸ ἀδιάκοπο δηλαδὴ παρὸν τῆς σωτηρίας, τὴν «καινὴ κτίση», τὴ μεταμόρφωση τῆς φύσης καὶ τῆς Ἱστορίας μέσα στὴ χάρις τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ.

Άκριβῶς για τὸν ἴδιο λόγο εἶναι ἐξίσου μιὰ μορφὴ ἐκκοσμίκευσης ἢ προσκόλλησις τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Κι αὐτὴ ἢ προσκόλλησις συνιστᾶ σήμερα τὴν ἱστορικὴ «αἵρεσις» τῆς ἐλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας.

Στὴ βάση της εἶναι ἡ ἴδια ἀπαίτησις για ὀρθολογιστικὴ βεβαιότητα καὶ κοσμικὴ συντήρησις. Χρειαζόμαστε μιὰν αὐθεντικὴ Ἄρχη ποὺ θὰ βεβαιώσῃ τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τῆς πίστεως καὶ θὰ συντηρήσῃ τὴν Ἐκκλησία ὡς ἐπίσημη ἔκφρασις τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Κι αὐτὴ ἢ Ἄρχη εἶναι τὸ ἱστορικὸ καὶ ἐθνικὸ παρελθόν μας. Φυσικῶς, καταφεύγουμε στὴν ἔξωθεν ἀντικειμενικὴ ἀναγνώρισις ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἐκκλησία ὡς Γεγονὸς παύει νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἄμεση καὶ ἀπὸ τὴν ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου για τὴ σωτηρία, τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασις. Ἡ ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία ἐμφανίζεται ἄσχετη μὲ τὰ ἐρωτήματα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἔχει κἂν τὴ δυνατότητα νὰ διαλεχθεῖ μαζί του. Εἶναι φανερό, ἔχει χάσει κάθε ἄμεση σχέση μὲ τὴ ζωὴ, αὐτὴ τὴ ζωὴ ποὺ καλεῖται νὰ μεταμορφώσῃ, νὰ τὴν ἀγιάσῃ, νὰ τὴν ἀποκαλύψῃ ὡς «λατρεία» τοῦ Θεοῦ, ὡς φανέρωσις καὶ «δόξα» τοῦ Θεοῦ.

Τὴν οὐσιαστικὴ ἀπουσία ἔρχεται νὰ ἀναπληρώσῃ ἢ ἐπίσημη ἔνταξις τῆς Ἐκκλησίας στὸν κρατικὸ βίος. Καὶ εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ ἐπίσημη ἔνταξις ποὺ πρέπει νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ νὰ συντηρηθεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ καταφεύγουμε στὰ κοσμικὰ κριτήρια τῆς ἱστορικῆς αἰγλης καὶ γαντζωνόμαστε στὸ ἱστορικὸ παρελθόν, ὅπως σὲ σανίδα σωτηρίας. Ἡ Ὁρθοδοξία κηρύσσεται ὡς «ἡ θρησκεία τῶν προγόνων μας», «ἀδιαρρήκτως μετὰ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας συνδεδεμένη»⁵, «Ἑλλάς καὶ Ὁρθοδοξία εἶναι αἱ δύο ὄψεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος», γι' αὐτὸ καὶ «ἡ φιλοδοξία νὰ ἀναγεννηθῇ τὸ Ἔθνος ἐπιβάλλει, ὡς ὑπέρτατον καθῆκον, νὰ ἐνισχύσωμεν τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μας»⁶.

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία ἀπολιθώνεται καθημερινὰ μέσα στὸ γράμμα τῆς ἱστορικῆς παράδοσις. Ἡ

λατρεία παγιώνεται σὲ φολκλορικούς τύπους, ὁ κλῆρος γίνεται ἐπαγγελματικός: ὑπηρετεῖ τὶς «θρησκευτικὲς ἀνάγκες» τοῦ λαοῦ, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑπηρετεῖ ὅποιαδήποτε ἄλλη κοινωνικὴ συμβατικότητα. Τὸ κύρος τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἐξασφαλίζεται γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας μὲ μέσα προπάντων ἐξωτερικά, γι' αὐτὸ καὶ ὁ τούρκικος «τσουμπές» —τὰ φαρδομάνικα τῶν δικαστῶν καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς Τουρκοκρατίας⁷— εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες σήμερα «τὸ ἱερόν καὶ τίμιον ράσον», ποὺ ἀποκλείεται νὰ τὸ συγχρονίσουμε ὡς κληρικὸ ἔνδυμα. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀποκλείουμε καὶ κάθε λειτουργικὴ ἀνανέωση — τὸ τέμπλο ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκλείει τὸν λαὸ ἀπὸ τὴ συμπροσφορὰ τῆς Εὐχαριστίας, ἡ Θεία Λειτουργία δὲν εἶναι πιά «λειτουργία»-πράξη τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ μόνο θέαμα καὶ ἀκρόαμα, ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τὴν κάνει ἐπιπλέον ἀκατανόητη γιὰ τοὺς πιστοὺς, μιὰν ἀποκλειστικότητα τῶν ἱερέων, ἓνα εἶδος μαγείας.

Ἡ ἑλλαδικὴ Ὁρθοδοξία ἐμφανίζεται σήμερα μόνο ὡς ἐγκύστωμα τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος στὸ ἱστορικὸ παρόν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐτοιμάζει ἢ ἴδια τὸν «θάνατο τοῦ Θεοῦ» καὶ στὴν Ἀνατολή, ἀποτελεῖ τὴν αἰτία μιᾶς ἱστορικῆς διαφοροποίησης ποὺ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἔχει κιόλας ἀρχίσει. Ὁ Θεὸς τῆς ἐθνικῆς μας Παράδοσης εἶναι κιόλας νεκρός, εἶναι ἀνάξιος νὰ δέχεται τὴν πίστη τῶν λογικῶν ἀνθρώπων ἓνας «Θεὸς» ποὺ συνάπτει ἱστορικὸ συμβόλαιο μὲ ἓνα μόνο τμῆμα τῆς ἀνθρωπότητας καὶ περιορίζει ἐκεῖ τὸ γεγονὸς τῆς σωτηρίας. Ἄν ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἢ μονοπώληση τῆς αὐθεντικῆς ἀλήθειας ἐν ὀνόματι τοῦ ἐθνικοῦ μας παρελθόντος, τότε καὶ ὅποιαδήποτε ἄλλη «ἀξία» τοῦ ἐθνικοῦ μας παρελθόντος ἔχει τὸ ἴδιο κύρος μὲ τὴ μεταφυσικὴ βεβαιότητα τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν στηρίζει τὶς «ἀξίες», ὥσπου νὰ τὶς ἀναιρέσει ἢ ραγδαία κοινωνικὴ μεταβολὴ τοῦ παρόντος. Προσφέροντας ἱστορικὸ στήριγμα στὶς ἀλήθειες τῆς ἢ Ὁρθοδοξίας ἐτοιμάζει τὴν ἱστορικὴ τους ἀναίρεση ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ παρόντος. Ἄν «ὁ ἀναστάς Κύριος εἶναι ὁ νεκρῶσας τὸν τύραννον καὶ τὴν ἑλληνικὴν Ἱστορίαν τῶ πιστῶ ἡμῶν ἔθνει

δωρησάμενος»⁸ —αυτό μόνο— τότε δὲν εἶναι κἀν «ἀναστάς», ἀλλὰ ἓνα κενὸ σύμβολο ποὺ ἔχει γιὰ τὸν σημερινὸ Ἑλληνα τόση σημασία ὅση καὶ ὁ Ἄδωνις ἢ ὁ Διόνυσος.

Ὡστόσο, ἐδῶ μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἓνα ἐρώτημα: ὁ ἐθνικισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι τὸ ἱστορικὸ τῆς δράμα τῶν αἰῶνων τώρα· γιατί εἰδικὰ σήμερα γίνεται ἡ ἱστορικὴ προϋπόθεση τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» καὶ μιᾶς οὐσιαστικῆς διαφοροποίησης στὸν ἑλλαδικὸ πνευματικὸ χῶρο;

Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα κρίνει οὐσιαστικὰ τὴν ὀρθόδοξη αὐτοσυνειδησία μας. Τί εἶναι πρῶτο καὶ τί εἶναι δεύτερο στὴν Ὁρθοδοξία; Ποιὸς δίνει τὰ κριτήρια γιὰ τὴ γνησιότητα καὶ ποιὸς προσδιορίζει τὴν ἀλλοίωση; Τί εἶναι αὐτό, ποὺ ὅταν λείψει, ἡ αἵρεση εἶναι πιά κοντά, ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες;

Γνώμες αὐθεντικὲς ἐδῶ δὲν δίνουν τὴν ἀπάντηση, γιατί ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἀναγνώστης ἂς δεχθεῖ μόνο τούτη τὴν «ἀφορμὴ»:

Τὸ κριτήριο τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι τὸ βίωμα καὶ τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ — μὲ πρῶτο τὸ βίωμα. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι πρῶτο τὸ βίωμα, γι' αὐτὸ εἶχε πάντοτε τὸν πρῶτο λόγο στὴ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ὁρθοδοξίας ὁ μοναχισμὸς. Καὶ ὁ μοναχισμὸς ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ἔλειψε ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ Ὁρθοδοξία. Ἐλειψε ὡς προφητικὴ παρουσία καὶ ὡς ἐσχατολογικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ μοναχοὶ προηγήθηκαν στὴν «ἐκκοσμίκευση», στὴν καταφυγὴ δηλαδὴ σὲ «καιρικὰ» καὶ χρονικὰ κριτήρια τῆς πνευματικότητας, στὴν ταύτιση μὲ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Ἡ Παράδοση ἀπολυτοποιήθηκε ὡς «ἄξια» καθεαυτὴν καὶ ὄχι γιὰ τὶς συνέπειές της στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ ὁ μοναχισμὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἐμφανίζεται σήμερα σὰν μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ συντηρηθεῖ ἱστορικὰ —δηλαδὴ μουσειακὰ— ἓνα παρελθὸν λαμπρὸ καὶ ἔνδοξο τὸ ὁποῖο παρὰ τὴ δόξα καὶ τὴ λαμπρότητά του δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνα ἱστορικὸ «σχῆμα», ἀποκομμένο ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας — δηλαδὴ νεκρό⁹.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἔχουν ὀριστικὰ λείψει ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ

χῶρο οἱ συνεχιστὲς τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης, οἱ ἄνθρωποι ποὺ βεβαιώνουν τὴν πραγματικότητα τῆς μετοχῆς στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. Αὐτοὶ οἱ μάρτυρες τῆς «θαβώριας» ἐμπειρίας εἶναι «κεκρυμμένοι» καὶ ἦταν πάντοτε κεκρυμμένοι, ὥστόσο ἡ παρουσία τους ἔδινε ἄλλοτε νόημα καὶ περιεχόμενο στὸν ὅλο μοναχισμό — ὁ μοναχισμὸς ὡς ἱστορικὴ παρουσία μαρτυροῦσε αὐτὸ τὸ τέλος, αὐτὴ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ «θέωση» τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι σχῆμα λόγου ἢ θεολογικὸ ἐφεύρημα, ἀλλὰ ἡ σημερινὴ ἀπτὴ πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας. «Ἀπαρχές» αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, πρῶτοι καρποὶ δόξας τῆς Ἐκκλησίας, ἦταν οἱ ἡσυχαστές. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Θεολογία στὴν Ἀνατολὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὸν μοναχισμό, δὲν εἶναι τόσο ὑπόθεση τοῦ σπουδαστηρίου ὅσο ἡ βεβαίωση καὶ ἡ διατύπωση τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς μάρτυρας αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας ὁ μοναχισμὸς διαφύλαξε τὴ θεολογικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ὁρθοδοξίας.

Σήμερα, ὁ μοναχισμὸς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο διαφυλάττει μόνο τὴ συνείδηση τοῦ παρελθόντος. Ἡ μαρτυρία του δὲν ἔχει σχέση μὲ ἐμπειρικὲς, θεολογικὲς βεβαιότητες. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἡσυχασμὸς ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ὑπόθεση ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀγροτικὴ μορφή τοῦ περασμένου ἢ τοῦ προπερασμένου αἰώνα, ἀγνοεῖ τὸν τύπο τοῦ σημερινοῦ τεχνοκρατούμενου ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ὥστόσο καὶ αὐτὸς κεκλημένος γιὰ τὴ θέωση. Σήμερα ὁ μοναχισμὸς δημοσιογραφεῖ, φωνασκεῖ, ἀναθεματίζει — ὄχι βέβαια γιὰ νὰ βεβαιώσει τὴ θαβώρια ἐμπειρία τῆς μεταμορφωμένης φύσης, ἀλλὰ γιὰ νὰ στηλιτεύσει τὴν «ἠθικὴ κρίση» ἢ τοὺς ἀντίχριστους παπικοὺς ποὺ τολμοῦν νὰ κείρουν τὴν κόμη καὶ τὸ γένειο!...

Καὶ ἀφοῦ λείπει ὁ μοναχισμὸς, ἡ θεολογικὴ δηλαδὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας, λείπει φυσικὰ καὶ ἡ *Λατρεία*, λείπει καὶ ἡ *Τέχνη*, γιὰ τὴν καὶ οἱ δυὸ προϋποθέτουν ἐμπειρίες καθολικὲς τοῦ λαοῦ. Ἔτσι, ὁ νεοελληνικὸς πνευματικὸς βίος ἐξελίσσεται ἐρήμην τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐχομε μείνει μὲ μοναχὴ τὴν καύχηση τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν περιφέρομε στὶς διασκέψεις καὶ στὰ συνέδρια, ὡσὰν κακοτυχημένοι, ἀδέξιοι

κληρονόμοι. Καὶ τὴν συντηροῦμε τὴν καύχηση μὲ κενὴ ὠραιολογία, συμφιλιωμένοι ὀριστικὰ μὲ τὸν ἐπιγονισμό, συμφιλιωμένοι δηλαδὴ μὲ τὸ ἱστορικὸ τέλος τῆς «Ὁρθοδοξίας» μας.

2. Μιὰ δεύτερη «εἰδοποιὸς διαφορὰ» τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς ἀπὸ τῆ Δύσης, ἦταν ἡ ἄρνησή της νὰ βεβαιώσῃ ἀντικειμενικὰ καὶ τὸ γεγονὸς τοῦ ἁγιασμοῦ. Ἡ Ἠθική, εἶναι ἡ δεύτερη μεγάλη «αἵρεση» τῆς Δύσης. Ἡ ἴδια ἀνάγκη γιὰ λογικὴ σχηματοποίηση ποὺ ὀδήγησε στὴ θεολογικὴ ἀξιοκρατία, ὀδήγησε καὶ στὸν μονόπλευρο τονισμό τῆς Ἠθικῆς. Οἱ δογματικὲς διαφορὲς τοῦ δυτικοῦ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ Χριστιανισμό συγκλίνουν καὶ σ' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ διαφοροποίηση: Θὰ λέγαμε, μὲ μιὰ συνοπτικὴ φράση, ὅτι στὴ Δύση παραθεωρήθηκε ὁ πνευματολογικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐκκλησίας — ὁ ρόλος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας — καὶ τονίστηκε ἀποκλειστικὰ ὁ χριστολογικὸς χαρακτήρας της. Ἡ δογματικὴ διατύπωση «Filioque» εἶναι ἓνα δεῖγμα τῆς θεολογικῆς νοοτροπίας ποὺ ὑπερύψωσε τὸ Πρόσωπο τοῦ Λόγου, προσφέροντας τὴ θεωρητικὴ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ καθολικὴ φύση τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, καὶ νὰ παραθεωρηθεῖ ἡ ἐμφάνιση καὶ φανέρωση τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν ἱστορία τοῦ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ «οἰκοδομὴ» τοῦ προσώπου, ἡ φιλοτέχνηση τῆς προσωπικῆς μας «εἰκόνας» — τὸ ἔργο δηλαδὴ στὸ ὁποῖο συναντᾶται ἡ ἀνθρώπινη «ἐκλογή» μὲ τὴ χάρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος — ἀντικαταστάθηκε στὴ Δύση ἀπὸ τὸν καθολικὸ «προορισμὸ» τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἔργο τοῦ ἀνθρώπου ἀπόμεινε ἡ «μίμηση» τοῦ Χριστοῦ, ἡ πρακτικὴ καὶ συγκεκριμένη καὶ λογικὰ κατανοητὴ συμμόρφωση πρὸς τὸ ἠθικὸ Του παράδειγμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ μιὰν ἐλεγχόμενη συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὀρατῆς ἐκπροσώπησης τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ — τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας.

Οἱ ἡσυχαστικὲς ἔριδες τοῦ 14ου αἰώνα ἔδειξαν καθαρὰ ποῦ

ὀδηγοῦσε ἡ «χριστοκεντρικότητα» τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐνὸς σώματος εἶναι προπάντων ὀργανωτική, ἀρθρωμένη ἱεροκρατικά, μὲ ὁρατὴ κεφαλὴ τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας δὲν βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ βίωμα τοῦ λαοῦ, δὲν μαρτυρεῖται δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ μιὰν ἐσωτερικὴ μαρτυρία στὴν ἱστορία τῶν προσώπων, ἀλλὰ ἔχει κριτήριό ἐξωτερικό, ἀντικειμενικό, τὸν ὀρισμό τῆς ἀπὸ τὴν ὁρατὴ κεφαλὴ τοῦ ἐνὸς σώματος, τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς διάκρισης Οὐσίας καὶ Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότητα προσωπικῆς, δηλαδὴ ἐλεύθερης μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου σὲ θεουργικὰς Ἐνέργειες τὶς ὁποῖες τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο μεταδίδει, θὰ ἦταν γιὰ τὴ δυτικὴ Ἐκκλησία μιὰ ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, δηλαδὴ τοῦ ἱεροκρατικοῦ χαρακτήρα τῆς, μιὰ ἐπικίνδυνη παραχώρηση στὴν ἐλευθερία τοῦ προσώπου, μιὰ ἀνατροπὴ τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐπιβολῆς τῆς στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη, καθορισμένη αὐστηρὰ καὶ ὡς τὶς λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, παρέμεινε ἡ κατ' ἐξοχὴν ὁδὸς χριστιανικῆς τελειότητος γιὰ τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη.

Ἀντίθετα, στὴν ὀρθόδοξο Ἀνατολὴ ἡ ὁδὸς τοῦ ἀγιασμοῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἄσκηση. Ἡ ἄσκηση εἶναι ἡ ἔμπρακτο καὶ καθολικὴ —ὄχι μόνον διανοητικὴ— δοκιμασία τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσώπου, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς φυσικῆς θέλησης, δηλαδὴ ἡ ἀντίστροφη κίνηση ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ πρώτου Ἀδάμ. Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ τῆς φυσικῆς, δηλαδὴ τῆς ἀτομικῆς θέλησης, εἶναι μιὰ κίνηση πρὸς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία τῶν προσώπων, μιὰ φορὰ ἀποκατάστασης τῆς καθολικότητος τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὡς «εἰκόνας» τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Τὸ τέλος ἀλλὰ καὶ ἡ δυναμικὴ ἀπαρχὴ αὐτῆς τῆς φορᾶς εἶναι ἡ «καινὴ» φύση τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴν ἔμπρακτο προσπάθεια ὑποταγῆς τῆς φυσικῆς τοῦ θέλησης σπουδάζει ὁ πιστὸς τὴν ἀντίσταση τῆς «πεπτωκυίας» φύσης καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν δικῶν τοῦ δυνάμεων. Ἀπὸ τὸν δρόμο αὐτῆς τῆς μαθητείας φτάνει στὴν ἐκζήτηση τῆς Χάρης τοῦ Θεοῦ, στὴν κατάνυξη καὶ τὴ συντριβή. Ἡ χορήγηση τῆς Χάρης τοῦ

ἀποκαλύπτει βαθμιαία τὴν πραγματικότητα τῆς ἀναγεννημένης φύσης μέσα στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ἀξιώνει τελικὰ τῆς μετοχῆς στὴ δόξα τοῦ σαρκωθέντος Λόγου. Αὐτὴ ἡ προοδευτικὴ μετοχὴ στὶς ἀποκαλύψεις τῆς Χάρης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνιστᾷ τὸ βίωμα τῆς μετάνοιας, ποὺ εἶναι τὸ τέλος καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ὀρθόδοξης ἄσκησης — ἡ ἀλλαγὴ τοῦ νοῦ, ἡ μεταβολὴ τῶν κριτηρίων τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου σὲ κριτήρια ἀναγεννημένου ἀνθρώπου.

Ἡ ἄσκηση λοιπόν, τόσο ὡς ἀπάρνηση τοῦ φυσικοῦ θελήματος ὅσο καὶ ὡς κατάληξη προσωπικῆς «γνώσης», ὑπερβαίνει κάθε ἀξιολογικὴ ἀντικειμενικὴ μέτρηση, κάθε λογικὴ βεβαίωση τοῦ γεγονότος τοῦ ἁγιασμοῦ. Ὡς συγκεκριμένο ἔργο καὶ ἔμπρακτη προσπάθεια δὲν ἀναφέρεται σὲ μιὰ δικανικὴ σχέση ἀξιομισθίας, ἀλλὰ στὸν χῶρο τῆς ζωῆς τοῦ προσώπου, ὅπου ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία συναντᾶται μὲ τὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ἔργα τῆς ἄσκησης δὲν εἶναι ποτὲ αὐτοσκοπός, ἀλλὰ ἔχουν ἀξία μόνο ὅταν ὑπηρετοῦν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑποδοχὴ τῆς Χάρης ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοὶ τῆς ὀρθόδοξης ἐμπειρίας τονίζουν ἐπανειλημμένα τὴν ἐλευθερία τοῦ πιστοῦ καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς ἄσκησης, τὸν κίνδυνο τῆς κενοδοξίας ποὺ παραμονεύει τὴν ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια.

Καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι: αὐτὴ ἡ ἄρνηση τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς νὰ βεβαιώσῃ λογικὰ τὸ γεγονὸς τοῦ ἁγιασμοῦ, εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστῆ καὶ σήμερα ὡς εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ βιώματος τῶν πιστῶν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο; Τουλάχιστον ἡ ἐπίσημη διδασχὴ καὶ κατήχηση τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἀποβλέπει σὲ μιὰ μορφὴ πνευματικότητας βασισμένης στὰ κριτήρια τῆς ὀρθόδοξης Παράδοσης καὶ ἐπομένως οὐσιαστικὰ διαφορετικῆς ἀπὸ τὸν τύπο τῆς δυτικῆς εὐσέβειας;

Ἡ ἀπάντηση στὸ πρῶτο ἐρώτημα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στηριχτῆ «στατιστικά», ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀλλοίωσης τοῦ

ὀρθόδοξου βιώματος ἀφορᾷ στήν προφητικὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἐπίκεντρο τῆς κρίσης εἶναι σήμερα αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ ἀπουσία τῆς προφητικῆς συνείδησης.

Τὸ δεύτερο ὅμως ἐρώτημα, γιὰ τὴν ἀγωγή καὶ κατήχηση τοῦ πληρώματος τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ ἱστορικὰ καὶ θεολογικά. Ὑπάρχουν οἱ «πηγές» τῆς πνευματικῆς τροφοδοσίας καὶ κατήχησης ποὺ μποροῦν νὰ ἐρευνηθοῦν: οἱ ἐπισκοπικὲς καὶ συνοδικὲς ἐγκύκλιοι, τὰ «ἐπ' ἐκκλησίαις» κηρύγματα, τὰ περιοδικά, βιβλία καὶ φυλλάδια πνευματικῆς οἰκοδομῆς, τὰ κατηχητικὰ βοηθήματα. Τὰ συμπεράσματα μιᾶς συστηματικῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ ὕλικου θὰ ἦταν μιὰ πολύτιμη συμβολὴ στήν πνευματικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς ἑλλαδικῆς Ὀρθοδοξίας. Θὰ παρουσίαζε τὶς αὐθεντικὲς διαστάσεις ἑνὸς γεγονότος, τὸ ὁποῖο στὸν χῶρο ἑνὸς δοκιμίου μόνο μὲ συνοπτικὲς —φαινομενικὰ αὐθαίρετες— διατυπώσεις μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ. Ἐννοῶ τὸν *Πιετισμό*, σὰν φαινόμενο ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ στὸν πρόσφατο νεοελληνικὸ πνευματικὸ βίο. Ὁ ὅρος εἶναι δυτικὸς, φορτισμένος μὲ ἓνα ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ περιεχόμενο ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ ἐντάξουμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὶς βασικὲς καὶ χαρακτηριστικὲς ἐκδηλώσεις ἀλλοίωσης τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας — ὅπως ἐμφανίζεται τουλάχιστο στὴ διδασχὴ καὶ στήν κατήχηση τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. Τέτοιες ἐκδηλώσεις εἶναι ὁ στεγανὸς χωρισμὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ δογματικὴ διδασκαλία, δηλαδὴ τῆς εὐσέβειας ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἢ ἀντικατάσταση τῆς ἄσκησης ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πράξη.

Ὁ Πιετισμὸς ἐμφανίζεται στήν περιοχὴ τῆς ἑλλαδικῆς Ὀρθοδοξίας μὲ τὴ μορφή τῶν λεγόμενων *χριστιανικῶν κινήσεων*. Ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ τῶν χριστιανικῶν κινήσεων συμπίπτει μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας. Εἶναι μιὰ περίοδος «κρίσης» τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, ἐποχὴ σκανδάλων καὶ ἠθικῆς κατάπτωσης. Σιμωνία, ἠθικὲς παρεκτροπές, ἀνάμειξη τῆς Ἐκκλησίας στήν πολιτικὴ, χαμηλὸ μορφωτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ἀνώτερου καὶ κατώτερου κλήρου, συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς. Τότε

ἀκριβῶς ἐμφανίζεται ἡ ἀντίδραση τῶν ἠθικὰ ὑγιέστερων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν στοιχείων, ὀργανωμένη σὲ δυὸ κατευθύνσεις: Ἡ μιά, ἀποβλέπει στὸν δημόσιο ἔλεγχο καὶ στὴν ἄμεση κάθαρση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἡ δεύτερη, σὲ μιὰ «ἐκ τῶν κάτω» ἀνακαίνιση τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή στὴ «θρησκευτικὴ ἀναγέννηση» τοῦ λαοῦ. Χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης τάσης πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Τῆς δεύτερης, ἡ κίνηση τῆς «Ζωῆς».

Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι παρ' ὅλη τὴ διαφοροποίηση τῶν προγραμμάτων τους οἱ δυὸ αὐτὲς κατευθύνσεις ἔχουν κοινὴ ἱστορικὴ ἀφετηρία. Ὑπῆρχε ἓνα βασικὸ ἀφετηριακὸ αἶτημα, ποὺ ἦταν κοινόν: νὰ ὑπάρξει κάποια στοιχειώδης ἠθικὴ συνέπεια, κάποια ἀντικειμενικὴ καταξίωση τόσο τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργημάτων ὅσο καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου. Τὸ βιβλίον τοῦ π. Εὐσέβιου Ματθόπουλου Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πνευματικὴ θεμελίωση τοῦ ἀφετηριακοῦ αὐτοῦ αἰτήματος.

Ὁ π. Εὐσέβιος Ματθόπουλος ἔχει τὴν πνευματικὴν του καταγωγὴν ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, στὰ Καλάβρυτα. Εἶναι ἓνα θέμα, ὡστόσο, ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἱστορικὰ, οἱ πραγματικὲς ἀφετηρίες τῶν πνευματικῶν του ἀντιλήψεων. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνα βιβλίον ποὺ δὲν φαίνεται νὰ προϋποθέτει θητεία στὴν ἀσκητικὴ παράδοση καὶ στὴ θεολογικὴ πνευματικότητα τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Ἡ «ποιμαντικὴ» τοῦ π. Εὐσέβιου εἶναι κατ' ἐξοχὴν «χριστοκεντρικὴ», μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναφορᾶς στὸ ἠθικὸ πρότυπο καὶ στὴν ἀύθεντία τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Στὸν Προορισμὸ ἔχουμε τὶς βάσεις μιᾶς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ποὺ ἀποβλέπει κυρίως στὸν ἔλεγχο τῆς θέλησης ἀπὸ τὴ διάνοια. Εἶναι μιὰ μορφή «πρακτικῆς» πνευματικότητας ποὺ οἱ καρποὶ της μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν ἀντικειμενικὰ — χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐκτεταμένα ἐρωτηματολόγια αὐτοκριτικῆς ποὺ δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς προόδου. Εὐκόλα ἐπομένως, ἀκόμα καὶ μὲ στοιχειώδη κριτήρια, μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς στὸν Προορισμὸ τοῦ

άνθρώπου ένα τυπικό δείγμα έγχειριδίου δυτικής πνευματικότητας, έναν πρακτικό οδηγό ήθικης καλλιέργειας. Ως θεολογική προϋπόθεση του βιβλίου υπάρχει μια καθαρά δικανική αντίληψη της σχέσης ανθρώπου και Θεού, που φτάνει να υιοθετεί κλασικές δυτικές δογματικές διατυπώσεις, ως και τη γνωστή σχολαστική θέση «περί ικανοποιήσεως της θείας Δικαιοσύνης δια του σταυρικού θανάτου του Χριστού»¹⁰.

Πάνω σε μια τέτοια άφετηριακή πνευματική βάση αναπτύχθηκε στη συνέχεια το κίνημα του Πιετισμού στον έλλαδικό χώρο. Επόμενο βήμα στην ιστορική του διαμόρφωση πρέπει να θεωρηθεί ή όργάνωση των χριστιανικών κινήσεων σε άγνωστα από το κράτος Σωματεία. Ήταν αυτός ένας τρόπος να εξασφαλισθούν οι κινήσεις από αυθαίρετες έπεμβάσεις της έκκλησιαστικής διοίκησης. Άλλα το μέτρο αυτό της αυτοπροστασίας έπιτάχυνε ιστορικά την εξέλιξη των χριστιανικών κινήσεων σε αυτόνομα σύνολα, που έμφανίζονται να έπιτελούν έργο πνευματικό παράλληλο προς το έργο της Έκκλησίας, άρτιότερα όργανωμένο και με περισσότερο, όπωσδήποτε, ήθικό κύρος. Η πνευματική άγωγή των «συνειδητών» μελών του έκκλησιαστικού πληρώματος κατευθύνεται τώρα από τα διοικητικά συμβούλια των σωματείων, ή κατηχητική διδαχή και τα έκκλησιαστικά μυστήρια τελούνται στα κτήρια και στις αίθουσες των κινήσεων. Δημιουργούνται και αναπόφευκτα κριτήρια έπιλογής των μελών των σωματείων, όπως και ή αντίστοιχη ανάγκη «έκκαθαρίσεων», άφού κάθε πνευματική διαφωνία ή ήθική παρεκτροπή μειώνει αυτόματα το συνολικό κύρος.

Με τέτοια άλυσιδωτή πρόοδο συνεπειών, το κίνημα του Πιετισμού στον έλλαδικό χώρο εξέλισσεται, σε τρεις περίπου δεκαετίες, όργανωμένο σε αυτόνομες όμάδες, άριθμητικά εύρύτατες, άλλα ούσιαστικά άποκομμένες από το υπόλοιπο σώμα της Έκκλησίας. Όλα τα συμπτώματα έμφανίζουν κάτι σαν μια καινούργια αίρεση των καθαρών, άνθρώπους με ένθουσιασμό νεοφώτιστου, με έξαιρετική ήθική άυστηρότητα βίου, με πειθαρχία όλοκληρωτική άκόμη κι ως τις λεπτομέρειες της ζωής, με κάποια

τάση όμοιομορφίας και στην εμφάνιση. Είναι πραγματικά ένα «κίνημα» με εύρύτατες διαστάσεις στον έλλαδικό χώρο, που τείνει να εκπροσωπήσει καθολικά την έλλαδική Όρθοδοξία και που πάντως έπηρεάζει σημαντικά τή διαμόρφωση του πνευματικού της βίου.

Είναι χαρακτηριστική ή αντίδραση τής εκκλησιαστικής διοίκησης. Χωρίς θεολογικά κριτήρια και έφόδια όρθόδοξης αυτόσυνειδησίας περιορίζεται σε έναν πόλεμο νεύρων και σε δύο ή τρείς έπίσημες καταγγελίες, που άπορρίπτονται άπό την ίδια την Ίερά Σύνοδο. Η άπουσία δυνατοτήτων για ούσιαστική θεολογική αντίδραση όδηγεϊ τελικά και την ίδια την εκκλησιαστική διοίκηση σε μιá τέλεια άφομοίωση άπό τó πιετιστικό πνεύμα τής έποχής. Ίδρύει για άντιπερισπασμό μιá έπίσημη εκκλησιαστική «κίνηση», τής δίνει τόν τίτλο τής Άποστολικής Διακονίας τής Έκκλησίας τής Ελλάδος και άρχίζει να αναπτύσει δραστηριότητα παράλληλη προς τούς τομείς του έργου τών χριστιανικών σωματείων.

Τό φαινόμενο του έλληνικού Πιετισμού συμπίπτει με τά αντίστοιχα δυτικά πρότυπα και στην προσπάθεια άντικειμενικής κοινωνικής έπιβολής του. Άπό την πρώτη κιόλας εμφάνιση χρησιμοποιήθηκε, παράλληλα προς τó ήθικό κύρος τών προσώπων, και ή άύθεντική άπολογητική κατοχύρωση τής χριστιανικής πίστης. Η ήθική άγωγή παρουσιάστηκε ως άναγκαία συνέπεια του άντικειμενικού κύρους τής χριστιανικής Άποκάλυψης. Είναι καταπληκτική ή σημασία που δόθηκε —προκειμένου για την κατοχύρωση τών άληθειών τής πίστης— στις γνώμες κορυφαίων έπιστημόνων. Η άντικειμενική άναγνώριση του Χριστιανισμού άπό τά άξιολογότερα έπιστημονικά άναστήματα, έπρεπε να έχει ως λογική συνέπεια τόσο τή συμμόρφωση του προσωπικού βίου στις έντολές του Χριστιανισμού όσο και την κοινωνική έπιβολή του.

Τή θεωρητική άρτίωση του άπολογητικού έξοπλισμού του όφείλει ό έλληνικός Πιετισμός στον καθηγητή τής Νομικής Σχολής τών

Ἀθηνῶν, Ἀλέξανδρο Τσιριντάνη. Ὁ καθηγητὴς Τσιριντάνης μετέφερε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὴ γνωστὴ δυτικὴ ἀξιοκρατικὴ θεωρία περὶ πολιτισμοῦ. Τὸ ἀληθές, τὸ δίκαιο, τὸ ὠραῖο, τὸ ἅγιο, ἀναγνωρισμένα ὡς αὐθεντικὲς, ἀντικειμενικὲς «ἀξίες», πρέπει νὰ ἀποτελέσουν τὰ κριτήρια τῆς οἰκοδομῆς τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴ θεωρητικὴ αὐτὴ βάση μετέφερε ὁ καθηγητὴς Τσιριντάνης στὰ πλαίσια τῶν χριστιανικῶν κινήσεων ὡς συγκεκριμένη ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ἔτσι ἐμφανίστηκε τὸ πρόγραμμα τῆς *Καινούργιας Ἑλλάδος*, ἡ προσδοκία μιᾶς καινούργιας ἑλλαδικῆς πραγματικότητας, ὀργανωμένης στὶς προϋποθέσεις τοῦ *χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ*¹¹. Οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ τυπικὸ σύμπτωμα χιλιαστικῶν ἐπιδιώξεων ἐνὸς κοινωνικοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ ὡς ὄραμα καὶ θεωρητικὴ ἀπαίτηση ἔφτανε νὰ ὀργανώνει πιετιστικὰ καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὴ ζωὴ. Πρέπει, πάντως, νὰ ὑπῆρχε παράλληλα κάποια ἐπίγνωση ὅτι τὸ πολιτιστικὸ αὐτὸ πρόγραμμα ἦταν ξένο καὶ ἀλλότριον γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν Ὁρθοδοξία: Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεωρητικὴ βάση τοῦ προγράμματος, οἱ ἀπόψεις τοῦ καθηγητῆ Τσιριντάνη περὶ «χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ», κυκλοφόρησαν ὄχι στὴν ἑλληνικὴ, ἀλλὰ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα¹².

Οἱ ἱστορικὲς διαστάσεις τοῦ Πιετισμοῦ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι εὐρύτατες καὶ ἐδῶ ἐπιχειρήθηκε μιὰ ἀσυγχώρητη σύντμηση. Τὸ ἱστορικὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἦταν ἀπρόβλεπτο καὶ ἦρθε ραγδαῖα στὸ διάστημα τῆς δεκαετίας 1950-1960. Οἱ πρῶτες διαπιστώσεις τῆς ἀποτυχίας διατυπώθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Τσιριντάνη, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιχειρηθεῖ καὶ ἡ ἐρμηνεία τους. Ὡς σήμερα ἀκόμα ἐπαναλαμβάνεται ἀδιάκοπα καὶ θρηνητικὰ ἡ διαπίστωση τῆς διάλυσης τοῦ μεσσιανικοῦ ὁράματος, ἓνα σύμπλεγμα πικρίας γιὰ τὴν «εὐκαιρία ποὺ χάθηκε», γιὰ τὴν «ἡγετικὴ παρουσία τοῦ Χριστιανισμοῦ ποὺ δὲν ἐπεβλήθη», γιὰ τὸ «λεωφορεῖο ποὺ ἔφυγε ἀνεπιτρεπτῶς»¹³.

Ὡστόσο, τὸ θετικότερο σύμπτωμα στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἑλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας τὸν τελευταῖο αἰῶνα εἶναι αὐτὴ ἡ διάλυση τοῦ πιετιστικοῦ κινήματος. Εἶναι ἓνα γεγονὸς ἐκπληκτικὸ, τὸ πῶς

ἀντέδρασε τελικὰ ἢ ὀρθόδοξη συνείδηση σ' αὐτὴ τὴν ξένη παρεμβολὴ στὸ ζωντανὸ σῶμα της. Ἡ ἀντίδραση δὲν ἦταν θεωρητικὴ καὶ ἐνσυνείδητη, ἀλλὰ ἔμπρακτη καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεσματικότερη. Μέσα σὲ διάστημα δέκα περίπου χρόνων τὸ κίνημα τοῦ Πιετισμοῦ ἀποδιοργανώθηκε ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ἀμείλικτων ἐσωτερικῶν προβλημάτων, διασπάστηκε, γυμνώθηκε ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς καὶ σήμερα εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτο γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἄν ἡ ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία ξαναβρεῖ κάποτε τὴ θεολογικὴ της αὐτεπίγνωση, θὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσῃ μιὰ δεύτερη «Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας» — αὐτὴ τὴν πρόσφατη διάσωση τοῦ πνευματικοῦ της κάλλους ἀπὸ τὴν εἰκονοκλαστικὴ ἀπειλὴ τῶν στεγνῶν, λογικῶν σχημάτων τοῦ δυτικοῦ Πιετισμοῦ.

Ἄλλὰ ἡ «αἵρεση» μένει. Ἡ ἐγκύστωση στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν εἶναι παρούσα πραγματικότητα καὶ ὁ Πιετισμὸς, ὅσο κι ἂν ἐξουδετερώθηκε ὡς «κίνημα», ἔχει οὐσιαστικὰ ἀποδιοργανώσει τὸν ὀρθόδοξο χαρακτήρα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Τὸ κήρυγμα τοῦ ἁμβωνα, ἡ ἐντυπη πνευματικὴ τροφοδοσία τοῦ λαοῦ, οἱ ἐπισκοπικὲς καὶ συνοδικὲς ἐγκύκλιοι ἐξαντλοῦνται στὴν πιετιστικὴ ἠθικολογία, ἀγνοώντας τὴν ἀγωνία τῆς σωτηρίας τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι τὸ καθεστῶς τῆς πνευματικῆς ἀντάρκειας ποὺ ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν ὀρθὴ «δόξα» καὶ τὴν ὀρθὴ δοξολογία τοῦ Θεοῦ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Ἔτσι, τὸ ἱστορικὸ μέλλον τῆς ἐλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι, μὲ τὰ παρόντα δεδομένα, πολὺ ἀμφίβολο. Ἀπομένει μιὰ μονάχα ἐλπίδα κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια ἢ Ὁρθοδοξία. Ὁ πολύτιμος μαργαρίτης εἶναι πάντα ἓνα γεγονός προσωπικῆς εὕρεσης. Ἄν αὐτὸ τὸ γεγονός βρεῖ τις ἱστορικὲς του προεκτάσεις ἔξω ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, θὰ πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν ἱστορικὴ μας ἀποτυχία ὡς φυσικὸ καρπὸ τῆς ἐθνικιστικῆς καὶ πιετιστικῆς μας αἵρεσης.

Μιὰ ἱστορικὴ ἐπανάλληψη τῆς ἀναπόφευκτης καταδίκης τῶν

2. Ἔρως καὶ ἀγαμία

Τὸ δράμα ἐνὸς ἀνέραστου Χριστιανισμοῦ

Ἡ ὁδὸς ποὺ ὀδηγεῖ στὴ ζωὴ τῆς παρθενίας εἶναι ἡ ὁδὸς ποὺ ὀδηγεῖ καὶ στὸν γάμο, μιὰ ὁδὸς ἐρωτικῆς ἀφοσίωσης. Ἡ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀγνοεῖ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς «ἀφιέρωσης» ποὺ ἀποβλέπει στὸν ἀπερίσπαστο βίο μὲ σκοπὸ τὴν παραγωγὴ ἔργου, τὴ μέγιστη ἀποδοτικότητα σὲ μιὰ πνευματικὴ ἀποστολή. Τὸ περιεχόμενον μιᾶς ζωῆς ἐν παρθενίᾳ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἔργο, οὔτε μιὰ ἀποστολή —ἔστω καὶ ἡ ἱερότερη— ἀλλὰ μόνο ἓνας ἔρως. Ὁ ἔρως, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ κάλλος τοῦ Δεσποτικοῦ προσώπου.

Ὁ γάμος καὶ ἡ κατὰ Χριστὸν παρθενία εἶναι δυὸ δρόμοι παράλληλοι γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας. Ἡ σεξουαλικὴ σχέση ἀλλὰ καὶ ἡ σεξουαλικὴ ἀποχὴ ἀναφέρονται σὲ βιολογικὰ ἄτομα. Ὁ γάμος καὶ ἡ παρθενία ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα. Ἄν ὁ γάμος ἦταν μιὰ θρησκευτικὴ νομιμοποίηση τῆς σεξουαλικῆς σχέσης, θὰ ἦταν μιὰ πράξις ἀπαράδεκτη γιὰ εἰλικρινεῖς ἀνθρώπους. Εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσουμε τὸν χριστιανικὸ γάμον ἀγνοώντας τὴν ὁδὸ τῆς παρθενίας, ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ προσεγγίσουμε καὶ τὸ γεγονὸς τῆς παρθενίας ἀγνοώντας τὸν χριστιανικὸ γάμον.

Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ στὰ ζῶα ἡ διάκριση τοῦ φύλου παρουσιάζεται στὴ Βίβλο ταυτόχρονα μὲ τὴ δημιουργία τους, στὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖται πρῶτα ὁ ἄνδρας καὶ μετὰ, ἀπὸ ἓνα μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός,

πλάθεται ἡ γυναίκα. Στὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἡ διάκριση τῶν φύλων δὲν ἦταν μιὰ βιολογικὴ ἀναγκαιότητα, μιὰ προϋπόθεση ἀναπαραγωγῆς. Ἡ γυναίκα δημιουργήθηκε ὡς βοηθὸς τοῦ ἀνδρὸς — «οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν κατ' αὐτόν»¹⁴. Βοηθός, στὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁμοίωση μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴ μετοχὴ στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχουν στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως δύο διηγήσεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ δεύτερη (Κεφ. Β'), προτοῦ δημιουργηθεῖ ἡ γυναίκα, ὁδηγεῖ ὁ Θεὸς μπροστὰ στὸν Ἀδὰμ «πάντα τὰ κτήνη καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ». «Τῷ δὲ Ἀδὰμ οὐχ εὐρέθη βοηθὸς ὅμοιος αὐτῷ»¹⁵. Εἶναι ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο καὶ στὰ βιολογικὰ ἄτομα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου ποὺ νὰ ἀποβλέπει τελικὰ στὴν ὁμοίωση μὲ τὸν Θεό. Μιὰ τέτοια σχέση προϋποθέτει κοινωνία προσώπων. Ὁ Ἀδὰμ, ἀντικρίζοντας τὸ πρόσωπο τῆς γυναίκας, ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ δικοῦ του προσώπου. «Καὶ εἶπεν Ἀδὰμ· τοῦτο νῦν ὅστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου· αὕτη κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη αὕτη»¹⁶. Δίνοντάς της τὸ ὄνομα «γυνή» (ἔβρ. Ἰσσαχ), δίνει ὄνομα καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Μπροστὰ της δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ Ἀδὰμ, ὁ ἐκ γῆς, ὁ χοϊκός, ἀλλὰ εἶναι πρόσωπο, εἶναι Ἰς καὶ ἐκείνη Ἰσσαχ¹⁷. Στὴν πρώτη διήγηση τῆς Γενέσεως γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου (Κεφ. Α' 27), ἡ κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργία καὶ ἡ διάκριση τῶν φύλων παρουσιάζονται σὲ μιὰ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. «Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς». Αὐτὴ ἡ παρατήρηση δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὴ διάκριση τῶν φύλων στὸν Δημιουργὸ Θεό. Σημαίνει ὅμως ὅτι πρέπει νὰ δοῦμε τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας τῶν τριῶν Προσώπων τῆς μιᾶς Θεότητος, στὴν κοινωνία τῆς ἀγάπης τῶν δύο φύλων τῆς μιᾶς ἀνθρωπότητος. Ὁ ἄνθρωπος, πλασμένος «κατ' εἰκόνα» τοῦ ὁμοούσιου καὶ τρισυπόστατου Θεοῦ, εἶναι κι ὁ ἴδιος ὁμοούσιος κατὰ τὴ φύση καὶ μυριπόστατος κατὰ τὰ

πρόσωπα. Τότε μόνο ο άνθρωπος πραγματοποιεί τον προορισμό του, την κλήση του να γίνει πρόσωπο, όταν βρίσκεται σε κοινωνία αγάπης με τα υπόλοιπα πρόσωπα, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ποὺ ἀποβλέπει τελικὰ στὴν ὁμοίωση μετὸν Θεό, ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται «βοηθὸν κατ' αὐτόν». Ἡ ἐρωτικὴ ὁδὸς εἶναι μιὰ βοήθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων, συνδεδεμένη μετὴ φυσικὴ ἐπιθυμία μιᾶς καθολικῆς σχέσης ψυχῆς καὶ σώματος. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐρωτικὴ σχέση παραμένει ὡς κατ' ἐξοχὴν ὁδὸς κοινωνίας καὶ ἐνότητας τῶν προσώπων. Ἡ καθολικὴ αὐτὴ ἐνότητα εἶναι καὶ φυσικὴ καὶ ὑπερ-φυσικὴ — στὴ Θεία Κοινωνία ἢ βρώση καὶ ἡ πόση εἶναι ἡ συμμετοχὴ τοῦ σώματος στὴν καθολικὴ ἐνότητα μετὸν Κύριο. Στὴ γενετήσια σχέση ἡ ἐνότητα εἶναι φυσικὴ, στὴ Θεία Κοινωνία ὑπερ-φυσικὴ. («Ὁ κολλώμενος τῇ πόρῃ ἐν σώματι ἐστίν· ὁ δὲ κολλώμενος τῷ Κυρίῳ ἐν πνευμάτι ἐστίν», Α' Κορ. 6, 16.)¹⁸ Ἡ φυσικὴ ἐνότητα τῆς σεξουαλικῆς σχέσης εἶναι ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ὑπερ-φυσικῆς ἐνότητας μετὰ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πρόσωπα, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ποὺ εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος. Νά, γιὰ τὸ μυστήριον τοῦ γάμου ἀποβλέπει τελικὰ, ὅχι στὰ δύο πρόσωπα ποὺ ἔρχονται ἐν κοινωνίᾳ, ἀλλὰ «εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν»¹⁹. Ὁ ἐξαγιασμὸς τῆς φυσικῆς σχέσης μέσα στὸν γάμον ἔχει αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν δυναμικὸ χαρακτήρα, ὁδηγεῖ στὴν καθολικὴν σχέση μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς στὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Μόνον μετὰ αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ὁ γάμος εἶναι μυστήριον, δηλαδὴ ἐνίσχυση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Θείαν Χάριν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ τῆς ὁμοίωσης μετὸν Θεό. Κανένα μυστήριον δὲν ἀποβλέπει στὸν ἀγιασμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου, ἀλλὰ στὴν ἐνταξίαν του μέσα στὴν κοινωνίαν τῶν προσώπων ποὺ λέγεται Ἐκκλησία. Εἶναι ἀκατανόητον νὰ θεωροῦμε τὸ μυστήριον τοῦ γάμου ἀπλὴ νομιμοποίηση τῆς φυσικῆς σχέσης δύο προσώπων. (Καὶ δὲν εἶναι τυχαίον τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἱερωργία τοῦ γάμου ἦταν πάντοτε ἐντεταγμένη μέσα στὴν Θείαν Λειτουργίαν, ὅπως ἡ χειροτονία.

Δυστυχῶς σήμερα ἀπόμεινε μόνο ἡ συμβολικὴ κοινωνία τοῦ ποτηρίου.)

Ἐπάρχει μιὰ περικοπὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ποὺ σκανδαλίζει πολλοὺς Χριστιανούς. Εἶναι τὸ χωρίο Α΄ Κορ. 7, 1-7, στὸ ὁποῖο ὁ Παῦλος ἐκφράζει τὴν προτίμηση: «πάντας ἀνθρώπους εἶναι ὡς καὶ ἐμαυτὸν» καὶ ἐπομένως «καλὸν ἀνθρώπῳ γυναικὸς μὴ ἄπτεσθαι», ἀλλὰ μόνο «διὰ τὰς πορνείας, ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω». Ἐπάρχει πραγματικὰ ἐδῶ μιὰ ὑποτίμηση καὶ περιφρόνηση τοῦ γάμου;

Ὁ καθηγητὴς Bultmann, ὁ φιλελεύθερος καινοδιαθηκικὸς τοῦ προτεσταντισμοῦ, βλέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου ἕναν βαθύτατο γνωστικὸ-ἐλληνιστικὸ ἐπηρεασμὸ. Πιστεύει, βέβαια, ὅτι δὲν μπορούμε μόνο ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ κρίνουμε τὴν ὅλη διδασκαλία τοῦ Παύλου γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὡστόσο ὁ δυαλισμὸς τοῦ χωρίου παραμένει ὡς δείγμα τοῦ ἐπηρεασμοῦ ποὺ ὑπέστη ὁ Παῦλος²⁰. Ἐδῶ πρέπει πολὺ συνοπτικὰ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ ἑβδομοῦ κεφαλαίου τῆς Α΄ Κορ. εἶναι ἡ ἐγρήγορη γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἔλευση τοῦ Κυρίου. Μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ σωστὰ καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Παύλου γιὰ τὸν γάμο. «Τοῦτο δέ φημι ἀδελφοί, ὁ καιρὸς συνεσταλμένος τὸ λοιπὸν ἐστίν, ἵνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες ᾧσι, καὶ οἱ κλαίοντες ὡς μὴ κλαίοντες καὶ οἱ χαίροντες ὡς μὴ χαίροντες καὶ οἱ ἀγοράζοντες ὡς μὴ κατέχοντες καὶ οἱ χρώμενοι τῷ κόσμῳ τούτῳ ὡς μὴ καταχρώμενοι· παράγει γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου· θέλω δὲ ὑμᾶς ἀμερίμνους εἶναι» (στ. 29-32). Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ δένει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὴν προσωρινότητα τοῦ κόσμου τούτου. Ἀκόμα καὶ ὁ γάμος, ὡς βιολογικὸ γεγονός καὶ φυσικὴ σχέση, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτοσκοπὸς καὶ νὰ καταλήγει σὲ αὐτάρκεια, ὥστε νὰ καταλύεται ἡ ἐγρήγορη τῆς ὑπαρξὸς ποὺ ζεῖ κιόλας στὰ ἔσχατα τῆς Ἱστορίας. Φυσικά, μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν γάμο εἶναι ἀκατανόητη μὲ τὰ κριτήρια τοῦ μικροαστικοῦ κονφορμισμοῦ

καὶ τὶς κοινωνιστικὲς ἀντιλήψεις ποὺ προϋποθέτουν τὴ
θρησκευτικότητα σὰν ἐξασφάλιση τῆς ἐγκόσμιας σιγουριᾶς καὶ
μακαριότητος. Ἄλλὰ οὔτε σημαίνει ὑποτίμηση καὶ ὑποβιβασμὸ
τοῦ γάμου. Ὁ Παῦλος δίνει ἐντολὴ στοὺς συζύγους νὰ μὴν
ἀποστεροῦν ἀλλήλους, παρὰ μόνο γιὰ νηστεία καὶ προσευχὴ (στ.
5) καὶ προτιμᾷ, βέβαια, τὴ δική του ἀγαμία, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει
ὅτι «ἕκαστος ἴδιον χάρισμα ἔχει ἐκ Θεοῦ, ὃς μὲν οὕτως, ὃς δὲ
οὕτως» (στ. 7). Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ
ὑψηλὴ, ἀξιολογικὰ, ἀντίληψη γιὰ τὸν γάμο, ποὺ τὸν τοποθετεῖ
στὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὴν προσωρινότητα τοῦ κόσμου τούτου καὶ μὲ
κέντρο ὄχι τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα, ἀλλὰ τὸν ἐρχόμενο Κύριο.

Μὲ μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν γάμο μπορεῖ κανεὶς νὰ
κατανοήσῃ πολὺ καλὰ καὶ σωστὰ τὴν ὁδὸ τῆς παρθενίας. Ἡ
παρθενία εἶναι ἡ ἀκραία συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐγρήγορης. Ἡ
ἐγρήγορη δὲν ἔχει ὡς ἀφορμὴ τὸ πεπερασμένο τοῦ χρόνου —
ὅπως πιστεύει ἡ σχολὴ τοῦ Bultmann προκειμένου γιὰ τὸ
κήρυγμα τῆς πρώτης ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος— ἀλλὰ ἔχει ὡς
ἀφορμὴ καὶ ὡς κέντρο τὸ πρόσωπο τοῦ ἐρχόμενου Κυρίου. Ὁ
Κύριος ἔρχεται ὄχι μόνο χρονικὰ, ἡ ἔλευσή Του πρέπει νὰ
κατανοηθεῖ μέσα στὸ γεγονός τῆς προσωπικῆς Του συνάντησης μὲ
τὸν κάθε πιστό. Ἡ πραγμάτωση αὐτῆς τῆς συνάντησης εἶναι ἓνα
γεγονὸς «ἐρωτικό».

Ἄλλὰ γιατί ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πλησιάζουμε τὸν Θεὸ εἶναι
ὁ ἐρωτικός; Μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξιδανίκευση τῆς
σεξουαλικῆς ἀνάγκης, μιὰ Sublimierung, ὅπως εἶπε ὁ Freud; Ἡ
ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ξεπερνᾷ ἀναπόφευκτα τὰ
δεδομένα τῆς Ψυχολογίας. Εἶπαμε πιὸ πάνω γιὰ τὴν κοινωνία τῶν
προσώπων ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ
δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ μόνη ὁδὸς κοινωνίας
τῶν προσώπων, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ὁ ἔρωτος,
εἶναι μιὰ μορφή αὐτῆς τῆς ἀγάπης, ἡ πληρέστερη, γιατί
προϋποθέτει καθολικὴ μετοχὴ τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ὁδὸς

για τὴ συνάντηση, τὴ γνώση καὶ τὴ δημιουργία. Στὴ φυσικὴ ἐρωτικὴ ὁδὸ πραγματοποιεῖται ἡ συνάντηση, ἡ ἀμοιβαία γνώση τῶν προσώπων. Στὴν ὑπερ-φυσικὴ ὁδὸ πραγματοποιεῖται ἡ μυστικὴ συνάντηση μὲ τὸν Θεό, ἡ ὑπερφυῆς ἄμεση γνώση καὶ ἡ δημιουργία τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ τύπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γιὰ τὴ φυσικὴ ἐρωτικὴ σχέση προϋποτίθεται τὸ σῶμα, ἡ σεξουαλικὴ ἐμπειρία, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἐμπειρία πληρότητας. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὑπερ-φυσικὴ ἐρωτικὴ ὁδὸ προϋποτίθεται ἐπίσης τὸ σῶμα, γιὰτὶ ἡ ὁδὸς τῆς συνάντησης μὲ τὸν Θεὸ εἶναι καθολικὴ, προϋποθέτει τὸν ὅλο ἀνθρώπο. Ἡ γνώση καὶ ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς διανοητικὴ, ἀν ἦταν ἔτσι δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀναστηθοῦν τὰ σώματα τῶν νεκρῶν στὴ δευτέρα Παρουσία. Στὴν κατάσταση τοῦ ἀγιασμοῦ οἱ μοναχοὶ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ στὴν πληρότητα τῆς ὑλικῆς τους ὑπόστασης. Τὸ σῶμα εἶναι προϋπόθεση τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας καὶ μετέχει οὐσιαστικῶς στὴν ἀγαλλίαση τῆς θείας δόξας. Οἱ ὕμνοι τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ἐκφράσεις τῆς καθολικῆς αὐτῆς ἀγαλλίασης. «Ὅλος περιπλεκόμενος ὅλον καταφιλεῖ με / Ὅλον τε δίδωσιν αὐτὸν ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ. / Καὶ ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης, καὶ τοῦ κάλλους / Καὶ ἡδονῆς καὶ γλυκασμοῦ ἐμπίμπλαμαι τοῦ θείου. / Μεταλαμβάνω τοῦ φωτός, μετέχω καὶ τῆς δόξης / Καὶ λάμπει μου τὸ πρόσωπον, ὡς καὶ τοῦ ποθητοῦ μου. / Καὶ ἅπαντα τὰ μέλη μου γίνονται φωτοφόρα»²¹. Δὲν εἶναι αὐτὴ μιὰ ἐκστατικὴ ὁδὸς ποὺ τὴν συναντᾶει κανεὶς καὶ σὲ ἄλλες μορφές μυστικισμοῦ καὶ ποὺ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς Θρησκευολογίας. Οἱ ἐκστατικὲς καταστάσεις μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς παθητικότητας, τῆς ἀπώλειας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης ἀνήκουν στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἡ φύση τους δὲν δέχτηκε ἀκόμα τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀκτίστου²². Ἡ ἐμπειρία τῆς θείας πραγματικότητας εἶναι ἕνας ἔρωσ τόσο πραγματικὸς καὶ τόσο ὀδυνηρὸς, ὅσο εἶναι καὶ ὁ ἀνθρώπινος ἔρωσ. «Ὁ ὄντως ἐρῶν», λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, «αἰ τοῦ φιλουμένου φαντάζεται τὸ πρόσωπον, καὶ τοῦτο ἔνδον ἐνηδόνως περιπτύσσεται. Ὁ τοιοῦτος οὐκέτι οὐδὲ καθ' ὕπνου

ἡρεμεῖν τοῦ πόθου δύναται, ἀλλὰ κάκει τῷ ποθουμένῳ προσαδολεσχεῖ. Οὕτως ἐπὶ σωμάτων, οὕτως ἐπὶ ἀσωμάτων πέφυκε γίνεσθαι»²³. Ἡ ἐρωτικὴ ὁδὸς εἶναι κοινή, ἐπὶ σωμάτων καὶ ἀσωμάτων. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι «μακάριος, ὅστις τοιοῦτον πρὸς Θεὸν ἐκτῆσατο ἔρωτα, οἷον μανικὸς ἐραστῆς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐρωμένην κέκτηται»²⁴. Πρόκειται, πραγματικά, περὶ «μακαρίας μανίας», ἡ ὁποία «οὐ πίπτει, οὐδὲ στήκει τοῦ θείου, οὐδὲ τὸν τρωθέντα λοιπὸν ἡρεμεῖν ἐᾷ»²⁵.

Ὁ ἅγιος Φώτιος λέει ὅτι ὁ θεῖος ἔρωτας δὲν εἶναι μόνο ὁ ἔρωτας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ τοῦ Θεοῦ ὁ ἔρωτας γιὰ τὸν ἄνθρωπο²⁶. Εἶναι ἡ ἴδια ἀλήθεια ποὺ διατύπωσε ὁ Παῦλος στὴν ἐπιστολὴ Πρὸς Ἐφεσίους, μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Νύμφης ποὺ ἦταν πεσμένη στὴν ἀθλιότητα καὶ στὴν ἀσχημία καὶ ποὺ ὁ Χριστὸς τὴν προσλαμβάνει καὶ τὴν παριστάνει ἔνδοξον, μὴ ἔχουσαν σπίλον ἢ ρυτίδα ἢ τι τῶν τοιούτων, ἀλλὰ ἀγίαν καὶ ἄμωμον. Ὁ Bergman παρουσιάζει στὴ *Νύχτα τῶν Σαλτιμπάγκων* ἕναν κλόουν νὰ μεταφέρει στὴν πλάτη του γυμνὴ τὴν ἀτιμασμένη γυναῖκα του, νὰ πατάει ξυπόλητος σὲ πέτρες σουβλερές, μ' ἕνα πρόσωπο χωρὶς καθόλου ὀργή, γεμάτο πόνο. Συχνὰ ἡ ἀνθρώπινη ἐρωτικὴ ἀγάπη δίνει ἔξοχες εἰκόνες τοῦ θείου ἔρωτα γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἡ Δύση εἶδε ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν ὁδὸ τῆς παρθενίας μιὰ πρακτικὴ σκοπιμότητα, μιὰ στρατεία στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ὀρισμοὶ ποὺ δόθηκαν στὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἀγαμία ἦταν βασισμένοι σὲ κριτήρια λογικὰ καὶ ὄχι στὴ μυστικὴ ἐμπειρία. Ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ὄρισε τὴν παρθενία, *formaliter et complotive*, ὡς ἀπόφαση γιὰ μιὰ συνεχῆ παραίτηση ἀπὸ τὴ γενετήσια ζωή. Ἡ οὐσία τῆς παρθενίας βρίσκεται σ' αὐτὴν τὴν ἀπόφαση καὶ ὄχι στὴ συμπτωματικὴ σωματικὴ ἀποχή²⁷. Τὴν ἀγνότητα τὴν εἶδε ὡς ἀρετὴ ποὺ ἐπιβάλλει τὸν ἔλεγχο τοῦ λογικοῦ στὴ δύναμη τοῦ ἐνστίκτου²⁸. Ἡ σύνοδος τοῦ Τριδέντου (Denzinger, 960) καὶ ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Πάπα Πίου IB' «*Sacra Virginitas*» (1954) εἶναι δύο

ἀκόμα σταθμοὶ στὴ διατύπωση τῆς καθολικῆς διδασκαλίας γιὰ τὸν παρθενικὸ βίο. Παρ' ὅλες τὶς ἐξαιρέσεις μιᾶς σειρᾶς μυστικῶν (Mechthild τοῦ Hacheborn, Gertrud τῆς Helfta, Katharina τῆς Siena, Theresia τῆς Avila), ὁ μοναχικὸς βίος τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας διαμορφώθηκε σχεδὸν στὸ σύνολό του μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς στρατείας γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐκκλησίας²⁹. Τέλη τοῦ 11ου-ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα καθιερώθηκε ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀγαμία τῶν κληρικῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ ἡ ἔνταξη στὸ μοναχικὸ σχῆμα. Ἐκεῖνο ποὺ προϋποτίθεται γιὰ τὸν δυτικὸ κληρο δὲν εἶναι ἡ μοναχικὴ ἀφιέρωση, ἀλλὰ ὁ ἄγαμος βίος, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀπερίσπαστη διακονία στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ ἀλλεπάλληλες ἐγκυκλίους ὁ Πίος IB' μίλησε γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν δυνάμεων αὐτῶν τῆς Ἐκκλησίας στὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς (βλ. *Τὰ καθήκοντα τῆς γυναίκα στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τοῦ καιροῦ μας* 21.10.1946 – *Κοινωνικὰ προβλήματα τῶν νέων κοριτσιῶν* 24.4.1943 – *Τὰ γυναικεῖα τάγματα στὴν ἀγωγή τῆς νεολαίας* 13.9.1951 κ.ἄ.).

Ἄλλὰ μιὰ συγκριτικὴ μελέτη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ μοναχισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, ἂν καὶ ἀπαραίτητη, ξεπερνάει τὶς δυνατότητες τοῦ συνοπτικοῦ αὐτοῦ δοκιμίου. Ἡ σύντομη μνεῖα τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ ἔγινε γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ ἄλλο μεγάλο καὶ δύσκολο θέμα ποὺ ἔχει κιόλας τεθεῖ σὲ δοκιμασία: Ἐὰν καὶ κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ καλλιεργηθεῖ καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ἕνας μοναχισμὸς ἀφορισμένος στὸ κοινωνικὸ ἔργο καὶ τὴν ἱεραποστολή, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς δυτικῆς παράδοσης.

Τὶς βασικὲς θέσεις ἐνὸς ὀρθόδοξου «κοινωνικοῦ» μοναχισμοῦ μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης σ' ἕνα σύντομο ἄρθρο τοῦ Ἀρχιμ. Σεραφεῖμ Παπακώστα, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ πνευματικὸ συμπόσιο *Μοναχισμὸς καὶ σύγχρονος κόσμος*, ἔκδοση «Ζωῆς» – ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Οἱ ἀπόψεις τοῦ ἁρθρου ἀποκλείουν κάθε ἄλλη μορφή μοναχισμοῦ ποὺ περιορίζεται στὸν

«καταρτισμὸν καὶ τὴν πνευματικὴν πρόοδον, τὴν προσευχὴν καὶ τὰ λεγόμενα ἔργα τῆς ἀσκήσεως»³⁰. Γιατὶ μόνο «κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους —μάλιστα κατὰ τοὺς τῆς παρακμῆς— καὶ ὕστερον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας συνεταυτίσθη ἡ ἀγαμία μὲ τὸν μοναχικὸν ἐν τοῖς μοναστηρίοις βίον καὶ ἠγνοήθη ὁ θεσμὸς τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἀγάμων, τόσον γνωστὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν πρώτων αἰώνων»³¹. Τὸ ἄρθρο δὲν ἀναφέρεται οὔτε ἱστορικὰ στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴ μυστικὴ Θεολογία τῶν ἀσκητῶν Πατέρων. Ἐπιλέγει κατάλληλα χωρία τῆς Γραφῆς καὶ περιπτώσεις φιλανθρωπίας τῶν μοναχῶν, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μοναδικὸ περιεχόμενον μιᾶς γνήσιας ἀφιερωμένης ζωῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν δραστηριότητα «δι' ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ἱεραποστολικοὺς σκοπούς». Οἱ δρόμοι εἶναι δύο: «Ἡ τὸ μεριμνᾶν τὰ τοῦ Κυρίου, ἢ τὸ σωθῆσεται διὰ τῆς τεκνογονίας»³². Δὲν ὑπάρχει στὸ ἄρθρο οὔτε ἡ ὑποψία γιὰ τὴ μυστικὴ ὁδὸ τῆς ἐρωτικῆς ἀφοσίωσης οὔτε πρὸς τὴ μιὰ οὔτε πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Ἱεραποστολικὴ μέριμνα ἢ τεκνογονία εἶναι οἱ μοναδικὲς δυνατότητες τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. «Μέση κατάστασις δὲν ὑπάρχει». «Τὸ ἀλφάβητον τῆς ἀγάμου ζωῆς εἶναι τὰ χωρία *Ματθ. ι' 37-38*: ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα... κ.λπ. *Λουκ. ιδ' 26-35*: εἴ τις ἔρχεται πρὸς με καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα αὐτοῦ...»³³

Καὶ βέβαια, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση μέσα στὰ ὑπόλοιπα δώδεκα ἄρθρα τοῦ συμποσίου —μιὰ ἐξαίρεση ριζικὰ καὶ διαφωτιστικὰ ἀντιθετικὴ πρὸς ὅλες τὶς ἄλλες ἀπόψεις τοῦ τόμου— δείχνει τὴν καλλιέργεια ποὺ ἔγινε στὸ μεταξὺ στὸ ἴδιο αὐτὸ περιβάλλον ἀπ' ὅπου ξεκίνησαν οἱ ἀπόψεις τοῦ κοινωνικοῦ μοναχισμοῦ. Σήμερα δὲν θὰ μπορούσε κανένας νὰ μιλήσει μὲ τόση αὐτοπεποίθησις γιὰ τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενον τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ. Καὶ μόνο ἡ στροφὴ τῆς Θεολογίας στὶς πηγὲς τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας, ἢ ἀνακάλυψη τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς θεολόγους τῆς Δύσης, ἔχουν ταυτίσει τὴν ἔννοια τῆς Ὀρθοδοξίας μὲ τὴν πνευματικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀσκητισμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέει ἡ ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία

καὶ ἐκκλησιολογία. Αὐτὸς ὁ χῶρος τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας εἶναι ἓνας κόσμος ὀλόκληρος ποὺ ἡ δυτικὴ Θεολογία τὸν ἀνακαλύπτει ἐκστατικῶς. Εἶναι ὁ κόσμος τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, τῆς πατερικῆς ἐμπειρίας, τῶν ἁγίων Εἰκόνων, ποὺ προϋποθέτει μετοχὴ τοῦ ὅλου ἀνθρώπου καὶ ὄχι μόνο λογικὴ κατανόηση ἢ ἠθικὴ πειθαρχία.

Τί ἀπομένει λοιπὸν ἂν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία τὸν μυστικὸ χαρακτήρα της; Ὅταν ἀντικαταστήσουμε τὴν ἀποφατικὴ Θεολογία μὲ τὴν Ἀπολογητικὴ, τὸν ἐξαγιασμὸ τῆς «καρδίας» μὲ τὴ μόρφωση τοῦ χαρακτήρα, τὸν θεῖο ἔρωτα μὲ τὴν κηρυκτικὴ δραστηριότητα, τὴν ποίηση τῆς Ὑμνολογίας μὲ αὐτοσχέδιες προσευχές, τὴ Φιλοκαλία καὶ τοὺς Πατέρες μὲ «πρακτικὰ» ἐγχειρίδια, αὐτὸ ποὺ θὰ μείνει δὲν θὰ εἶναι μόνο μιὰ θεωρητικὴ ἀνάπηρη Ὁρθοδοξία. Θὰ εἶναι τὸ δράμα ἑνὸς ἀνέραστου Χριστιανισμοῦ, ἓνα δίλημμα ἠθικὸ ἀνάμεσα στὴν τεκνογονία καὶ τὸν ἱεραποστολικὸ ἀκτιβισμό. Θὰ εἶναι τὸ δράμα ἀνάπηρων ἀνθρώπων ὑπάρξεων, ποὺ ζοῦν τὴν καταδίκη ἑνὸς ἀνέραστου βίου, περιορισμένοι σὲ μιὰ διανοητικὴ θρησκευτικὴ σὲ συνθήματα αὐτοκυριαρχίας καὶ συναισθηματικὲς ἐξάρσεις, ποὺ ἐλέγχονται λογικά.

Ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι μιὰ ὁδὸς ἐρωτικῆ. Εἶναι ἡ ὁδὸς τῶν δογμάτων, ἡ ὁδὸς τῆς λατρείας, ἡ ὁδὸς τῶν Εἰκόνων. Καὶ οἱ τρεῖς δρόμοι προϋποθέτουν μυστικὴ, ἐρωτικὴ ἐμπειρία. Προϋποθέτουν τὸ μυστήριον τοῦ προσώπου, δηλαδὴ τὸν χριστιανικὸ γάμο ἢ τὸν ἀσκητικὸ ἔρωτα γιὰ τὸν Ἰησοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι βασικὸ κριτήριον Ὁρθοδοξίας ἡ ὀρθὴ κατανόηση τοῦ γάμου καὶ τῆς παρθενίας, ἡ κοινωνία τῶν προσώπων μέσα στὸ μυστήριον τῆς καινῆς κτίσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἴδια ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἓνα τραγούδι ἐρωτικὸ, ἡ ὀρθὴ δοξολογία τοῦ Θεοῦ, τὸ τραγούδι τῆς Νύμφης γιὰ τὸν ποθητὸ Ἰησοῦ. «Μὴ ὄν ἠγάπησεν ἡ ψυχὴ μου ἴδετε; ἀπάγγελμόν μοι ὄν ἠγάπησεν ἡ ψυχὴ μου. Ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδία μου ἀγρυπνεῖ»...

3. Εικόνοκλάστες, οί συντηρητικοί τῆς Ὁρθοδοξίας

Θὰ προσπαθήσω νὰ δείξω ὅτι οἱ Εἰκονοκλάστες εἶναι πάντοτε οἱ συντηρητικοί τῆς Ὁρθοδοξίας.

Προσκόπτουν στὸ σκάνδαλο τοῦ προσώπου. Ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ βεβαίωση τοῦ προσώπου, ἡ βεβαίωση τῆς ἐλευθερίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀφετηρία τῆς Εἰκονομαχίας εἶναι ὁ μονοθελητισμὸς καὶ ὁ ὑπέρμαχος τοῦ αὐτοκράτορα Φιλιππικὸς-Βαρδάνης (711-713)³⁴. Οἱ μονοθελητὲς ἀρνήθηκαν νὰ ξεχωρίσουν τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὴ φύση. Ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι μία καὶ κοινή, τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα εἶναι «μύρια» καὶ ἀνόμοια. Ἡ θέληση εἶναι ἔργο τῆς φύσεως, ἡ ἐλευθερία ἔναντι τῆς θελήσεως εἶναι ἔργο τοῦ προσώπου, εἶναι ἡ βεβαίωση τοῦ προσώπου. Ἡ θέληση ἀναφέρεται στὸ φυσικὸ ἄτομο, ἡ ἐλευθερία στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Ἡ διάκριση μᾶς εἶναι πολύτιμη. Ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν προσωπικὴ του ὑπόσταση, ὅταν ἀρνηθεῖ τὴ φυσικὴ αὐτοσυνειδησία ποὺ ἀντιπαρατάσσει τὴν ἀτομικὴ φύση ὡς «ἐγὼ» στὶς φύσεις τῶν ἄλλων. Ἡ ἀτομικότητα εἶναι ἡ σύγχυση τῆς φύσεως καὶ τοῦ προσώπου, ὁ τεμαχισμὸς τῆς φύσεως, ποὺ ὀφείλεται ἐξ ὀλοκλήρου στὴ διαφθορὰ τῆς ἁμαρτίας. Προσδιορίζουμε τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο μὲ ἀτομικὲς ιδιότητες τῆς φύσεως, ἐνῶ τὸ πρόσωπο παραμένει ἀπρόσιτο στὸν ὅποιοδήποτε φυσικὸ προσδιορισμὸ, μοναδικό, ἀσύγκριτο καὶ ἀνόμοιο, περιέχει τὴν καθολικὴ φύση καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ καὶ ἀνεπανάληπτη δυνατότητα εἰκονισμοῦ τοῦ Θεοῦ³⁵.

Οἱ Εἰκονοκλάστες ρωτοῦσαν τοὺς ὑπερασπιστὲς τῶν Εἰκόνων, ποῖαν ἀπὸ τίς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζουν, τὴ θεία ἢ τὴν

άνθρωπινη. Καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἀπαντᾷ ὅτι παντὸς εἰκονιζομένου οὐχ ἡ φύσις, ἀλλ' ἡ ὑπόστασις εἰκονίζεται³⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ὀρθόδοξη ἀγιογραφία δὲν ἀποβλέπει στὸ νὰ παραστήσει ἀτομικὲς φύσεις, ἀλλὰ εἰκονίζει τὸ «γεγονὸς» τοῦ προσώπου. Δὲν ζητᾷ νὰ συμβολίσει τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς σημερινῆς κοπέλας, ἀλλὰ βεβαιώνει τὴν παρουσία ἀνάμεσά μας τῆς μιᾶς Παρθένου καὶ μητέρας τοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι ἐπομένως συμβολικὸς καὶ ἀναφορικὸς ὁ χαρακτήρας τῆς ἀγιογραφίας, εἶναι ἡ ὁμολογία καὶ ἡ πιστοποίηση τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ διάκριση τῆς εἰκόνας τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴ σκιὰ τῶν πραγμάτων γίνεται στὴν *Πρὸς Ἑβραίους* ἐπιστολή: *Σκιὰν γὰρ ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων* (10, 1). Μόνο μὲ αὐτὸ τὸ ὄντολογικὸ περιεχόμενον μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὸν ἄνθρωπο ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ (*Γεν.* 1, 26). Ὁ ἄνθρωπος εἰκονίζει τὸν Θεὸ ὄχι ὡς φύση, δηλαδὴ ἀναλογικὰ καὶ συμβολικὰ, ἀλλὰ ὡς διάκριση φύσεως καὶ προσώπων, δηλαδὴ πραγματικὰ καὶ ὄντολογικὰ. Ἡ πρώτη ἔννοια τῆς εἰκόνας, ἡ ἀναλογικὴ καὶ συμβολικὴ, ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση³⁷. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ ἔννοια τῆς Βίβλου καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης. Οἱ Ἑβδομήκοντα ἀπέδωσαν ὡς «εἰκόνα» τὴν ἑβραϊκὴν λέξη *τσελέμ*, ποὺ ἐρμηνεύεται — μὲ βάση παλαιοῖουδαϊκὲς καὶ βαβυλωνιακὲς πηγές — ὡς «ἐμφάνιση», «ἀντιπροσώπευση», «ἰσοτιμία», «ὑποκατάστατο». Ταυτόχρονα ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τῆς πλαστικῆς ἀπεικόνισης, τῆς διαστατῆς ἀντιπροσωπευτικῆς παρουσίας³⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνας ταυτίζεται ἢ ἐρμηνεύεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς δόξας, τὸ ἑβραϊκὸν *Καβόντ Γιαχβέ*, ποὺ σημαίνει κάτι τὸ ἀντικειμενικὰ μέγιστο, ποὺ προσφέρεται στὸν ἄνθρωπο ὡς ἄμεση καὶ ἐμπειρικὴ γνώση³⁹. Εἶναι ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ φανέρωση τῆς ἀγιότητος τοῦ Γιαχβέ, ποὺ γίνεται συνήθως αἰσθητῆ ὡς «φῶς» καὶ ὡς «δύναμη»⁴⁰. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι καὶ ὁ Χριστὸς *εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου* (*Β' Κορ.* 4,4 – *Κολασ.* 1,14), δηλαδὴ ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ, φανέρωση τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ κλήση τῶν

Χριστιανῶν εἶναι νὰ γίνουν σύμμορφοι τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. 8,29). Μὲ τὴ φυσικὴ μας γέννηση ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ, ποὺ δὲν παύει νὰ εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ Δημιουργοῦ μας, παρ' ὅλη τὴ σύγχυση ἀτομικῆς φύσης καὶ προσώπου⁴¹. Μὲ τὴν πνευματικὴ μας ἀναγέννηση φορέσωμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου (Α' Κορ. 15,49), θὰ ἀποτελέσουμε δηλαδὴ τὸν τύπο τῆς ὁμοίωσης τοῦ Θεοῦ, τὴ φανέρωση καὶ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ ὁ ρηματικὸς τύπος τοῦ μέλλοντος ἀναφέρεται στὸ ἐσχατολογικὸ τέλος, ποὺ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθεῖ μόνο χρονικά, γιὰ τὸ «ἔσχατον» ἀφορᾷ στὸ μέγιστο ἐπίτευγμα τῆς Ἐκκλησίας, στὸν τύπο τοῦ «καινοῦ ἀνθρώπου», τὸν ἀνακαινούμενον εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτὸν (Κολασ. 3,10). Αὐτὴ ἢ ἀνακαινίσις –εἰς ἐπίγνωσιν– κατ' εἰκόνα, ἀναφέρεται στὸ παρὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποτελεῖ τὴ «φανέρωση» τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, τὴν πληρότητα τοῦ ἀνθρώπινου προορισμοῦ. Ἡ ἐπίγνωσις τοῦ Θεοῦ ὁδηγεῖ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν προσωπικὴ του ὑπόστασις μέσα στὸ γεγονὸς τοῦ εἰκονισμοῦ τοῦ Θεοῦ. Οὕτω ἐφανερώθη τί ἐσόμεθα. Οἶδαμεν δὲ ὅτι ἐὰν φανερωθῆ ὅμοιοι αὐτῷ ἐσόμεθα, ὅτι ὁφόμεθα αὐτὸν καθὼς ἐστι (Α' Ἰωάν. 3,2). Μέσα στὸν χῶρο τῆς Βασιλείας ἢ γνώσις τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀναφορικὴ καὶ μεταφυσικὴ, δὲν εἶναι γνώσις «περὶ» τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μιὰ ἄμεση θέα, ὁ εἰκονισμὸς τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται «τόπος Θεοῦ», ἢ ἐμφάνισις καὶ φανέρωσις τοῦ Θεοῦ. Ἡμεῖς πάντες ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμενοι τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, καθάπερ ἀπὸ Κυρίου Πνεύματος (Β' Κορ. 3,18).

Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σκάνδαλο τῶν Εἰκονοκλαστῶν. Τοὺς εἶναι δυσπρόσιτη αὐτὴ ἢ ὄντολογία τῆς εἰκόνας, γι' αὐτὸ καὶ προτιμᾶνε τὴν ὁδὸ τῆς «μιμήσεως»⁴². Πρέπει νὰ ὁμοιάσουμε μὲ τὸν Χριστό. Εἶναι οἱ ἠθικολόγοι. Ἐμφανίστηκαν στὴν Ἱστορία σὰν

ἐπαναστάτες καὶ ριζοσπαστικοί, καταλύοντας τοὺς «τύπους» καὶ τὶς «εἰκόνες», γιὰ νὰ προτάξουν τὴν καθαρὴ ἀλήθεια τῆς διάνοιας. Εἰκονοκλαστικὰ εἶναι ὅλα τὰ εὐσεβιστικὰ-πιετιστικὰ κινήματα μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Συνειδητὰ ἢ ἀνεπίγνωστα. Ἐμφανίζονται συνήθως γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ διασαλευμένη ἠθικὴ τάξη καὶ ἔχουν μιὰν a priori περιφρόνηση γιὰ τὴ λαϊκὴ εὐσέβεια τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων. Ζητᾶνε νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν τυπικὴ θρησκευτικότητα μὲ τὴν «οὐσία» τῆς ἠθικῆς συνέπειας. Ἄρνοῦνται τὴν εἰκόνα γιὰ χάρη τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητας. Νὰ ὁμοιάσω μὲ τὸν Χριστό, σημαίνει νὰ Τὸν μιμηθῶ στὶς συγκεκριμένες ἠθικὲς ἀρετὲς Του. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἐλέγχεται λογικά. Ἀλλὰ νὰ ἀποτελέσω τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, τὴ φανέρωση καὶ ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ, αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τὰ δεκανίκια τῆς εἰκονοκλαστικῆς λογικῆς. Προϋποθέτει ἀπάρνηση τῆς λογικῆς προτεραιότητας καὶ ἀποδοχὴ τοῦ ὅλου ἀνθρώπου ὡς ὄργανου γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ἀλήθειας.

Ἔστερα εἶναι καὶ τὸ σκάνδαλο τῆς ἐλευθερίας. Ἡ μίμηση χρειάζεται ὑποταγή, ὁ εἰκονισμὸς προϋποθέτει τὸν διάλογο τοῦ προσώπου. Καὶ διάλογος σημαίνει τὴν ἀνάληψη μιᾶς ἀκραίας εὐθύνης ποὺ δὲν μοιράζεται μὲ καμιὰ πνευματικὴ αὐθεντία. Οἱ Εἰκονοκλάστες ἀρνοῦνται τὴν εἰκόνα, γιὰτὶ τοὺς εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβουν τὸ ὄντολογικὸ τῆς περιεχόμενου, τὴ βεβαιότητα τῆς παρουσίας τοῦ προσώπου καὶ τὴν ἄμεση δυνατότητα διαλόγου μὲ τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπο. Αὐτοὶ γνωρίζουν μόνο ἀτομικὲς φύσεις, οἱ ὁποῖες εἰκονιζόμενες δὲν μποροῦν νὰ καταδείξουν τὸν ἠθικὰ τελειοποιημένο χαρακτήρα τους, γι' αὐτὸ καὶ περιττεύει ὁ εἰκονισμὸς τους. Ἄν ὑπάρξει κάποτε συμβιβασμὸς μὲ τὴν εἰκαστικὴ παράσταση, θὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀποδοχὴ ὅχι τῶν Εἰκόνων, ἀλλὰ τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς, γιὰτὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑποβάλῃ συναισθηματικὰ καὶ νὰ διευκολύνῃ στὴν ἐπιτέλεση τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Στὶς καλύτερες περιπτώσεις ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶναι μιὰ διδασκαλία, μιὰ ἀναφορὰ στὸν παρελθόντα

βίο τῶν εἰκονιζόμενων προσώπων. Ἐνῶ ἡ Εἰκόνα εἶναι πάντοτε ἡ ἔκφραση τῆς βεβαιότητας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἄμεση παρουσία τῶν «ἤδη τελειωθέντων», ἡ μαρτυρία καὶ ἡ βίωση τῆς μιᾶς κοινωνίας ζώντων καὶ κοιμηθέντων. Ἐνθα γὰρ ἂν ᾗ τὸ σημεῖον, ἐκεῖ καὶ αὐτὸς (ὁ εἰκονιζόμενος) ἔσται, λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός⁴³. Καὶ ἄλλοῦ συμπληρώνει: *Εἶδον οἱ ἀπόστολοι τὸν Κύριον σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ τοὺς ἀποστόλους ἕτεροι, καὶ τοὺς μάρτυρας ἕτεροι. Ποθῶ καὶ γὰρ τούτους ὁρᾶν ψυχῇ τε καὶ σῶματι... ἐπεὶ ἄνθρωπός εἰμι, καὶ σῶμα περίκειμαι, ποθῶ καὶ σωματικῶς ὁμιλεῖν, καὶ ὁρᾶν τὰ ἅγια⁴⁴*. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶναι σχεδὸν πάντοτε νατουραλιστικὴ —παριστάνει ἀτομικὲς φύσεις καὶ μόνο— ἡ ἀγιογραφία ὁρᾶ τὰ ἀντικείμενα ψυχῇ τε καὶ σῶματι καὶ δίνει τὸν τύπο τῶν ἤδη δοξασμένων σωμάτων, αὐτὴ τὴ βεβαιότητα τοῦ προσώπου, ποῦ ἀναφέρεται καθολικὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ φυσικὸ κάλλος γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ «πραγματικά».

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ εἰκονογραφία εἶναι ἡ ἄρνηση τῶν ἠθικῶν προτύπων, ἡ ἄρνηση τῆς ἀναφορικῆς διδαχῆς, γιὰ χάρη τοῦ προσώπου καὶ μόνο. Τὸ «γεγονός» τοῦ προσώπου εἶναι μιὰ ἠθικὴ διακινδύνευση, προϋποθέτει διάλογο μὲ τὸν Θεό, δηλαδὴ τὴν αἴσθησι τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, ὅ,τι ὀνομάζουμε μετάνοια, μὲ προηγούμενη τὴν ἐπίγνωσι τῆς ἁμαρτίας. Ἐδῶ ἐντοπίζεται τὸ σκάνδαλο τῆς ἐλευθερίας, γι' αὐτὸ καὶ ὁ μοναχισμὸς —αὐτὸ τὸ ἀδιάκοπο πένθος τῆς μετάνοιας— εἶναι ἀκατανόητος γιὰ τοὺς Εἰκονοκλάστες, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Εἰκονομαχίας ὡς τὰ σήμερα.

Τρίτον, εἶναι τὸ σκάνδαλο τῆς ὕλης. Οἱ Εἰκονοκλάστες ζητᾶνε πνευματικὴ λατρεία, φοβοῦνται πάντοτε τὸν κίνδυνο τῶν εἰδώλων⁴⁵. Εἶναι αὐτὴ μιὰ ἀκόμα συνέπεια τῆς ἄρνησι τοῦ προσώπου, γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο εἶναι ἡ ὑποστατικὴ «σύγκρασις» καὶ «ζεῦξις»⁴⁶ ὕλης καὶ πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἀκριβῶς καὶ ὡς τέτοια καθολικὴ

σύνθεση. Μὴ ἂν ψυχὴν μόνην, λέει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸ συναμφοτέρον, ὃν δὴ καὶ κατ' εἰκόνα πεποιηθέναι Θεὸς λέγεται⁴⁷. Ἡ διάκριση ὕλης καὶ πνεύματος στὸν ἄνθρωπο εἰκονίζει τὴ διάκριση Οὐσίας καὶ Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ τὴν ἄφατη πραγματικότητα τῆς ζωοποίησης τοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς Χάρης τοῦ Θεοῦ⁴⁸. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑπερασπιστὲς τῶν ἁγίων Εἰκόνων θὰ χρησιμοποιήσουν τὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, γιὰ νὰ δοῦν καὶ μέσα στὴ σύνολη φυσικὴ πραγματικότητα τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ τὴν ἔκχυση τῆς ἀκτίστου Χάριτος, ποὺ τελεσιουργεῖ μέσα στὸ ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ σύμπαν τὴν καθολικὴ λειτουργία τοῦ Λόγου. Ὁ κόσμος ἀποτελεῖ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἀκριβῶς, ἐπειδὴ εἶναι ἡ φανέρωση καὶ ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν Του⁴⁹.

Ἡ δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ «πραγματικοῦ» εἰκονισμοῦ τῆς Θεότητος στὴν ὕλη ἀποκαθίσταται μὲ τὴν ἄρση τοῦ φυσικοῦ χωρισμοῦ κτιστῆς φύσης καὶ ἀκτίστου Θεοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς θὰ διακηρύξει: Πάλαι μὲν ὁ Θεός, ὁ ἀσώματός τε καὶ ἀσχημάτιστος, οὐδαμῶς εἰκονίζετο. Νῦν δὲ σαρκὶ ὀφθέντος Θεοῦ, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφέντος, εἰκονίζω Θεοῦ τὸ ὁρώμενον. Οὐ προσκυνῶ τῇ ὕλη, προσκυνῶ δὲ τὸν τῆς ὕλης δημιουργόν, τὸν ὕλην δι' ἐμὲ γενόμενον, καὶ ἐν ὕλη κατοικῆσαι καταδεξάμενον, καὶ δι' ὕλης τὴν σωτηρίαν μου ἐργασάμενον, καὶ σέβων οὐ παύσομαι τῇ ὕλη δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἴργασται⁵⁰.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὴ τὴν καθολικὴ ἀντίληψη τῆς σωτηρίας, οἱ Εἰκονοκλάστες εἶναι πάντοτε δυαλιστές. Δυσπιστοῦν πρὸς τὸ σῶμα, ἐντοπίζουν τὴν προέλευση τῆς ἁμαρτίας σὲ μόνη τὴν ὑλικὴ φύση. Ὅριζον τὴν πνευματικὴν μὲ τὰ ὀρθολογιστικὰ σχήματα ἐνὸς τυπικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τὴν στεροῦν ἀπὸ κάθε μετοχῆ στὴν ἀλήθεια τοῦ προσωπικοῦ κάλλους. Ἄρνοῦνται τὸ σῶμα, κι ὥστόσο ἡ φοβία τοῦ τοῦ παρακολουθεῖ, μολύνει τὴ ζωὴ μὲ ὑποσυνείδητα συμπλέγματα. Παραχωροῦν τὸν γάμο ὡς ἀνέραστη καταφυγὴ συμβιβασμοῦ μὲ τὴν σάρκα, τοὺς εἶναι ἀκατανόητος τόσο ὁ

άνθρώπινος ὅσο καὶ ὁ θεῖος ἔρωσ. Δὲν ὑπάρχει μυστικὴ ζωὴ στοὺς Εἰκονοκλάστες, μόνο μίμηση καὶ αὐτοπειθαρχία. Ἐξορκίζουν τὴν ἡθικὴ διαφθορὰ τῆς κοινωνίας φτιάχνοντας ὀπαδοὺς ποὺ τοὺς στρατωνίζουν σὲ ὁμοιόμορφα σχήματα ζωῆς, σκέψης, ἀκόμα καὶ ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης.

Δὲν εἶναι συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία ἀναγνωρίζει τὸν θρίαμβό της στὴν ἀναστήλωση τῶν ἁγίων Εἰκόνων. Ἡ Εἰκόνα εἶναι τὸ μέτρο καὶ τὸ κριτήριό τοῦ ὀρθόδοξου φρονήματος καὶ βιώματος, ἡ ἄμεση καὶ ἀπτή μαρτυρία τῆς πίστεως τῶν Ὁρθοδόξων γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴ σωτηρία καὶ τὸν κόσμο.

Ὡς ἐπίμετρο τῶν σύντομων αὐτῶν θέσεων, ἄς μοῦ ἐπιτρέψει ὁ ἀναγνώστης νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ Εἰκόνα, ὡς τεκμήριο ἀκριβῶς τοῦ ὀρθόδοξου φρονήματος καὶ βιώματος, ἔχει σήμερα οὐσιαστικὰ παραθεωρηθεῖ στὸν χῶρο τῆς ἐλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας. Λιγότερο ἢ καὶ περισσότερο ζοῦμε στὸ κλίμα ἐνὸς εἰκονοκλαστικοῦ εὐσεβισμοῦ. Δὲν εἶναι μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ μὲ τὴν παχυλὴ αἰσθητικότητά ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν ὀρθόδοξη ἁγιογραφία καὶ στοὺς ναοὺς καὶ στὶς θρησκευτικὲς ἐκδόσεις καὶ στὴν κατηχητικὴ ἀγωγή. Εἶναι προπάντων ἡ συνείδηση τοῦ λαοῦ ποὺ χάνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσει τὴν Εἰκόνα. Ὅ,τι σὲ αἰῶνες δουλείας καὶ ἀπαιδευσίας ἦταν αὐτονόητο καὶ οὐσιαστικὰ ἀφομοιωμένο ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀπλοϊκοὺς, εἶναι σήμερα αἰνιγματικὸ, ἂν ὄχι ἀπαράδεκτο, γιὰ τὸν τύπο τοῦ «βελτιωμένου» ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή Νεοέλληνα. Τὴν Εἰκόνα τὴν ἀνακαλύπτουν ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς λογίους, ἀφοῦ μαθητεύσουν καὶ αὐτοὶ στὸ πρόσφατο ἐνδιαφέρον τῆς Εὐρώπης.

Στὸν χῶρο τῆς ἐλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας ἡ παραθεώρηση τῶν Εἰκόνων συνοδεύεται κι ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τυπικὰ συμπτώματα τοῦ εἰκονοκλαστικοῦ εὐσεβισμοῦ ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω. Εἶναι μιὰ βαθύτατη κρίση φρονήματος καὶ βιώματος, ποὺ ὥστόσο περνάει ἀπαρατήρητη. Ὑπάρχει στὸν λαὸ ἡ συνείδηση κάποιας

κρισιμότητας, ἀλλὰ εἶναι βασισμένη περισσότερο σὲ ἐξωτερικὰ δεδομένα, στὴν ἀδυναμία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν. Ὁ οὐσιαστικὸς λιμὸς μένει ἀνεπίγνωστος. Ζοῦμε μιὰ κακόδοξη καὶ αἰρετικὴ Ὁρθοδοξία, ἀφοῦ κακοδοξία καὶ αἵρεση δὲν εἶναι, φυσικά, μόνο ἡ ἄρνηση τῶν καθιερωμένων δογμάτων, ἀλλὰ ἡ νοθεία καὶ ἡ ἀλλοίωση τοῦ φρονήματος καὶ τοῦ βιώματος. Ἀπογυμνώσαμε τὴν Ὁρθοδοξία ἀπὸ κάθε θεολογικὴ αὐτεπίγνωση καὶ σεμνότητα, τὴν μεταφράσαμε σὲ μιὰν ἀφελῆ αὐτάρχεια ἐπιγονισμοῦ, ποὺ ἐκτονώνεται σὲ δημοσιογραφικὴ φλυαρία καὶ ἠθικολογικὸ παραλήρημα.

Ὅσμη θανάτου εἰς θάνατον. Εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη καταδίκη τῶν παλαιῶν ἀσκῶν: ρήγνυνται καὶ ἀπόλλυνται. Αὐτὸ δὲν σημαίνει τίποτα γιὰ τὸν τελικὸ, καθολικὸ θρίαμβο τῆς Ὁρθοδοξίας. Εἶναι μόνο μιὰ ὑπόθεση δικῆς μας ἱστορικῆς ἀποτυχίας. Αὐτὸ μόνο.

1965

4. Περὶ ἠθικῶν προτύπων

(Μὲ ἀναφορὰ στὸν Ἀλιόσα Καραμάζοφ)

Εἶμαι τρομερὰ χαρούμενος ποὺ θέλεις τόσο νὰ ζήσεις, ἀναφώνησε ὁ Ἀλιόσα. Νομίζω πὼς ὅλοι σὲ τοῦτο τὸν κόσμον πρέπει ν' ἀγαπήσουν πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ ζωὴ.

— Ν' ἀγαπήσουν τὴ ζωὴ περισσότερο ἀπ' τὸ νόημά της;

— Αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο. Πρέπει νὰ τὴν ἀγαπήσουν πρὶν ἀπὸ τὴ λογικὴ, ὅπως τό 'πες, ἀπαραίτητα πρὶν ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τότε μονάχα θὰ καταλάβουν καὶ τὸ νόημα.

(Ντοστογιέφσκι: Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ V-III)

Είναι δύσκολο να κουβεντιάσεις μ' έναν ήρωα μυθιστορήματος τόσο διάσημο, όσο είναι ο Άλιόσα Καραμάζοφ. Οί άνθρωποι που τον συντροφεύουν στις σελίδες του βιβλίου είναι άπλοϊκοί, οί πιο πολλοί, και συνηθισμένοι, ωστόσο σήμερα με τον Άλιόσα μιλάνε μόνο οί σοφοί κι αὐτοί για να τον ἐρμηνεύσουν — κάθε κουβέντα μαζί του είναι πιά εἶδος φιλολογικό.

Μὰ ὁ Άλιόσα ἔχει να πει μιὰ προφητεία κι ἡ προφητεία του ἀνήκει σέ ὅλους μας. Μόνο που ὁ λόγος του εἶναι συχνά δύσκολος για μᾶς, ἀκατανόητος. Τί θέλει να πει, ὅταν ζητάει ν' ἀγαπήσουμε τὴ ζωὴ περισσότερο ἀπὸ τὸ νόημά της; Ὁ ἴδιος ξεκίνησε να ζήσει μόνο για τὸν Θεὸ και μάλιστα χωρὶς «μέσες λύσεις». Στὰ δεκαεννιά του χρόνια, «ἀφοῦ σκέφτηκε σοβαρὰ και πείστηκε πὼς ὑπάρχει ἀθανασία και Θεός, εἶπε μέσα του: Θέλω να ζήσω για τὴν ἀθανασία. Δὲν παραδέχομαι τίς μέσες λύσεις». Καὶ ντύθηκε τὸ ράσο τοῦ καλόγερου. Γιατὶ ἕνας τέτοιος λόγος στὰ χεῖλη τῶν δεκαεννιά χρόνων ἔχει, βέβαια, ἀπόλυτες συνέπειες. Ὡστόσο, πὼς μπορεῖ, παρ' ὅλα αὐτά, να ἀγαπάει πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ ζωὴ;

Ἴσως αὐτὴ να εἶναι ἡ παράδοξη προφητεία τοῦ Άλιόσα. Μέσα στις σελίδες τῶν Καραμάζοφ, αὐτὸς ὁ ἀδιάλλακτος με τίς μέσες λύσεις καλόγερος, δὲν παύει οὔτε στιγμὴ ν' ἀγαπάει με πάθος τὴ ζωὴ, τὴ ζωὴ σὰν χρονικὸ δεδομένο, σὰν φυσικὴ πραγματικότητα και σὰν ἠθικὴ διακινδύνευση. Εἶναι στὴν κάθε στιγμὴ ἕνας γνήσιος Καραμάζοφ. Δηλαδή, «μιὰ φύση ἱκανὴ να περιέχει τίς κάθε εἴδους ἀντιθέσεις, ν' ἀντικρίξει ταυτόχρονα και τίς δυὸ ἀβύσσους, τὴν ἄβυσσο ἀπὸ πάνω μας, τὴν ἄβυσσο τῶν ἀνώτερων ἰδανικῶν, και τὴν ἄβυσσο κάτω ἀπὸ μᾶς, τὴν ἄβυσσο τῆς πιὸ χαμηλῆς και βρομερῆς πτώσης». «Ἐμεῖς οἱ Καραμάζοφ», λέει στὸν Άλιόσα ὁ ἀδελφός του, «εἴμαστε ὅλοι ἴδιοι, κι ἐσύ, ὁ ἄγγελος, ἔχεις μέσα σου τὴ φιληδονία που κάνει να κοχλάζει τὸ αἷμα σου. Εἶναι σωστὴ τρικυμία». Καὶ ὁ Άλιόσα συμφωνεῖ. «Κι ἐγὼ εἶμαι σὰν κι ἐσένα», λέει. «Ὅλοι εἴμαστε στὴν ἴδια σκάλα. Ἐγὼ εἶμαι στὸ πρῶτο σκαλοπάτι κι ἐσὺ κάπου ἀπάνω, στὸ δέκατο τρίτο να ποῦμε. Ἐγὼ, νά, πὼς βλέπω τὰ πράγματα: Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἕνα και τὸ αὐτό, ἐντελῶς τὸ ἴδιο. Ὅποιος πάτησε στὸ

κάτω σκαλοπάτι, τὸ δίχως ἄλλο θὰ φτάσει καὶ στὸ πάνω πάνω.

— Θεὸς νὰ πεῖς πὼς θὰ πρέπει νὰ μὴν τὸ πατήσει καθόλου κανεῖς;

— Ὅποιος μπορεῖ, καθόλου.

— Κι ἐσὺ μπορεῖς;

— Νομίζω πὼς ὄχι».

Αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ Ἀλιόσα Καραμάζοφ δὲν φανερώνουν καμιὰν ἔκπληξη οὔτε κανένα φόβο γιὰ τὴ διαπίστωση ποὺ περιέχουν. Ὁ Ἀλιόσα ζητάει ἀπόλυτα τὴν ἀθανασία καὶ τὸν Θεὸ κι ὡστόσο δὲν παραγνωρίζει τὸ δεδομένο τῆς ἀδυναμίας καὶ τῆς πτώσης, στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ ἀνθρώπινη φύση του. Εἶναι μιὰ βαθιὰ συμφιλίωση μὲ τὸν ἀνθρώπινο ἑαυτό του, τὸν «σαρκικό, τὸν πεπραμένον ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας» (Ρωμ. 7, 14). Ἀλλὰ τί σημαίνει ἐδῶ «συμφιλίωση»; Ἴσως μὴ βιαστοῦν οἱ ἠθικολόγοι, δὲν σημαίνει καθόλου τὴν ἀρχὴ τῆς δικαιολογίας γιὰ τὴν ὑποχώρηση «στὴν ἄβυσσο τῆς χαμηλῆς καὶ βρομερῆς πτώσης». Ἀκόμα κι ὅταν ἀφήνει τὸ μοναστήρι γιὰ νὰ γυρίσει στὸν κόσμο, ὅπως τὸν διέταξε ὁ στάρετς Ζωσιμᾶς, ὁ Ἀλιόσα εἶναι τὸ ἴδιο ἀδιάλλακτος στὴν ἀπόφασή του νὰ ζήσει γιὰ τὸν Θεό. «Κατάλαβέ το καλά, Ἀλεξέι», τοῦ ἐξηγεῖ ὁ πάτερ Παῖσιος, «πὼς κι ἂν ἀκόμα γυρίσεις στὸν κόσμο, αὐτὸ θὰ τὸ πάρεις σὰν μιὰ δοκιμασία ποὺ σοῦ ἐπέβαλε ὁ στάρετς κι ὄχι γιὰ νὰ παραδοθεῖς σὲ ἐπιπόλαιες καὶ μάταιες χαρές». Καὶ ὁ Ἀλιόσα τὸ δέχεται. Ἡ ἀδιαλλαξία του εἶναι ἡ ἴδια καὶ μέσα στὸν κόσμο, ὅπως καὶ μέσα στὸ μοναστήρι. Εἶναι ὅμως μιὰ ἀδιαλλαξία ποὺ δὲν ἀλλοιώνει τὸν πραγματικὸ ἑαυτό του, τὴν ἐπικίνδυνη καραμαζοφικὴ φύση του. Ὁ Ἀλιόσα, ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι κάτι ξένο καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ φύση τῶν Καραμάζοφ. Εἶναι μιὰ χαρακτηριστικὴ σκηνὴ ποὺ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς συμφιλίωσης: Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ μοναστήρι, τὴ νύχτα τοῦ θανάτου τοῦ στάρετς, ἔπεσε στὴ γῆ καὶ τὴν ἀγκάλιαζε «καὶ δὲν προσπαθοῦσε νὰ καταλάβει γιατί τό ἤθελε τόσο πολὺ νὰ τὴν φιλήσει, νὰ τὴν γεμίσει ὅλη μὲ φιλία, ὅμως τὴν φιλοῦσε

κλαίγοντας, τὴν πότιζε μὲ τὰ δάκρυά του καὶ ὀρκιζόταν ἐκστατικὰ νὰ τὴν ἀγαπάει στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων». Δὲν εἶναι αὐτὸ ἓνα φυσιολογικὸ μεθύσι, ἀλλὰ ἡ βαθιὰ συμφιλίωση μὲ τὴ γῆ, μὲ τὴν ὕλικὴ κτίση, μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση του ποὺ εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση ὅλης τῆς κτίσης.

Ὁ Ἀλιόσα μᾶς μπερδεύει, εἶναι γιὰ μᾶς ἓνα δύσκολο ἐρώτημα. Αὐτὴ ἡ συμφιλίωση μὲ τὸν ἀνθρώπινο ἑαυτὸ μας εἶναι τόσο σπάνια κι ἐλάχιστη μέσα μας καὶ γύρω μας, ποὺ χάσαμε πιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ὀλόκληρου καὶ ἀκομμάτιαστου ἀνθρώπου καὶ πιστέψαμε μονάχα στὸν διχασμὸ καὶ στὴ διάσπαση. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ μᾶς διχάζει, κομματιάζει τὸν μέσα μας ἄνθρωπο σὲ δυὸ διαφορετικοὺς κι ἀντιμαχόμενους ἀνθρώπους καὶ χάνεται ὁ ἓνας καὶ μοναδικὸς καὶ ἀληθινὸς ἑαυτὸς μας. Κι αὐτό, γιὰτὶ μὲ τὰ κριτήρια τῆς πνευματικότητος ποὺ μᾶς μετέδωσε ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀγωγή, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἀνθρώπινη φύση μας ἔτσι ὅπως βρίσκεται σὲ πτώση, συχνὰ φορτωμένη μὲ πολλὴ ἁμαρτωλότητα.

Ἡ πνευματικὴ τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀγωγῆς εἶναι θαυμάσιο ὕλικὸ γιὰ αὐτοθαυμασμό. Μᾶς βοηθάει νὰ χτίσουμε μιὰν εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ μας ἰδανικὴ καὶ νὰ τὴν πιστέψουμε πραγματικὴ καὶ γνήσια. Ἐπειδὴ ἡ ἀληθινὴ πνευματικὴ οὐσιαστικὴ ἀνακαίνιση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπρόσιτη στὰ ἀνθρώπινα κριτήρια καὶ στὶς ἀντικειμενικὲς διαπιστώσεις, ἐπιστρατεύουμε τὰ μέτρα τῆς ἀντικειμενικῆς ἠθικῆς, τὰ δείγματα τῶν καλῶν μας πράξεων, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουμε τὸν αὐτοθαυμασμό μας. Τὰ ἠθικά μας ἐπιτεύγματα μᾶς κολακεύουν πολὺ, πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς μας. Μὲ ἄλλα λόγια, παγιδευόμαστε στὸ εἶδωλό μας καὶ δὲν τολμᾶμε τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὴν οὐσιαστικὴ μας διαφθορά. Ἐγὼ εἶμαι σὰν καὶ σένα, λέει ὁ Ἀλιόσα στὸν διεφθαρμένο ἀδελφό του. Ἐγὼ εἶμαι στὸ πρῶτο σκαλοπάτι καὶ σὺ κάπου ἀπάνω, στὸ δέκατο τρίτο, νὰ ποῦμε. Κάτι παρόμοιες ὁμολογίες μᾶς ξαφνιαζουν, γραμμένες ἀπὸ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ ἀσκητὲς καὶ ἀπὸ ὄσιους. Πῶς νὰ τολμήσουμε

ἔμεις τέτοιες ὁμολογίες, ἔτσι ποὺ εἴμαστε κοινωνικὰ ὑποχρεωμένοι νὰ ἐμφανίζουμε τὸν πνευματικὸ ἑαυτὸ μας τύπο καὶ ὑπόδειγμα τῶν συνανθρώπων μας; Ἡ ἠθικότητά μας δὲν εἶναι καρπὸς τῆς πνευματικῆς μας ἀναγέννησης μέσα στὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ὑποχρέωση συνέπειας στὴν ιδιότητα τὴν κοινωνικὴ, στὶς ἀρχές μας ἢ στὴ συμμετοχή μας σ' ἓνα θρησκευτικὸ σχῆμα. Ἔτσι ἔγινε καὶ φτάσαμε στὸν πληθωρισμὸ τῶν εἰδωλοποιημένων ἡγετῶν, στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἡ κοινὴ γνώμη τοὺς θέλει ἄψογους καὶ ἀναμάρτητους, φυσικὰ μὲ τὰ μέτρα τῆς Ἠθικῆς, ποὺ εἶναι τὰ μέτρα τοῦ πλήθους. Ὁ κόσμος χρειάζεται σήμερα πρότυπα ἠθικά, ἀνθρώπους συνεπεῖς στὶς ἀρχές τῆς Ἠθικῆς, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη τῶν καιρῶν, ἡ ἀνάγκη κάθε καιροῦ, γιατί τὸ πλῆθος δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς εἰδῶλα. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητη τροφὴ γιὰ τὸν ἀνθρώπινο ἐγωισμὸ ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ λατρεία τοῦ πλήθους...

Ὡστόσο τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι στὴν Ἠθικὴ. Ἡ ἠθικότητα, ὡς κυριότερη ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικότητας, εἶναι μιὰ μορφή συνέπειας, ποὺ περιορίζει τὴν ἀσυδοσία τῶν κατ' ἐπίφασιν θρησκευτικῶν ἀνθρώπων. Ἄλλ' ὅταν ἡ μιὰ ἐπίφαση παίρνει τὴ θέση τῆς ἄλλης τὸ πρόβλημα δὲν λύνεται, περιπλέκεται. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι καὶ Ἠθικὴ, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν εἶναι μόνο ὁ σαρκωμένος Θεός, εἶναι καὶ ὁ τέλειος ἠθικὰ ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι ὅμως μόνο Ἠθικὴ ὁ Χριστιανισμὸς, ἔτσι ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται σήμερα τὸ πλῆθος. Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, ἡ σωτηρία μέσα στὴ Χάρη, ὁ ἐγκεντρισμὸς τῆς διεφθαρμένης μας φύσης στὴν καινὴ ἀνθρωπότητα τοῦ Νέου Ἀδάμ, ἡ κατανίκηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ διάσωση τῆς ἀκεραιότητας τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου στὴ ζωὴ τὴν ἐλεύθερη ἀπὸ τὸν χῶρο, τὸν χρόνον καὶ τὴ φθορά, αὐτὰ ὅλα εἶναι πραγματικότητες ἄγνωστες καὶ ἀκατάληπτες γιὰ τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ μας Χριστιανοσύνη. Καλλιεργήσαμε μὲ ἔνοχη μονομέρεια τὴν κοινωνικὴ ἀποστολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, βασισμένοι στὴν ἠθικὴ ἐκπροσώπηση τοῦ ἀρτίου

άνθρώπου, υποθάλποντας ένα υπερτροφικό υπερεγώ και μένοντας τυφλοί μπροστά στην αληθινή μας εικόνα της πτώσης και της διαφθοράς μας και μπροστά στην ανάγκη της Χάρης του Θεού.

Πώς λοιπόν να ζήσει ανάμεσά μας ο Άλιόσα, αυτός ο άκατανόητος Άλιόσα, που τολμάει να όμολογεί την αδυναμία και άμαρτωλότητά του, που τολμάει να είναι αυτό που είναι, ένας αληθινός Καραμάζοφ κι όχι ένα πρότυπο ήθικò για τò πλήθος; Είναι σκάνδαλο για τὰ μέτρα τῆς κοινωνικῆς μας Χριστιανοσύνης ó Άλιόσα, έτσι που άκροζυγιάζεται στην όχθη τῆς άβύσσου, έτσι που παλεύει φανερά με τόν δαίμονα τῆς φιληδονίας, τόν δαίμονα τῶν Καραμάζοφ, και που δέν έξεγείρεται, ούτε παίρνει στάση διδακτικῆ άκόμα και μπροστά στον πιό ξεπεσμένο άνθρωπο, άφου έξακολουθεί να παλεύει, όπως κι αυτός, στο χείλος τῆς άβύσσου. Σίγουρα, γι' αυτό τò σκάνδαλο, ó Ίεροεξεταστής θά τόν έσερνε άπό τούς πρώτους στην πυρά, μαζί άσφαλώς και με τόν άγαπημένο του σάρετς —έστω και νεκρόν— γιατί και του Ζωσιμαά τò σῶμα τόλμησε να άποσυντεθεί άδιαφορώντας για τόν σκανδαλισμό του πλήθους... Ό Άλιόσα κι ó Ζωσιμαάς δέν προσπάθησαν να κρύψουν πώς ή ανθρώπινη φύση τους είναι υποταγμένη στη φθορά. Και τέτοια σκάνδαλα δέν τὰ άνέχονται οί ήθικολόγοι...

Ό Άλιόσα Καραμάζοφ, μέσα στις σελίδες του Ντοστογιέφσκι, δέν έχει ανάγκη άπό έρμηνείες, όπως δέν έχει ανάγκη κι άπό υπεράσπιση. Είναι αυτός που είναι, ένας τύπος αληθινός, ένας τύπος βιβλικός. Μόνο μέσα άπό τῆ Γραφή μποροῦσε να πλάσει ó Ντοστογιέφσκι έναν τέτοιον ήρωα. Άς θυμηθοῦμε τῆ στρατιά τῶν άγίων τελωνῶν και πορνῶν τῆς Γραφῆς, που προσάγουν στον Θεό όχι τόν ήθικὰ τέλειο έαυτό τους που άξίζει τῆ βράβευση τῆς δικαιοσύνης Του, αλλά τῆ συνείδηση τῆς έσχατης άμαρτωλότητας,

πού, ωστόσο, λαχταράει την αγάπη Του. Αφέωνται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαὶ ὅτι ἠγάπησε πολὺ... Μόνο γιατί ἠγάπησε. Τέτοιος εἶναι κι ὁ Ἄλιόσα. Ἀγαπάει πολὺ τὸν Θεό, χωρὶς «μέσες λύσεις», γιατί μόνο Αὐτὸς μπορεῖ νὰ λυτρώσει τὴν ἀνυπόταχτη καραμαζοφικὴ φύση του. Νὰ γιατί εἶναι τόσο συμφιλιωμένος ὁ Ἄλιόσα μὲ τὸν ἀνθρώπινο ἑαυτό του. Πιστεύει ὅτι αὐτὸς ὁ ἑαυτός του εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ λύτρωση ποὺ τοῦ χαρίζει ὁ Χριστός. Αὐτὴ ἡ καινὴ κτίση τῆς Ἐκκλησίας. Οὐ χρειάζονται οἱ ἰσχύοντες ἰατροῦ, ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες. Μακάριοι λοιπὸν οἱ κακῶς ἔχοντες... Κοιτάξτε γύρω, πόσο δυστυχημένοι καὶ ἀλύτρωτοι εἶναι οἱ ἠθικὰ δικαιωμένοι ἡγέτες τοῦ πλήθους, πόσο συμπλεγματοειδῆ, πόσο ξένοι γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἔνωσαν ποτὲ τὴν ἀνάγκη νὰ κραυγιάσουν ἀπεγνωσμένα στὸν Θεό, ζητώντας τὴ λύτρωση τῆς διεφθαρμένης καρδιάς τους. Γιατὶ δὲν ἔνωσαν ποτὲ τὴν καρδιά τους διεφθαρμένη. Εἶναι ἄψογοι ἠθικὰ, εἶναι τὰ πρότυπα τοῦ πλήθους, ἀκόμα κι ὡς τὶς γελοῖες, τυπικὲς λεπτομέρειες. Τέλεια ἀγάλματα ἠθικῆς ὁμορφιάς, παγωμένα καὶ ἄψυχα στὴ φιλάρεσκη ἠθικὴ τους αὐτάρκεια.

Νοέμβριος 1963

*5. Ἡ ἀπόφαση De Oecumenismo
τῆς Δεύτερης Βατικανῆς Συνόδου καὶ
ὁ ἐθνικισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας*

Ἡ ἀπόφαση De Oecumenismo τῆς Δεύτερης Βατικανῆς Συνόδου προϋποθέτει τὴ διάκριση τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς τῆς μιᾶς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τῶν «ἀποσχισμένων ἀδελφῶν» (fratrum seiunctorum). Οἱ ὀρθόδοξες κριτικὲς ἐπισήμαναν τὴ διάκριση, ὡς τὴ βασικὴ ἀδυναμία τῆς συνοδικῆς

ἀπόφασης⁵¹.

Παράλληλα, ὡστόσο, ἡ ἀπόφαση ἐμφανίζει μιὰ πρωτοτυπία ριζοσπαστική: Γιὰ πρώτη φορά τὸ θέμα τῆς καθολικότητας τίθεται σὲ μιὰ διπλὴ βάση, θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ. Ὁ «ἐπαναστατικὸς» χαρακτήρας τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης⁵² ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βατικανὴ σύνοδος ἀναγνωρίζει μὲ αὐτὴ, τὴ θεολογικὴ θεμελίωση τῆς καθολικότητας καὶ ἀποστολικότητας τῶν ὀρθόδοξων Ἐκκλησιῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι θεωρεῖ κοινὴ τὴ θεολογικὴ βάση τῆς καθολικότητας τόσο τῆς ρωμαϊκῆς ὅσο καὶ τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν. Ἡ ἀναγνώριση δὲν τεκμηριώνεται μὲ μόνη τὴν ἀναφορὰ στὴν ἀποστολικὴ διαδοχὴ καὶ στὸ κύρος τῶν μυστηρίων, δὲν εἶναι μιὰ «τυπικὴ» μόνο ἀναγνώριση. Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση βεβαιώνει ὅτι ὀλόκληρη ἡ θεολογικὴ, λειτουργικὴ καὶ πνευματικὴ παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς εἶναι ἀπαραίτητη, ὅσο καὶ ἡ ἀντίστοιχη παράδοση τῆς Δύσης, γιὰ τὴν πληρότητα τῆς θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς Ἐκκλησίας. Παρὰ τὴ διαφορὰ τῶν σχημάτων καὶ τῆς νοοτροπίας, οἱ δυὸ παραδόσεις ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ ὀρίζουν τὴν καθολικότητα καὶ ἀποστολικότητα τῆς Ἐκκλησίας («ad plenam catholicitatem et apostolicitatem Ecclesiae pertinere» Κεφ. 3, § 17 – βλ. καὶ § 14).

Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ ἀπόφαση ἀναφέρει στίς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς τὴ διατύπωση καὶ διαφύλαξη τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὸν χαρακτήρα της ὡς *Εἰκόνας τῆς Ἁγίας Τριάδος*. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐκκλησιολογικὴ ἀντίληψη διασώζει τὴν καθολικότητα τῶν ἐπιμέρους τοπικῶν ἐκκλησιῶν (Κεφάλαιο 3, § 15: «Εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ μὲ πόσην ἀγάπη οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς τελοῦν τὴ θεία λατρεία καὶ ἰδιαίτερα τὴν Εὐχαριστία, τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἐχέγγυο τῆς ἐρχόμενης δόξας. Ἐνωμένοι οἱ πιστοὶ στὴν Εὐχαριστία μὲ τὸν ἐπίσκοπό τους ἔχουν τὴν προσαγωγὴ πρὸς τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ, τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, τοῦ παθόντος καὶ δοξασθέντος, ἐν τῇ ἐκχύσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἔτσι ἐπιτυγχάνουν τὴν κοινωνία μὲ τὴν Παναγία Τριάδα, γινόμενοι ἑθείας κοινωνοὶ

φύσεως” –Β΄ Πέτρου 1, 4–. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἰκοδομεῖται διὰ τῆς Εὐχαριστίας στὴν κάθε ἐπιμέρους ἐκκλησία, ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ». «Per celebrationem Eucharistiae Domini in his singulis Ecclesiis Ecclesia Dei aedificatur et crescit»).

Στὴ θεολογική, ἐπομένως, θεμελίωση τῆς καθολικότητας ὁ δεσμὸς τῶν ἐπιμέρους ἐκκλησιῶν μὲ τὸν «ἀποστολικὸ θρόνον» τῆς Ρώμης δὲν τίθεται ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση. Εἶναι ἀρκετὸ τὸ γεγονὸς τῆς Εὐχαριστίας, μὲ κέντρο τὸν ἐπίσκοπο τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς «εἰς τύπον καὶ εἰς τόπον Χριστοῦ». Ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ διαφορὲς στὴν ἐρμηνεία καὶ στὴν κατανόηση τῆς ἀποκεκαλυμμένης Ἀλήθειας ἀναιροῦν τὴ βάση τῆς εὐχαριστιακῆς καθολικότητας, προκειμένου γιὰ τὶς δύο παραδόσεις —ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ— ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση ἀποδέχεται ὅτι ὀρισμένες πλευρὲς καὶ ἀπόψεις τῶν μυστηρίων τῆς ἀποκάλυψης κατανόηθηκαν καλύτερα στὴν Ἀνατολή, ὅπως ἄλλες κατανόηθηκαν καλύτερα στὴ Δύση⁵³. Εἰδικότερα ἐξαιρεται ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολή ὡς ἡ πηγὴ καὶ ἀφετηρία τῆς μοναστικῆς πνευματικότητας, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε, ἀλλὰ καὶ ἀντλεῖ πάντοτε καὶ ὁ μοναχισμὸς τῆς Δύσης. Οἱ πιστοὶ προτρέπονται νὰ μαθητέψουν στὸν πλοῦτο τῆς διδαχῆς τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων, ἡ ὁποία διδαχὴ —ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται— ἀποβλέπει στὸν ἅγιασμό τοῦ ὅλου ἀνθρώπου (§ 15).

Ἡ θεολογικὴ θεμελίωση τῆς καθολικότητας συνοψίζεται στὴ διατύπωση τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης ὅτι «ἀρχή» (Principium) τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο (Κεφ. 1, §2). Οἱ ἐρμηνευτὲς ἀναγνωρίζουν σ’ αὐτὴ τὴ διατύπωση τὴν πνευματολογικὴ ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διαμορφώθηκε στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή⁵⁴. Στὸ ἄρθρο τοῦ γιὰ τὴ σημασία τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης De Oecumenismo ὁ καρδινάλιος Lercaro χαρακτηρίζει τὸν ἔμπρακτο βίον τοῦ Χριστιανοῦ τῆς Ἀνατολῆς ὡς «πνευματολογικὰ προσανατολισμένον». «Ἡ πρακτικὴ πνευματικότης τῆς Ἀνατολῆς, οἰκοδομημένη πάνω στὴ λειτουργικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μέσα ἀπὸ τὸ

μυστήριο τῆς λύτρωσης ποὺ πραγματοποιοῖ ὁ Χριστός, πρὸς τὸν Πατέρα, τὴν πηγὴ τῆς Χάρης». «Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εἴσοδο στὴ θεία ζωὴ, εἶναι ἡ ζωὴ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῶν μυστηρίων»⁵⁵. Εἶναι αὐτὴ μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς διατυπώσεις ποὺ ἀναγνωρίζουν στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς ὄχι μόνο τὸν θεωρητικὸ τονισμό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔμπρακτη βίωση τοῦ πνευματολογικοῦ χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ πλήρωμα τοῦ λαοῦ. Ἡ προσωπικὴ εὐσέβεια δὲν ἀναφέρεται ἀπλῶς στὴ συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὄρατοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ στὴ μετοχὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου στὶς θεουργικὲς Ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου ἀποκαθιστᾷ τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης στὸ ἓνα σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μεταδίδει τὸ «πλήρωμα» τῆς θείας ζωῆς μὲ τρόπο «προσωπικὸ» σὲ κάθε μέλος τοῦ σώματος. Προϋπόθεση τῆς ἐνότητας καὶ κοινωνίας τῶν προσώπων εἶναι ἡ «καινὴ» ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησις τῆς ἐνότητας καὶ κοινωνίας εἶναι ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἐκκλησία ἀποκαλύπτεται ὡς «εἰκόνα» καὶ φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῆς κοινωνίας τῶν θείων Προσώπων μέσα στὴν ἐνότητα τῆς θείας Φύσης. «Τὸ μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας» λέει ὁ καρδινάλιος Lercaro, «ὄχι μόνο κατανοήθηκε στὴν Ἀνατολὴ ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὸ μυστήριο τῆς Τριάδος, ἀλλὰ καὶ βιώθηκε ἔτσι». Ἀντίθετα, «ἡ Δύση δίνει τὴν προτεραιότητα στὴ μοναρχία τῆς Τριάδος, ἀκολουθώντας τὸν Τερτυλλιανὸ καὶ τὸν Αὐγουστίνου»⁵⁶.

Ἐδῶ βρισκόμαστε στὴν καρδιὰ τῆς διαφορᾶς τῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀντιλήψεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσης καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐλπιδοφόρο τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀρχίζει σήμερα ἡ ἀναγνώρισις καὶ «κατ' ἀρχὴν» ἀποδοχὴ τῆς ἀνατολικῆς ἀντίληψης ἀπὸ τὴ Δύση. Στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν δύο παραδόσεων οἱ δογματικὲς διαφορὲς τοῦ δυτικοῦ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ Χριστιανισμό συγκλίνουν σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησιολογικὴ διαφοροποίησις: Στὴ Δύση παραθεωρήθηκε ὁ πνευματολογικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐκκλησίας —ὁ ρόλος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ

ζωή τῆς Ἐκκλησίας— καὶ τονίστηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ὁ χριστολογικὸς χαρακτήρας. Ἡ δογματικὴ διατύπωση «Filioque» εἶναι ἓνα δείγμα τῆς θεολογικῆς νοοτροπίας ποὺ ὑπερύψωσε τὸ πρόσωπο τοῦ Λόγου, προσφέροντας τὴ θεωρητικὴ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ καθολικὴ φύση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σώματος τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, καὶ νὰ παραθεωρηθεῖ ἡ ἐμφάνιση καὶ φανέρωση τῶν Ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν ἱστορία τοῦ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ «οἰκοδομὴ» τοῦ προσώπου, ἡ φιλοτέχνηση τῆς προσωπικῆς μας «εἰκόνας» —τὸ ἔργο δηλαδὴ στὸ ὁποῖο συναντᾶται ἡ ἀνθρώπινη «ἐκλογή» μὲ τὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος— ἀντικαταστάθηκε στὴ Δύση ἀπὸ τὸν καθολικὸ «προορισμὸ» τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἔργο τοῦ ἀνθρώπου ἀπόμεινε ἡ «μίμηση» τοῦ Χριστοῦ, ἡ πρακτικὴ καὶ συγκεκριμένη καὶ λογικὰ κατανοητὴ συμμόρφωση πρὸς τὸ ἠθικὸ Του παράδειγμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ μιὰν ἐλεγχόμενη συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὁρατοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ ἡσυχαστικὲς ἔριδες τοῦ 14ου αἰώνα ἔδειξαν καθαρὰ ποῦ ὀδηγοῦσε ἡ «χριστοκεντρικότητα» τῆς δυτικῆς Θεολογίας. Ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐνὸς σώματος εἶναι προπάντων ὀργανωτικὴ, ἀρθρωμένη ἱεροκρατικά, μὲ ὁρατὴ κεφαλὴ τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας δὲν βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ βίωμα τοῦ λαοῦ, δὲν μαρτυρεῖται δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ μαρτυρία στὴν ἱστορία τῶν προσώπων, ἀλλὰ ἔχει κριτήριον ἐξωτερικόν, ἀντικειμενικόν, τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀπὸ τὴν ὁρατὴ κεφαλὴ τοῦ ἐνὸς σώματος, τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς διάκρισης Οὐσίας καὶ Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότητα προσωπικῆς, δηλαδὴ ἐλεύθερης μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου σὲ θεουργικὰς Ἐνέργειες τὶς ὁποῖες τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο μεταδίδει, θὰ ἦταν γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία μιὰ ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ της, δηλαδὴ τοῦ ἱεροκρατικοῦ χαρακτήρα της, μιὰ ἐπικίνδυνη παραχώρηση στὴν ἐλευθερία τοῦ προσώπου, μιὰ ἀνατροπὴ τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐπιβολῆς της στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἠθικὴ πράξις, καθορισμένη αὐστηρὰ ὡς τὶς λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, παρέμεινε ἡ κατ' ἐξοχὴν ὁδὸς χριστιανικῆς τελειότητος

για τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη.

Ἄλλὰ σήμερα βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα γεγονός, ποὺ φαίνεται νὰ τοποθετεῖ σὲ καινούργια βάση τὶς ἐκκλησιολογικὲς διαφορὲς τῶν δύο Θεολογιῶν. Ἡ στροφὴ τῆς δυτικῆς Θεολογίας πρὸς τὶς πηγὲς τῆς ἀνατολικῆς παράδοσης δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ «ἀναζήτησις». Καταλήγει σὲ συγκεκριμένους ἀντιλήψεις, χρησιμοποιεῖ ὀρολογία παλαμικὴ καὶ διαμορφώνει τὶς ἀποφάσεις τῆς δεύτερης βατικανῆς συνόδου, δίνοντας πληρέστερες διατυπώσεις μὲ ἐπίσημα σχόλια. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σύνδεσις τῆς πνευματολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν εὐχαριστιακὴν τῆς ὑπόστασις, ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Jaeger⁵⁷. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ διαπίστωσις τοῦ καρδινάλιου Lercaro γιὰ τὴν ὀργανικὴν, βαθύτατη ἐνότητα τῆς λειτουργικῆς, πνευματικῆς καὶ μοναστικῆς ζωῆς στὴν βάση τῆς ἀνατολικῆς παράδοσης. Ὁ πλοῦτος αὐτῆς τῆς παράδοσης, βεβαιώνει ὁ Lercaro, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀναπτυχθεῖ μέσα στὸν «μονολιθισμό» τῆς λατινικῆς Δύσης. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν μποροῦν νὰ θεωροῦνται οἱ ἀνατολικὲς ἐκκλησίαι ὡς ἐξαρτήματα τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνο ὡς ἐκκλησίαι-πηγὲς (Quell-Kirchen)⁵⁸.

Καὶ αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ περιορισμένη ἐνημέρωσις γιὰ τὰ σχόλια ποὺ γράφτηκαν στὴν ἀπόφασιν τοῦ Οἰκουμενισμοῦ. Ἄλλὰ καὶ μόνο αὐτὲς οἱ διατυπώσεις ὀρίζουν μιὰ κατεύθυνσιν ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ. Οἱ ἀποφάσεις τῆς δεύτερης βατικανῆς συνόδου ὑποχρεώνουν τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν γιὰ τὸ μέλλον, γράφει ὁ καθηγητὴς Cullmann. Δόγματα, ὅπως τοῦ παπικοῦ πρωτείου, δὲν μποροῦν πιά νὰ τίθενται στὸ ἐπίπεδο τῶν Χριστολογικῶν καὶ Τριαδολογικῶν θεμάτων⁵⁹. Καὶ ἡ ὑποχρέωσις ἔχει ἀσφαλῶς καὶ μιὰ οὐσιαστικότερη θετικὴ ὄψιν: Στὸ δυναμικὸ τῆς ἀνατολικῆς θεολογικῆς παράδοσης πρέπει νὰ ζητηθοῦν οἱ συνέπειες τῆς πνευματολογικῆς Ἐκκλησιολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας, ὅχι μόνο γιὰ τὴν βελτίωσιν τῶν σχέσεων μὲ τὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίαι, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπάντησιν τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἄφησε ἀναπάντητα γιὰ τὸν

εὐρωπαϊο ἄνθρωπο ἢ σχολαστικὴ Μεταφυσική. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἀνοίγεται ἓνα πεδίο εὐρύτατο καὶ οὐσιαστικότερο γιὰ τὴν προοδευτικὴ μερίδα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας. Ἴσως αὐτὴ καλεῖται νὰ ἀναπληρώσει ὅ,τι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἀδυνατεῖ σήμερα νὰ προσφέρει ἀπὸ λειψανδρία ἢ ἀπὸ βαθὺ πνευματικὸ λήθαργο.

Νὰ συνοψίσουμε: Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση De Oecumenismo καὶ ἡ θεολογικὴ κίνησις ποὺ τὴν προκάλεσε καὶ ποὺ τὴν συμπληρώνει, θέτει τὸ θέμα τῆς καθολικότητος τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῶν ἀνατολικῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν σὲ κοινὴ θεολογικὴ βάση. Εἶναι καιρὸς νὰ δοῦμε σὲ ποιά ἱστορικὴ βάση οἰκοδομεῖται ἡ καθολικότητα τῶν ἐκκλησιῶν.

Ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ παπικοῦ πρωτείου προβάλλεται στὴν ἀπόφαση De Oecumenismo ὡς ἡ ἱστορικὴ βάση τῆς καθολικότητος τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἱστορικὴ διάρθρωσις τῆς Ἐκκλησίας ἀνάγεται στὴν ἀνάθεσις ἀπὸ τὸν Χριστὸ τῆς διδακτικῆς, διοικητικῆς καὶ μυστηριακῆς διακονίας στὸν σύλλογο τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, κεφαλὴ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Πέτρος. Διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων στὴν τριπλὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ ἐπίσκοποι, ποὺ ἔχουν ὡς κεφαλὴ τὸν διάδοχο τοῦ Πέτρου ἐπίσκοπο Ρώμης (Κεφ. 1, § 2).

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος νὰ προστεθεῖ μιὰ ἀκόμα ὀρθόδοξη κριτικὴ ἄποψις γιὰ τὴν κλασικὴ αὐτὴ θέσις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας — ποὺ καθιερώθηκε καὶ ὡς δόγμα ἀπὸ τὴν πρώτη βατικανὴ σύνοδο. Ἐξάλλου, φτάνει κανεὶς νὰ πιστεύει ὅτι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὴ θεολογικὴ οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ νομιμότητα τοῦ παπικοῦ πρωτείου, γι' αὐτὸ καὶ ἀφήνει ἀναπάντητες οὐσιαστικὲς κριτικὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπὸ ποικίλες πλευρές. Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία —εἶναι φανερό— βρίσκει στὸ ἐφεύρημα τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἓνα εὐχρηστο πρακτικὸ σχῆμα, πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομεῖ θεωρητικὰ καὶ διαρθρώνει πρακτικὰ τὴν καθολικότητά της. Γιατὶ εἶναι

γεγονός που δέν μπορούμε νά τὸ ἀμφισβητήσουμε, ὅτι ὁ παποκεντρισμὸς διατηρεῖ τὴ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἐνότητα, πάνω ἀπὸ σύνορα ἐθνικὰ καὶ πάνω ἀπὸ φυλετικὲς καὶ πολιτιστικὲς διακρίσεις. Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία εἶναι σήμερα σὲ κάθε σημεῖο τῆς γῆς ἢ «καθολικὴ» Ἐκκλησία, μὲ ἐνιαία ὀργανωτικὴ διάρθρωση, μὲ κοινὲς πνευματικὲς καὶ πρακτικὲς κατευθύνσεις — καὶ στὸ μεγαλύτερο ποσοστό, μὲ ἐνιαῖο λειτουργικὸ τυπικὸ καὶ μοναχικὸ βίο. Τὸ ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ ἔρεισμα τῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ παπικὸ πρωτεῖο παραμένει σαθρό, ὡστόσο ἀποδεικνύεται στήριγμα πρακτικὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐμφάνιση τῆς καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸς ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ θεολογικὸ περιεχόμενον μιᾶς διδασκαλίας καὶ στὴν πρακτικὴ τῆς σκοπιμότητος εἶναι ἀκατανόητος γιὰ ἕναν Ὀρθόδοξο, ἀφοῦ οἱ θεολογικὲς διατυπώσεις στὴν Ἀνατολὴ δέν ἀφοροῦν σὲ θεωρητικὰ σχήματα, ἀλλὰ στὴν ἔκφραση καὶ περιφρούρηση τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ βιώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τονίστηκε ὅμως πιὸ πάνω ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ βασικὴ ἐκκλησιολογικὴ διαφορὰ τῆς Δύσης ἀπὸ τὴν Ἀνατολή: Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πίστις τῆς Ἐκκλησίας δέν βεβαιώνεται στὴ Δύση ἀπὸ τὸ βίωμα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ἔχει κριτήριον ἀντικειμενικόν, τὸν ὄρισμό τῆς ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης. Καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς αὐτὸς ὄρισμὸς δέν εἶναι πάντοτε ἀδέσμευτος ἀπὸ πρακτικὲς σκοπιμότητες, ἀφοῦ ἡ ὀργανωτικὴ ἐνότητα εἶναι τὸ πρῶτον μέλημα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἦπῃρχε, ὡστόσο, μιὰ προσδοκία ἀπὸ τὴν δεύτερην βατικανὴν σύνοδο: Νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴν γιὰ μιὰ εἰλικρινέστερη ἀναγνώριση τῆς πρακτικῆς σκοπιμότητος τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Θὰ ἦταν ἴσως ἡ θετικότερη ἀντιμετώπισή του, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐπρεπέστερη ἐρμηνεία του στὸν σημερινὸν τουλάχιστον ἄνθρωπον. Μιὰ τέτοια ἀναγνώριση προϋποθέτει τὴν προσπάθειαν νὰ κερδηθεῖ ἡ ὑπόθεσις τῆς καθολικότητος στὸ οὐσιαστικόν τῆς περιεχόμενου, ὅπως ὀρίζεται στὴ θεολογικὴν τὴν βάση ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν De Oecumenismo. Μὲ ἄλλα λόγια, νὰ μετατεθεῖ ἡ προτεραιότης ἀπὸ τὴν ὀργανωτικὴν ἀνάγκην στὴ θεολογικὴν ἀπαίτησιν. Ἀλλὰ στὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἀνέκοψε κάθε δυνατότητα ἢ δογματικὴ

ἀπόφαση περὶ Ἐκκλησίας (Constitutio dogmatica de Ecclesia), ποὺ ὁμολογεῖται καὶ ὡς ἡ σπουδαιότερη ἀποτυχία τῆς συνόδου⁶⁰. Παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴν θεολογικὴν προκαλλιέργειαν, ἡ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐμφανίστηκε τελικὰ περισσότερο ἐδραιωμένη στὴν προτεραιότητα τῶν ὀργανωτικῶν καὶ ὄχι τῶν θεολογικῶν ἐκκλησιολογικῶν προϋποθέσεων τῆς καθολικότητάς της⁶¹.

Ἄλλὰ τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται μετὰ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις ἀφορᾷ τὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες: Ποιὰ εἶναι ἡ ἱστορικὴ βάση στὴν ὁποία οἰκοδομοῦν σήμερον οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τὴν καθολικότητά τους;

Εἶναι, βέβαια, εὐτύχημα ὅτι στὸν χῶρον τῆς Ὀρθοδοξίας δὲν μποροῦμε νὰ ἀπομονώσουμε τὰ ἱστορικὰ σχήματα ἀπὸ τὶς θεολογικὰς τοὺς προϋποθέσεις, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ βιωματικὴν βεβαιότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ βιωματικὴ βεβαιότητα ποὺ ἐκφράζεται ἀντικειμενικὰ μὲ θεολογικοὺς «ὄρους», δηλαδὴ μὲ δόγματα, ἐκφράζεται καὶ μὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ σχήματα. Δὲν εἶναι τὰ σχήματα ποὺ ἐπιβάλλονται στὸν λαό, ἀλλὰ ἡ συνείδηση τοῦ λαοῦ ποὺ ἐπιβάλλει τὰ ἱστορικὰ σχήματα ὡς τὴν ἔκφραση τῆς θεολογικῆς τοῦ βεβαιότητος. Ἔτσι, εἶναι γνωστό, ὅτι τὸ ἱστορικὸ σχῆμα ποὺ ἐκφράζει τὴν καθολικότητα τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν στοὺς ὀχτῶ πρώτους αἰῶνες, εἶναι οἱ οἰκουμενικὲς σύνοδοι. Αὐτὲς ἔγιναν τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἱστορικὴν διατύπωση τῆς δογματικῆς, λειτουργικῆς καὶ διοικητικῆς ἐνότητος τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν. Κανένας δὲν ἀρνεῖται ὅτι ὡς σχῆμα ἱστορικὸ ἐμφανίζονται καὶ οἱ σύνοδοι οὐσιαστικὰς ἀδυναμίας στὴν «οἰκουμενικότητά» τους: Συγκαλοῦνται ὅλες στὸν χῶρον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, εἶναι ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ποὺ τὶς συγκαλεῖ καὶ ποὺ συχνὰ προεδρεύει, καὶ ὑπηρετοῦν φανερὰ τὴν θρησκευτικὴν ἐνότητα τοῦ Imperii Romani. Παρ' ὅλα ὅμως αὐτὰ ἡ συνείδηση τοῦ λαοῦ ἀναγνώρισε σ' αὐτὲς τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἔκφραση καὶ τὴν συντήρησιν τῆς καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτὴ ἡ

ἀναγνώριση εἶναι ποὺ καθιερώνει τὶς οἰκουμενικὲς συνόδους ὡς αὐθεντικὸ θεσμό.

Ἄλλὰ τὸ ὄργανο αὐτὸ εἶναι σήμερα σὲ ἀχρηστία. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν τίθεται τὸ θέμα τῆς καθολικότητος τῶν ἐκκλησιῶν μας, οἱ Ὁρθόδοξοι προβάλλουμε ἀποκλειστικὰ τὴ θεολογικὴ του θεμελίωση. Σήμερα ὅμως ἡ θεολογικὴ αὐτὴ θεμελίωση δὲν ἀποτελεῖ πιά πρόβλημα, μᾶς τὴν ἀναγνωρίζουν μὲ συνέπεια καὶ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία καὶ οἱ ἐπίσημες διατυπώσεις τῆς στῆ βατικανῆ σύνοδο. Καὶ πρέπει ἔγκαιρα νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση μᾶς προκαλεῖ ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ βάση τῆς καθολικότητος τῶν ἐκκλησιῶν μας. Γιατὶ ἐκεῖ ἐμφανίζομαστε δίχως ἀπάντηση. Μοναδικὴ ἀπάντηση εἶναι ἡ θλιβερὴ πραγματικότης τοῦ τεμαχισμοῦ τῆς μιᾶς Ὁρθόδοξης Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας σὲ ἓνα πλῆθος ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν. Καὶ δὲν μπορούμε βέβαια νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι οἱ ἐθνικὲς ἐκκλησίαι ἀποτελοῦν «τοπικὲς» ἐκκλησίαι μὲ συνείδηση καθολικότητος, γιατί εἶναι τὰ γεγονότα ποὺ μᾶς διαψεύδουν. Τὰ ἱστορικὰ δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι κάθε ἄλλο παρὰ συνείδηση καθολικότητος ὑπάρχει στὶς ἐθνικὲς ἐκκλησίαι. Ἰδιαιτέρως ὁ χῶρος τῆς διασπορᾶς τῶν Ὁρθόδοξων ἀποκαλύπτει ὅλη τὴν τραγικότητα τῶν ἐθνικιστικῶν διαιρέσεων⁶².

Ἐνα δεῦτερο, ὡστόσο, ὄργανο μετὰ τὶς οἰκουμενικὲς συνόδους, καθορισμένο ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τὴ συντήρηση τῆς καθολικότητος, εἶναι ὁ θεσμὸς τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς. Ἀνάμεσα στὰ τέσσερα Πατριαρχεῖα ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινούπολης ἀναγνωρίστηκε ἱστορικὰ ὁ πρῶτος θρόνος τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὁ χαρακτήρας του ὀρίστηκε οἰκουμενικός. Ἄν ἀνταποκρίθηκε κατὰ καιροῦς στὴν οἰκουμενικὴ ἀποστολὴ του εἶναι θέμα ξεχωριστῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Τὸ γεγονὸς ποὺ ὑπάρχει σήμερα ὡς δεδομένο εἶναι ὅτι τόσο τὸ «οἰκουμενικὸ» Πατριαρχεῖο ὅσο καὶ τὰ Πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας ἐπανδρώνονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μιὰ ἐθνικὴ ἐκκλησία —τὴν ἑλλαδική— καὶ βασικὴ φροντίδα τους εἶναι νὰ διατηρήσουν μὲ κάθε θυσία τὴν ἐθνικιστικὴ αὐτὴ

ἀποκλειστικότητα⁶³. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γιὰ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας ἔχει λόγο καὶ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, εἶναι φυσικὰ περιττὴ ἡ θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν καθολικότητα τῶν ἐκκλησιῶν μας.

Κανένας δὲν ἀγνοεῖ ὅτι στὸν χῶρο τῶν ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸ ἀμάρτημα τῆς ἑλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας — μιὰ ἱστορικὴ ἔρευνα θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ δείξει ὅτι τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἡ ἑλλαδικὴ Ὁρθοδοξία βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη ἄμυνα. Ἀφοῦ καὶ αὐτὴ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, μὲ τὸν αὐτόνομο ὑπερεθνικὸ ὄργανισμό της, δὲν παρέλειψε οὔτε καὶ παραλείπει νὰ ἐπιστρατεύει τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ συγκεκριμένων κρατῶν γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν δικῶν της συμφερόντων⁶⁴. Ἀλλὰ στὸν ὀρθόδοξο χῶρο ὁ ἐθνικιστικὸς χαρακτήρας τῶν ἐκκλησιῶν δίνει στὸ πρόβλημα ἐντελῶς ἰδιαίτερη ὀξύτητα καὶ μάλιστα σήμερα ποὺ οἱ περισσότερες ὀρθόδοξες ἐκκλησίες συνυπάρχουν μὲ καθεστῶτα πολιτικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Σίγουρα, εἶναι σὲ κάποιον ποσοστὸ ἓνα ἱστορικὸ ἀναπόφευκτο, ἓνας σταυρὸς ποὺ πρέπει νὰ σηκώσουμε οἱ Ὁρθόδοξοι. Ἀλλὰ ἡ οὐσία τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι στὴν ὑπομονετικὴ ἄρση τοῦ σταυροῦ. Ὅταν ἡ Ἐκκλησία μεταβάλλεται σὲ ἱστορικὸ θεσμὸ τοῦ ἔθνους ἢ σὲ ὄργανο πολιτικῆς σκοπιμότητας, εἶναι ἡ θεολογικὴ της αὐτοσυνειδησία ποὺ ἔχει ἐξασθενήσει ἢ καὶ τέλεια ἐκλείψει. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι, πρὶν ἀπ' ὅλα, τὸ πρόβλημα τῆς θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας τῶν Ἐκκλησιῶν.

Τὸ παράδειγμα τῆς ἑλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας μᾶς εἶναι ἄμεσα προσιτό. Ἡ θεολογικὴ ἀφασία ὑποχρεώνει τὴν ἑλλαδικὴ ἐκκλησία νὰ ἐμφανίζεται σήμερα μόνο ὡς ἐγκύστωμα τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος στὸ ἱστορικὸ παρὸν — ἓνα δεκανίκι ποὺ στηρίζει τὸν ἐθνισμό μας. Δὲν ἐνδιαφέρεται ἡ ἑλλαδικὴ Ὁρθοδοξία οὔτε καὶ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο στὸ θέμα τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ ἀγιασμοῦ. Εἶναι φανερό, ἔχει χάσει κάθε ἄμεση σχέση μὲ τὴ ζωὴ, αὐτὴ τὴ ζωὴ ποὺ καλεῖται νὰ μεταμορφώσει, νὰ τὴν ἀγιάσει, νὰ τὴν ἀποκαλύψει ὡς «λατρεία» τοῦ Θεοῦ, ὡς φανέρωση καὶ «δόξα» τοῦ Θεοῦ.

Αὐτὴ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπουσία ἔρχεται νὰ ἀναπληρώσει ἡ ἐπίσημη ἔνταξη τῆς Ἐκκλησίας στὸν ἐθνικὸ βίο.

Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο, ἔχει ἄλλοῦ κάπως ἐκτενέστερα ἐκτεθεῖ⁶⁵. Δὲν μᾶς ζητάει κανεὶς νὰ ἀπαρνηθοῦμε τὴν ἑλληνικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ μόνο νὰ καταλάβουμε κάποτε ὅτι ἡ ἑλληνικότητα εἶναι ἀκριβῶς ἡ συνείδηση τῆς οἰκουμενικότητος καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν φυλετικὸ μας ἐθνικισμό. Καὶ μόνο μιὰ ἐπιπόλαιη ματιὰ στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς Δύσης σήμερα, θὰ μπορούσε νὰ βεβαιώσει τὴ μοναδικὴ ἱστορικὴ δυνατότητα νὰ ξαναβρεῖ ὁ Ἑλληνισμὸς τὴν οἰκουμενικὴ του ἀποστολὴ στὴ μαρτυρία τῆς Ὀρθοδοξίας.

Ἄλλὰ οἱ ἐκκλήσεις καὶ οἱ παραινέσεις ἔχουν πάψει πιά νὰ ἔχουν νόημα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μέσα στὴ σύγχυση ποὺ δημιουργεῖ ἡ θεολογικὴ ἀφασία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ πολιτικὴ ὑπανάπτυξη. Χρέος μας ἀπομένει μόνο ἡ ἱστορικὴ διαπίστωση, γιὰ αὐτὴ μπορεῖ νὰ χρησιμέψει ὡς προσωπικὸ κριτήριον ζωῆς.

Μὲ συγκεκριμένο, λοιπόν, ἱστορικὸ δεδομένο τὴν ἀπόφαση De Oecumenismo τῆς δεύτερης βατικανῆς συνόδου, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ θεολογία τῆς Ὀρθοδοξίας, δηλαδὴ ἡ πνευματικὴ τῆς παράδοση, ἄρχισε νὰ ἀξιοποιεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ θεολογικὴ σκέψη. Ἄν αὐτὴ ἡ ἀξιοποίηση συνεχιστεῖ μὲ τὸν ρυθμὸ ποὺ παρουσιάζει στὴν τελευταία δεκαετία, τότε μαζὶ καὶ μὲ ἄλλες συνέπειες θὰ χρειαστεῖ νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ τούτη: Τὸ πνευματικὸ δίλημμα κάθε ὀρθόδοξου πιστοῦ ποὺ ἀνακαλύπτει οὐσιαστικὰ τὴν Ὀρθοδοξία του θὰ εἶναι ἀπὸ δῶ κι ἐμπρὸς ὀλοένα ὀξύτερον στὴν ἱστορικὴ βάση τῆς καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ δίλημμα εἶναι ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀναπόφευκτους σήμερα συμβιβασμούς: στὸν συμβιβασμὸ μὲ τὴν ἐθνικιστικὴ διάσπαση, ποὺ σημαίνει ἀπουσία θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ ἐγκύστωση στὸ ἱστορικὸ παρελθόν· καὶ στὸν συμβιβασμὸ μὲ τὴν προτεραιότητα τῆς ὀργανωτικῆς σκοπιμότητος, ποὺ διατηρεῖ, ὡστόσο, ἐξωτερικὰ τὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐμφανίζει σήμερα μιὰν οὐσιαστικὴ θεολογικὴ ἀναγέννηση.

Συμπέρασμα δὲν ὑπάρχει. Προτοῦ σπεύσουμε σὲ κρίσεις νὰ

σκεφτοῦμε τοῦτο μόνο: Ὁ ὀρθόδοξος πιστὸς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος
γιὰ τὸ δῖλημμα. Καὶ ὅπωςδήποτε στὴν κρίσιμη ὥρα ἡ
μεγαλοστομία εἶναι τόσο περιττὴ ὅσο καὶ οἱ ἐκκλήσεις στὰ ἔθνικά
του αἰσθήματα.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἐδῶ εἶναι μόνο μιὰ πρόγνωση. Καὶ προσφέρεται μὲ
τὴν εὐχὴ νὰ ἀποδειχτεῖ λαθεμένη.

Γ Ἡ Ὁρθοδοξία χθές καὶ σήμερα

1. Σχόλιο Ὁρθοδόξου στὸν «θάνατο τοῦ Θεοῦ»

Ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ» εἶναι τὸ γεγονὸς ποὺ διαφοροποιεῖ ἱστορικὰ τὴν παρούσα ἐποχή. Ὁ Nietzsche εἶχε ἐξαγγεῖλει αὐτὴ τὴ διαφοροποίηση μὲ προφητικὴ ἐνάργεια. Ἐγραφε τὸ 1886: «Τὸ μέγιστο καινούργιο γεγονὸς —ὅτι ὁ Θεὸς πέθανε, ὅτι ἡ πίστη στὸν χριστιανικὸ Θεὸ δὲν εἶναι πιά πιστευτὴ— ἄρχισε νὰ ρίχνει πάνω στὴν Εὐρώπη τὶς πρῶτες σκιές του»⁶⁶. Ἐναν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Nietzsche τὸ κήρυγμα τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ εἶχε ἀκουστῆ στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὶς σελίδες ἐνὸς μυθιστορήματος τοῦ Jean Paul (Siebenkäs, 1796-97). Ὁ Hegel εἶχε ἐπαναλάβει μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεὸς τῆς σχολαστικῆς Δογματικῆς εἶναι ὀριστικὰ νεκρός⁶⁷. Στὴ συνείδηση ὡστόσο τοῦ δυτικῦ κόσμου, ἡ ἐξαγγελία τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ εἶναι ταυτισμένη μὲ τὸ προφητικὸ πάθος τοῦ Nietzsche. «Ποῦ εἶναι ὁ Θεός;» ἔγραφε στὴ *Χαρούμενη Ἐπιστήμη* (1882). «Θὰ σᾶς τὸ πῶ ἐγώ! Τὸν σκοτώσαμε — ἐσεῖς κι ἐγώ! Ἐμεῖς ὅλοι εἴμαστε οἱ φονιάδες του!... Δὲν νιώθετε νὰ μᾶς ἀγγίζει ἡ ἀνάσα τοῦ κενοῦ; Δὲν ἔγιναν ὅλα πιὸ παγερά; Δὲν φτάνει ἀκατάπαυστα ἡ νύχτα, καὶ περισσότερη νύχτα; Δὲν ἀκοῦμε τίποτα λοιπὸν ἀκόμα ἀπὸ τὸν θόρυβο ποὺ κάνουν οἱ νεκροθάφτες θάβοντας τὸν Θεό; Δὲν ὀσφραινόμαστε τίποτε ἀκόμα ἀπὸ τὴ θεϊκὴ ἀποσύνθεση; — Καὶ οἱ θεοὶ σαπίζουν. Ὁ Θεὸς εἶναι νεκρός! Ὁ Θεὸς θὰ μείνει νεκρός».

Ὁ Nietzsche εἶχε συνείδηση τῆς προφητικῆς μοναξιᾶς του. Ὅ,τι ὁ ἴδιος ψηλαφοῦσε ὡς γεγονός, ἦταν γιὰ τοὺς πολλοὺς μιὰ ἀκατανόητη βλασφημία ἢ καὶ μωρία. «Ἔρχομαι πρῶιμα», ἔγραφε, «δὲν εἶμαι στὸν κατάλληλο καιρό. Αὐτὸ τὸ τεράστιο

γεγονός είναι ακόμα στον δρόμο και βαδίζει — δεν κατόρθωσε να φθάσει ως τώρα στα αυτιά των ανθρώπων. Ἡ ἀστραπή κι ἡ βροντή χρειάζονται χρόνο, τὸ φῶς τῶν ἄστρον χρειάζεται χρόνο, οἱ πράξεις χρειάζονται χρόνο, ἔστω κι ἂν ἔχουν πιὰ διαπραχθεῖ, γιὰ νὰ γίνουν θεατὲς καὶ ἀκουστές. Αὐτὴ ἡ πράξη εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ακόμα πιὸ μακρινὴ κι ἀπὸ τὰ πιὸ μακρινὰ ἀστέρια —κι ὅμως αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν διαπράξαν!»⁶⁸. Ὁ λόγος εἶναι ἀμείλικτος. Ἔχει ἡ Δύση δολοφονήσει τὸν Θεό; Τὸν Θεὸ τῆς χριστιανικῆς της παράδοσης; Οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες εἶδαν στὸ κήρυγμα τοῦ Nietzsche μόνο τὴ βλάσφημη μανία ἐνὸς ἀθέου. Ὡστόσο ὁ Nietzsche δὲν θέλησε παρὰ νὰ βεβαιώσει αὐτὸ ποὺ οἱ ἴδιες οἱ ἐκκλησίες εἶχαν διαπράξει. «Τί ἄλλο λοιπὸν εἶναι αὐτὲς οἱ ἐκκλησίες, παρὰ οἱ τάφοι καὶ τὰ μνήματα τοῦ Θεοῦ;»⁶⁹

Ὅγδόντα χρόνια ἀργότερα ὁ Sartre θὰ περιγράψει μὲ τὶς προσωπικὲς του ἐμπειρίες τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ στὸν χῶρο τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν: «Τὸ ἀργὸ κίνημα τῆς ἀποχριστιανοποίησης, ποὺ γεννήθηκε στοὺς κόλπους τῆς βολταιριανῆς μεγαλοαστικῆς τάξης καὶ χρειάστηκε ἕναν αἰῶνα γιὰ νὰ ἀπλωθεῖ σ' ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας, εἶχε ἀγγίξει καὶ τὴν οἰκογένειά μου... Φυσικά, στὸ σπίτι μας ὅλοι πιστεύανε: ἀπὸ διακριτικότητά... Ἐδῶ καὶ δυὸ χιλιάδες χρόνια οἱ χριστιανικὲς βεβαιότητες εἶχαν ὅλο τὸν καιρὸ γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴ στερεότητά τους, ἀνῆκαν σὲ ὅλους, ἀλλὰ κανένας δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ τὶς ἀναλάβει γιὰ λογαριασμό του: ἦταν ἡ κοινὴ κληρονομιά. Ἡ καλὴ κοινωνία πίστευε στὸν Θεὸ γιὰ νὰ μὴ μιλάει γι' Αὐτόν. Πόσο ἀνεκτικὴ φαινόταν ἡ θρησκεία, πόσο ἦταν βολικὴ! Ὁ Χριστιανὸς μπορούσε νὰ μὴν πατάει ποτὲ στὴ λειτουργία κι ὥστόσο νὰ παντρεύει θρησκευτικὰ τὰ παιδιὰ του, νὰ χαμογελάει μὲ τὰ παιδαριώδη κηρύγματα, τὶς εἰκονίτσες καὶ τὰ ἄλλα χαίμαλιά τοῦ ἀγίου Σουλπικίου...»⁷⁰.

Ἔτσι ἀνεπαίσθητα περίπου πέθανε στὴ Δύση ὁ Θεός...

Ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ διαφοροποιεῖ σήμερα τὸν ἱστορικὸ χρόνο.

Ἐπῆρξε μιὰ πρώτη περίοδος ζωῆς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ — δεκαἕξι περίπου αἰῶνες— μὲ ἱστορικὴ ἀφετηρία τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο, ὅπως συνήθως πιστεύεται. Προϋπέθετε τὸν Χριστιανισμό σὰν προέκταση τῆς ρωμαϊκῆς κρατικῆς θρησκείας. Τὸν καθιέρωσε ὡς τὴ συστατικὴ προϋπόθεση τοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Τὸ κήρυγμα τοῦ Nietzsche ὀρίζει τὴν ἱστορικὴ ἀφετηρία μιᾶς δεύτερης περιόδου. Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται νὰ λείπει ἀκόμα εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία αὐτῆς τῆς καινούργιας ἐποχῆς — ἡ ἀλλαγὴ ἔγκειται περισσότερο σὲ μιὰν ἀπουσία, ἴσως καὶ σ' ἓνα αἶσθημα ἀποδέσμευσης.

Οἱ προφητικὲς φωνὲς δὲν εἶναι λιγοστὲς, ἡ προσπάθεια αὐτοσυνειδησίας εἶναι ἓνα θέμα εὐρύτατο. Διαλέγω ἓνα κείμενο τοῦ Heidegger νὰ δώσω κάποιο δείγμα στὸν ἀναγνώστη. Σχολιάζει τὸν λόγο τοῦ Nietzsche: «Gott ist tot». Καὶ λέει: «Ὁ λόγος γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται στὸν χριστιανικὸ Θεό. Ἄλλὰ δὲν εἶναι λιγότερο βέβαιο καὶ πρέπει ἐκ προτέρου νὰ θεωρηθεῖ δεδομένο, ὅτι στὴ σκέψη τοῦ Nietzsche τὰ ὀνόματα Θεὸς καὶ χριστιανικὸς Θεὸς χρησιμεύουν γιὰ νὰ ὀρίσουν τὸν ὑπεραισθητὸ κόσμο. Θεὸς εἶναι τὸ ὄνομα τῆς περιοχῆς τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἰδανικῶν»⁷¹. Καὶ παρακάτω: «Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι γιὰ τὸν Nietzsche ἡ ἱστορικὴ, κοινωνικοπολιτικὴ ἐμφάνιση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀπαίτησή της γιὰ δύναμη μέσα στοὺς κόλπους τῆς δυτικῆς ἀνθρωπότητας καὶ τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ της. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ χριστιανικότητα τῆς καινοδιαθηκικῆς πίστεως δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα»⁷².

Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Heidegger εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ κήρυγμα τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ διαφοροποίηση τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἡ διάκριση τῆς καινοδιαθηκικῆς πίστεως ἀπὸ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ ἐμφάνιση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ διάκριση τοῦ Θεοῦ τῆς χριστιανικῆς Ἀποκάλυψης ἀπὸ τὸν Θεὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς Μεταφυσικῆς, βεβαιώνει τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ ὅχι ὡς ἄρνηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀλλὰ ὡς ἓνα ἱστορικὸ processus τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ διαφοροποιεῖ σήμερα τὸν ἱστορικὸ χρόνο. Ὁ Heidegger λέει ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ

θανάτου τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ «αὐτοὺς ποὺ δὲν πιστεύουν στὸν Θεό». «Αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄπιστοι ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ὡς Θεὸς δὲν τοὺς εἶναι πιστευτός, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι ἔχουν παραιτηθεῖ ἀπὸ τῆς δυνατότητας τῆς πίστεως, σὲ σημεῖο, ποὺ νὰ μὴν μποροῦν πιά νὰ ζητήσουν τὸν Θεό»⁷³. Ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ εἶναι γεγονός γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀρνοῦνται νὰ πιστέψουν στὴ λογικὴ Πρώτη Αἰτία τῆς μεταφυσικῆς κοσμολογίας ἢ στὴν αὐθεντικὴ Ἀρχὴ τῆς κατηγορικῆς Ἠθικῆς. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἔχουν μιὰ θεϊκότερη ἀντίληψη γιὰ τὸν Θεό⁷⁴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προϋποθέτουν τὰ σχήματα τῆς μεταφυσικῆς κοσμολογίας καὶ τῆς Ἠθικῆς. Οὔτε οἱ ἀφηρημένες φιλοσοφικὲς ἀναγκαιότητες, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, μὲ ὁποιαδήποτε ἀξιολογικὴ ἀναγωγὴ, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποκαταστήσει τὸν Θεό. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ὑπερανθρώπου ἀπὸ τὸν Nietzsche δὲν εἶναι καθόλου μιὰ προσπάθεια νὰ τοποθετηθεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴ θέση τοῦ Θεοῦ, ὁ Nietzsche μποροῦσε νὰ ἔχει συνείδηση ὅτι κάτι τέτοιο ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων. «Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσεγγίσει ποτὲ τὴν περιοχὴ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ». Ἐπομένως, «ὁ τόπος τοῦ Θεοῦ θὰ μείνει ἀδειανός...»⁷⁵

Αὐτὸς ὁ κενὸς χῶρος τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ ὀρίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ μηδενισμοῦ, ὅπως ἐκπροσωπήθηκε τόσο ἀπὸ τὸν Nietzsche ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Heidegger — ἀφοῦ συμπίπτουν κι οἱ δυὸ σὲ μιὰ «θεϊκότερη ἀντίληψη γιὰ τὸν Θεό». Ὁ Heidegger ἔφτασε νὰ βεβαιώσει ὅτι αὐτὸς ὁ μηδενισμὸς μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς συνέπεια ἐξίσου τὴν ἀπιστία, ὅσο καὶ τὸν ἴδιο τὸν Χριστιανισμό⁷⁶. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ δυὸ ἐνδεχόμενες συνέπειες τοῦ μηδενισμοῦ εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀπουσίας ἢ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Δύση ἀρνήθηκε τὴν ἀποφατικὴ ὁδὸ τῆς ἀγνωσίας, κι αὐτὴ ἢ ἄρνηση ὀρίζει τὸ ἱστορικὸ processus τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἡ βαθμιαία ἱστορικὴ ἐξέλιξη ποὺ ὑποκατέστησε τὸν Θεὸ μὲ τὰ σχήματα τῆς φιλοσοφικῆς Μεταφυσικῆς. Ὁ Nietzsche ὅρισε τὸν μηδενισμὸ ὡς τὴν «ἐσωτερικὴ λογικὴ» τῆς Ἱστορίας τῆς Δύσης, ὡς τὴ νομοτέλεια αὐτῆς τῆς Ἱστορίας. Ὁ Θεὸς ποὺ νοεῖται ἀναγωγικὰ μὲ ἀφετηρία τὶς «ἀξίες» τοῦ ἀνθρώπινου ἐπιστητοῦ

εἶναι κιόλας νεκρός, δὲν εἶναι Θεός, ἀλλὰ μόνο μιὰ προβολή τοῦ αἰσθητοῦ στὸ ὑπεραισθητό, τοῦ λογικοῦ στὸ ὑπέρλογο. «Τὸ τελευταῖο χτύπημα ἐναντίον τοῦ Θεοῦ», γράφει ὁ Heidegger, «καὶ ἐναντίον τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεός, τὸ ὄντως ὄν, ὑψώθηκε σὲ ὑψιστὴ Ἀξία. Τὸ σκληρότερο χτύπημα ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, δὲν ἦταν ἡ ἀναγνώρισή Του ὡς μὴ δυναμένου νὰ γνωσθεῖ, δὲν ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ἀποδείχθηκε ἀναπόδεικτη, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὑποχρεωτικὰ πραγματικὸς Θεὸς ὑψώθηκε σὲ ἀνώτατη Ἀξία. Καὶ τὸ χτύπημα αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐκτός, αὐτοὺς ποὺ δὲν πιστεύουν στὸν Θεό, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ τοὺς θεολόγους των»⁷⁷.

Ἔτσι ἐπιστρέφουμε ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ «θεολογικοῦ μηδενισμοῦ» στὴ βασικὴ θεολογικὴ θέση τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, στὸν ἀποφατισμὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ κενὸς χῶρος δὲν σημαίνει τὴν ἀπουσία, ἀλλὰ τὴν ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ. Ὅχι πὼς ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ἀρνήθηκε παντοῦ καὶ πάντοτε τὴν κοινωνικοποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ταύτισή του μὲ μιὰ συγκεκριμένη κουλτούρα, τὴν πρόσδεσή του στὸ ἄρμα ἐθνικῶν ἰδεωδῶν καὶ συμφερόντων. Τὸ δράμα τῶν ποικίλων ἐθνικισμῶν τῆς Ὁρθοδοξίας τὸ ζοῦμε ὡς τὰ σήμερα σὲ θλιβερὴ ἔνταση.

Ὡστόσο ὡς σήμερα στὴν Ὁρθοδοξία ὑπάρχει μιὰ πραγματικότητα, ποὺ διασώζει τὴν ἀλήθεια τῆς Θεολογίας καὶ τὸν ἀποφατικὸ χαρακτήρα της: Εἶναι ὁ μοναχισμὸς, αὐτὴ ἡ ἔξοδος τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τοῦ κόσμου, ἡ ἄρνησή της νὰ ἀποδώσει στὸν Καίσαρα ὅ,τι ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν Θεό, ἡ βεβαιότητά της γιὰ τὸν ἐσχατολογικὸ καὶ ὄχι κοινωνικοπολιτικὸ χαρακτήρα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. «Ἐπὶ αἰῶνες οἱ μοναχοί», γράφει ὁ π. J. Meyendorff, «θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντίβαρο μιᾶς Ἐκκλησίας ὑπερβολικὰ ἐκκοσμιευμένης καὶ ὑπερβολικὰ μακαρίας — μιᾶς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία στὸ παρελθὸν εἶχε δεχθεῖ χωρὶς μεγάλη δυσκολία στοὺς κόλπους της τὰ ἑλληνορωμαϊκὰ

πλήθη και ἡ ὁποία ἐπωφελεῖται, χωρὶς πολλὰς τύψεις, τῆς εὐνοίας καὶ τῆς γενναιοδωρίας τῶν εὐσεβέστατων βασιλέων. Χάρη στοὺς μοναχοὺς ἢ Ἐκκλησία τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν θὰ συνταυτιστεῖ ποτὲ ἀπολύτως μὲ ἓνα ἔθνος, μὲ μιὰ φυλὴ, μὲ μιὰ κοινωνικοπολιτικὴ κατάσταση. Οἱ θεοκρατικὲς ἀξιώσεις τῶν πιστῶν βασιλέων θὰ προσκρούσουν πάντοτε στὸ ζωντανὸ τεῖχος τῶν μοναχῶν»⁷⁸.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὴν Ἀνατολὴ ἡ ἀποφατικὴ στάση τῆς Θεολογίας δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰν ὀρισμένη «νοοτροπία», συγγενικὴ μὲ τὴ μεσογειακὴ ψυχοσύνθεση, ἀλλὰ μιὰ βιωματικὴ βεβαιότητα καὶ προϋπόθεση τῆς ἐμπειρικῆς πίστεως. Ἐνα πατερικὸ κείμενο τοῦ 5ου αἰῶνα, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, συνοψίζει σὲ μιὰ φράση τὸν μηδενισμὸ τῆς «ἀπουσίας» τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ τὴν ἀπόρριψη τῆς πίστεως ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόρριψης τοῦ ἀποφατισμοῦ. Διὸ καὶ ἀπιστοῦμεν, λέει, οἱ πολλοὶ τοῖς περὶ τῶν θείων μυστηρίων λόγοις· θεώμεθα γὰρ μόνον αὐτὰ διὰ τῶν προσπεφυκῶτων αὐτοῖς αἰσθητῶν συμβόλων. Δεῖ δὲ καὶ ἀποδύντας αὐτὰ ἐφ' ἑαυτῶν γυμνὰ καὶ καθαρὰ γενόμενα ἰδεῖν⁷⁹. Γιὰ τὸν συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων — ὅπως καὶ γιὰ τὸν Nietzsche ἢ γιὰ τὸν Heidegger σήμερα— κανένα ὄνομα, κανένας προσδιορισμὸς, καμιὰ κατηγορία τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ νὰ ὀρίσει, ἔστω καὶ σχετικὰ, τὴν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ. Οὔτε ψυχὴ ἐστὶν ὁ Θεός, οὔτε νοῦς· οὔτε φαντασίαν ἢ δόξαν ἢ λόγον ἢ νόησιν ἔχει· οὔδὲ λόγος ἐστίν, οὔτε νόησις· οὔδὲ λέγεται, οὔτε νοεῖται· οὔτε ἀριθμὸς ἐστίν, οὔτε τάξις, οὔτε μέγεθος, οὔτε σμικρότης, οὔτε ἰσότης, οὔτε ἀνισότης, οὔτε ὁμοιότης, οὔτε ἀνομοιότης· οὔτε ἔστηκεν, οὔτε κινεῖται, οὔτε ἡσυχίαν ἄγει, οὔτε ἔχει δύναμιν, οὔτε δυνάμεις ἐστίν, οὔτε φῶς· οὔτε ζῆ, οὔτε ζωὴ ἐστίν· οὔδὲ οὐσία ἐστίν, οὔτε αἰὼν, οὔτε χρόνος· οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε ἀλήθειά ἐστίν· οὔδὲ βασιλεία, οὔτε σοφία· οὔδὲ ἓν, οὔδὲ θεότης ἢ ἀγαθότης, οὔδὲ πνεῦμά ἐστίν ὡς εἰς ἡμᾶς εἰδέναι· οὔτε υἰότης

ούτε πατρότης, οὐδὲ ἄλλο τι τῶν ἡμῖν ἢ ἄλλω τινὶ τῶν ὄντων συνεγνωσμένων... ἐπεὶ καὶ ὑπὲρ πᾶσαν θέσιν ἐστὶν ἡ παντελής καὶ ἐνιαία τῶν πάντων αἰτία, καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἀφαίρεσιν ἢ ὑπεροχὴ τοῦ πάντων ἀπολελυμένου καὶ ἐπέκεινα ὅλων⁸⁰. Καὶ εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιὰ τὸν σκανδαλισμὸ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Nietzsche, ἀφοῦ ἢ ἴδια ἢ Ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν 5ο κιόλας αἰῶνα, διατύπωνε τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι κἂν «θεότης» ἢ «ἀγαθότης» ἢ «πνεῦμα», μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ δικό μας λογικὸ οἱ λέξεις αὐτές.

Ἄλλὰ ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἀποφατικότητα τῆς ἀνατολικῆς Θεολογίας καὶ ἡ ἀναφορά της στὸ σύγχρονο κήρυγμα τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» εἶναι ἓνα θέμα μεγάλο, προϋποθέτει μακρὰ σπουδὴ καὶ ἔρευνα⁸¹. Ἡ ἀποφατικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας συναντιέται μὲ τὸν μηδενισμὸ στὴν ἄρνηση τῶν λογικῶν εἰδώλων τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἄρνηση. Ἄγνωστος καὶ ἀπρόσιτος ἐξ ὀλοκλήρου κατὰ τὴν Οὐσία Του ὁ Θεός, εἶναι προσιτὸς καὶ «μεθεκτὸς» κατὰ τὶς Ἐνεργειές Του. Αὐτὴ ἡ ἄφατη διάκριση Οὐσίας καὶ Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ πραγματοποιήθηκε στὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολῆς ὅχι γιὰ νὰ καλύψει ἓνα θεωρητικὸ κενὸ στὴν περιοχὴ τῶν γνώσεων, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐκφράσει καὶ διατυπώσει τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, τὴ θαβώρια πραγματικότητα τῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ.

Ὅμως ὁ χῶρος ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπει τόσην εὐρύτητα στὴν ἔρευνά μας. Θέλω ἀπλῶς καὶ μόνο νὰ δώσω νύξεις στὸν ἀναγνώστη καὶ γιὰ τὰ θετικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμφανίζει ὁ μεταβαλλόμενος κόσμος μας, αὐτὴ ἡ «ἄθεη» καὶ τόσο συχνὰ καταδικασμένη ἀπὸ πολλοὺς Χριστιανοὺς ἐποχὴ μας.

Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ μηδενισμὸς διαφοροποιεῖ τὸν παρόντα ἱστορικὸ χρόνο ὅχι ὡς ἀγνωσία, ἀλλὰ ὡς πιστοποίηση ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Nietzsche ἔριξε τὴν εὐθύνη αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες. «Τί ἄλλο εἶναι λοιπὸν αὐτὲς οἱ ἐκκλησίες παρὰ οἱ τάφοι καὶ τὰ μνήματα τοῦ Θεοῦ;»

Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ δράμα μιᾶς προσωπικῆς ἀπώλειας, ποὺ καμιὰ ἀναφορὰ τῆς ἱστορικῆς εὐθύνης σὲ ἀντικειμενικοὺς ἐνόχους δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρέσει. Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Nietzsche τὸ κήρυγμα τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ δὲν ἦταν ἓνας λόγος θριάμβου, ἀλλὰ ἓνας θρήνος ὀδύνης. «Πῶς τὸ κάναμε αὐτό; Πῶς τολμήσαμε νὰ ρουφήξουμε τὴ θάλασσα στὰ σπλάχνα μας; Ποιὸς μᾶς ἔδωσε τὸ σφουγγάρι νὰ σβήσουμε κάθε ὀρίζοντα; Τί κάναμε λοιπόν, ν' ἀποκόψουμε τὴ γῆ ἀπὸ τὸν ἥλιο της;... Πῶς θὰ παρηγορηθοῦμε, οἱ φονιάδες ὄλων τῶν φόνων;»⁸²

Αὐτὴ ἡ ἀπώλεια τοῦ Θεοῦ, ὅχι πιά ὡς προφητικὴ αἴσθησις, ἀλλὰ ὡς γεγονὸς μὲ συγκεκριμένους ἱστορικὲς διαστάσεις, διαφοροποιεῖ τὸν παρόντα χρόνο. «Εἶμαστε μόνοι, ἀσυγχώρητα μόνοι», λέει ὁ Sartre. «Κι ὅταν μιᾶμε γιὰ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀνθρώπου, θέλουμε νὰ ποῦμε μονάχα πῶς ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει καὶ πῶς πρέπει νὰ τραβήξουμε ὡς τὰ ἄκρα τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς κατάστασης... Ὁ Ντοστογιέφσκι ἔγραψε: Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε Θεὸς θὰ ἐπιτρέπονταν ὅλα. Πραγματικά, ὅλα ἐπιτρέπονται ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει Θεός»⁸³. Σ' αὐτὴ τὴ φράση ὀρίζεται ἡ στάση μιᾶς ἐποχῆς. Εἶναι μιὰ ἀκραία εἰλικρίνεια ποὺ δὲν ἀρνεῖται νὰ βγάλει ὡς τὴν ἄκρη τὶς συνέπειες τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, καὶ δὲν διστάζει νὰ ἀπορρίψει «κάθε εἶδος κοσμικῆς (μὴ χριστιανικῆς) ἠθικῆς ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἐξαφανίσει τὸν Θεὸ μὲ τὰ λιγότερα δυνατὰ ἔξοδα». Ὅχι, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλευθερωμένος ἀπὸ κάθε προϋπόθεση Θεοῦ, ἀπὸ κάθε προϋπόθεση ἀναφορᾶς τῶν πράξεών του σὲ καθιερωμένες ἀξίες, «ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει μιὰ ἀπέραντη καὶ τέλεια συνείδησις γιὰ νὰ τὶς συλλάβει... Ὁ ἄνθρωπος εἶναι καταδικασμένος νὰ εἶναι ἐλεύθερος. Καταδικασμένος, γιατί δὲν δημιούργησε, δὲν ἔπλασε μόνος του τὸν ἑαυτό του, κι ὥστόσο ἐλεύθερος, γιατί ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ πετάχτηκε στὸν κόσμον, εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ ὅ,τι κάνει»⁸⁴.

Αὐτὴ ἡ καταδίκη τῆς ἐλευθερίας εἶναι μιὰ ἀναγκαστικὴ μετάθεσις τῆς αὐθεντικῆς Ἀρχῆς στὸν ἄνθρωπον, ἓνα ἐπιβαλλόμενο χρέος, ποὺ ὁ Nietzsche εἶχε ὀνομάσει *προσπάθεια ἀνατροπῆς ὄλων τῶν ἀξιῶν*⁸⁵. Εἶναι «προσπάθεια», γιατί προϋποθέτει τὴν

τόλμη μιᾶς ἐξόδου ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ὅρια ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν κοινωνικὴ ὁμαλότητα καὶ σιγουριά. Δὲν ὑπάρχει πιά ἀντικειμενικὴ αὐθεντικὴ Ἀρχὴ ποὺ νὰ καθιερώνει τὶς ἀξίες. Καὶ «εἶναι πολὺ ἐνοχλητικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεός, γιατί μαζί του ἐξαφανίζεται κάθε δυνατότητα νὰ βρεῖ κανεὶς ἀξίες σ' ἓναν νοητὸ οὐρανό. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάτι a priori καλό... Πουθενὰ δὲν εἶναι γραμμένο πὼς πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς τίμιος, νὰ μὴ λέει ψέματα, ἀφοῦ ἀκριβῶς βρισκόμαστε σ' ἓνα ἐπίπεδο ὅπου ὑπάρχουν μόνον ἄνθρωποι καὶ τίποτε ἄλλο»⁸⁶.

Ἡ ἀνατροπὴ ὅλων τῶν ἀξιῶν εἶναι μιὰ ἔσχατη ἐλευθερία καὶ μιὰ μέγιστη εὐθύνη. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἀξιῶν σημαίνει τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τοῦ Νόμου στὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐθύνη εἶναι τὰ δυὸ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὴ χρονικὴ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου, ὅ,τι ἡ χριστιανικὴ Θεολογία ὀρίζει ὡς ἀνθρώπινο πρόσωπο. Τουλάχιστο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Ὁρθοδοξία τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, ὡς γεγονὸς εὐθύνης καὶ ἐλευθερίας, εἶναι μιὰ ὑπέρβαση, ἂν ὄχι μιὰ ἀνατροπὴ, τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότητα ἀποβλέπει στὴ μετάνοια, ποὺ εἶναι ἓνα γεγονὸς ἄλλης τάξης ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, γεγονὸς προτεραιότητος τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ Νόμου, ὑπέρβασης τῆς δικανικῆς σχέσης ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Ὑπάρχουν, φυσικά, καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ αὐτῆς τῆς σχέσης ποὺ ἡ Ἐκκλησία τοὺς ἀναγνωρίζει ὡς προσωπικὰ ἐπιτεύγματα, ἄξια γιὰ τιμὴ καὶ γιὰ μίμηση, ἀλλὰ ὄχι ὡς κανόνα καὶ ἀξιολογικὴ ἀρχή.

Ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, ὡς γεγονὸς καὶ πραγματικότητα εἶναι μιὰ ἀνατροπὴ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν, μιὰ σαγήνη μὲ σαπρὰ καὶ ἀγαθὰ, ἓνα χωράφι μὲ σιτάρι καὶ ζιζάνια, μιὰ παράδοξη μεταβολὴ τῶν πρώτων σὲ ἔσχατους, τῶν ἔσχατων σὲ πρώτους. Οἱ τελῶνες καὶ οἱ πόρνες, προάγουν στὴ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν, οἱ ἐργάτες τῆς δωδέκατης ὥρας ἀμείβονται ὅσο καὶ οἱ ἐργάτες τῆς πρώτης. Ὅπως ἡ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἠθικὴ καὶ κοινωνικοπολιτικὴ, ἀλλὰ λειτουργικὴ, εὐχαριστιακὴ καὶ

δοξολογική, έτσι κι ἡ ἀγιότητα εἶναι μιὰ κατηγορία ὄχι ἀρεταλογική, ἀλλὰ ὄντολογική.

Στὸ γεγονός λοιπὸν τῆς ἀνατροπῆς ὅλων τῶν ἀξιῶν ὁ σύγχρονος χωρὶς «Θεὸ» κόσμος, εἰκονίζει τὸ «παράδοξο» τῆς Ἐκκλησίας. «Ὁ Ὑπαρξισμός», λέει ὁ Sartre ἐρμηνεύοντας τὸ σύστημά του, «δὲν εἶναι τόσο μιὰ ἀθεϊστικὴ θεωρία, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει. Διακηρύσσει μᾶλλον: ἀκόμα κι ἂν ὑπῆρχε Θεός, τίποτα δὲν θὰ ἄλλαζε. Ὅχι πὼς πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει Θεός, ἀλλὰ θεωροῦμε ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἐκεῖνο τῆς ὕπαρξής Του· πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ ξαναβρεῖ τὸν ἑαυτό του, καὶ νὰ πεισθεῖ ὅτι τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὸν σώσει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἔστω καὶ μιὰ ἀξιόπιστη ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξής τοῦ Θεοῦ... Μόνο ἀπὸ κακὴ πίστη, συγγέοντα τῆ δική τους ἀπελπισία μὲ τὴ δική μας, οἱ Χριστιανοὶ μποροῦν νὰ μᾶς ἀποκαλέσουν ἀπελπισμένους»⁸⁷.

Ὁ Sartre ἔχει δίκιο, ἡ ὑπαρξιακὴ του ἀπελπισία δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀπόρριψη τοῦ Θεοῦ ὡς ἀνώτατης ἀξιολογικῆς ἀρχῆς. Τὸ πρόβλημά του εἶναι ἡ ἐπιστροφή στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, στὸ γεγονός τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ εἶναι πραγματικὰ ἀδιάφορο ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει «Θεός». Ἡ ἀπελπισία του εἶναι γεγονός ἄλλης τάξης. Ἡ δική μας στάση, λέει, ξεκινάει ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ, τὴν προπατορικὴ ἀπελπισία⁸⁸. Ἡ προπατορικὴ ἀπελπισία εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῆς γυμνότητος — ἡ διακοπὴ τῆς προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν Θεό, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀνταρσία τῆς φύσης. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐθύνη, ποὺ συνιστοῦν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προσώπου, προϋποθέτουν τὴν ἀναφορὰ σ' ἓνα πληρωματικὸ τέλος — ὄχι σὲ μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ σὲ μιὰν αὐτοπραγμάτωση, σὲ μιὰ βεβαίωση τοῦ προσώπου, ποὺ μόνον ἀναφορικὰ (στὴν ὀρθόδοξη γλώσσα: «εἰκονολογικὰ»), μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ. Ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς στὸ πληρωματικὸ τέλος, τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος «εἰκονίζει» ὡς πρόσωπο, μεταβάλλει τὸ γεγονός τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας σὲ ὑποχρεωτικὸ καὶ ἄσκοπο αὐτοκαθορισμὸ τῆς ἀτομικῆς φύσης, σὲ καταδίκη ἐλευθερίας. Κι αὐτὸ σημαίνει τὴν

ἀποστέρηση ἀπὸ κάθε «προσωπικὴ» ἀναφορά, τὴν «ἀσυγχώρητη» μοναξιὰ τοῦ Sartre, τὴ γυμνότητα τῶν πρωτοπλάστων.

Ἀπὸ αὐτὸν τὸν δρόμο φτάνουμε στὴ λεγόμενη ἠθικὴ κρίση, ποὺ χαρακτηρίζει καὶ διαφοροποιεῖ τὸν παρόντα ἱστορικὸ χρόνο. Εἶναι, νομίζω, αὐτὴ ἡ πρωταρχικὴ, ἡ προπατορικὴ ἀπελπισία, στὴν πιὸ ἀπεγνωσμένη της ἔκφραση. Ἐμφανίζει τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὑπερβεῖ τὸν περιορισμὸ του στὴν ἀτομικὴ φύση, νὰ κοινωνήσῃ μὲ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πρόσωπα, ἐπίσης ἀποκλεισμένα στὴν ἀτομικότητα τῆς διασπασμένης φύσης. Ὁ τραγικὸς χαρακτήρας τῆς σύγχρονης σεξουαλικῆς ὑστερίας ἀποκαλύπτεται σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια: νὰ κερδηθεῖ ἡ τελευταία δυνατότητα κάποιας ἀνθρώπινης σχέσης.

Κι αὐτὴ ἡ προσπάθεια συνιστᾷ μιὰ «κρίση». Φυσικά, μὲ τὰ μέτρα τῆς ἀξιοκρατικῆς θρησκευτικότητας ποὺ χρειάζεται τὸν Θεὸ καὶ τὴν Ἠθικὴ γιὰ νὰ συντηρεῖ τὴν κοινωνικὴ εὐρυθμία. Ἡ «κρίση» εἶναι φαινόμενο τοῦ παρόντος, δὲν ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ «Θεοῦ», τουλάχιστο στὴ μορφή καὶ στὶς διαστάσεις ποὺ ἔχει σήμερα. Ὁ τρομοκράτης «Θεὸς» ἐπόπτευε τὶς ἄψογες κοινωνικὲς συμβατικότητες καὶ νομιμοποιούσε τὴν εὐπρεπὴ πορνεία τῶν κατὰ συνθήκην γάμων.

Ἡ σημερινὴ «κρίση» ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς μοναξιᾶς, ἀπὸ τὴν εἰλικρινὴ ἀναγνώριση ὅτι καμιὰ νομιμοποίηση δὲν ἐξασφαλίζει τὴν «προσωπικὴ» κοινωνία. Εἶναι μιὰ ἀπελπισία αὐτὴ ἡ γνώση κι ὡστόσο οἱ ἄνθρωποι δὲν παραιτοῦνται ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ πετύχουν κάποια ἀνθρώπινη σχέση. Γι' αὐτὸ καὶ ὅπου τὸ πρόσωπο δὲν καλεῖ σὲ διάλογο, ἡ γυμνότητα προκαλεῖ σ' ἓνα ὑποκατάστατο κοινωνίας. Ἔτσι ἡ «σεξουαλικὴ ἀπελευθέρωση» ἔγινε τὸ σύμβολο τῆς τραγικῆς ἀπελπισίας, τῆς ἐκ προτέρου καταδίκης τῆς προσωπικῆς σχέσης.

Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν πρέπει νὰ προτιμηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀδιέξοδη καὶ ἐκ προτέρου καταδικασμένη ἀναζήτησις τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων, ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια ποὺ νομιμοποιεῖ τὴ συμβατικὴν σχέση καὶ καθιερώνῃ ὡς ἀξία τὸ ὑποκατάστατο τῆς

πραγματικῆς κοινωνίας. Ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων μιλάει γιὰ κάποιο ἀμυδρὸν ἀπήχημα τὰγαθοῦ, ποὺ ὑπάρχει στὴν καταδικασμένη περιπέτεια τῆς σεξουαλικῆς ἀπληστίας. Ὁ ἀκόλαστος, λέει, εἶ καὶ ἐστέρηται τὰγαθοῦ κατὰ τὴν ἄλογον ἐπιθυμίαν, ἐν τούτῳ μὲν οὔτε ἐστίν, οὔτε ὄντως ἐπιθυμεῖ, μετέχει δ' ὅμως τὰγαθοῦ κατ' αὐτὸ τὸ τῆς ἐνώσεως καὶ φιλίας ἀμυδρὸν ἀπήχημα... Καὶ αὐτὸς ὁ τῆς χειρίστης ζωῆς ἐφιέμενος, ὡς ὅλως ζωῆς ἐφιέμενος, καὶ τῆς ἀρίστης αὐτῶ δοκούσης, κατ' αὐτῶ τὸ ἐφίεσθαι, καὶ ζωῆς ἐφίεσθαι, καὶ πρὸς ἀρίστην ζωὴν ἀποσκοπεῖν, μετέχει τὰγαθοῦ⁸⁹.

Ὡστόσο, γιὰ μιὰ τέτοια στάθμιση καὶ ἀξιολόγηση χρειάζονται κριτήρια ποὺ νὰ ὀρίζουν τὸ αὐθεντικὸ καὶ τὸ συμβατικὸ, τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ μὴ ἀγαθὸ, τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ ὑποκατάστατο τοῦ πραγματικοῦ. Αὐτὰ τὰ κριτήρια ποιὸς θὰ τὰ δώσει; Ἡ προφητικὴ διαίσθηση τοῦ Nietzsche καὶ τοῦ Sartre μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει τὸ συμβατικὸ καὶ τὸ ὑποκατάστατο τοῦ πραγματικοῦ, νὰ ἀπογυμνώσει τὴν τραγικότητα τῆς ψευτιᾶς τους. Ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ αὐθεντικὸ, ὡς ὄντολογικὲς πραγματικότητες καὶ ὄχι ὡς ἀφηρημένες μεταφυσικὲς κατηγορίες, μόνο ἡ Θεολογία, δηλαδή ὁ λόγος τῆς ἐμπειρικῆς βεβαιότητος τῆς Ἐκκλησίας, μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει.

Μέσα στὰ ὅρια τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας ἡ κοινωνία τῶν προσώπων δὲν εἶναι ἓνα ἰδανικὸ «τέλος» ἢ μιὰ ἀξιολογικὴ «ἀρχή», ἀλλὰ μιὰ φανέρωση καὶ ἐμφάνιση καὶ ἀποκάλυψη τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πιστῶν καὶ ἡ ἐνότητα σαρκὸς καὶ πνεύματος στὸν γάμο καὶ ἡ κοινοβιακὴ-δοξολογικὴ μαρτυρία τοῦ ἐνὸς σώματος, εἶναι εἰκόνες καὶ φανερώσεις τῆς Τριαδικῆς ἀρμονίας, ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸν ὑπερούσιο τρόπο ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ πραγματικὸ τέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων προσώπων. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔμπρακτο κήρυγμα, ἡ ἀπτὴ εἰκόνιση τοῦ «εὐαγγελίου», ὅτι ὁ ἀπρόσιτος καὶ ἀπερινόητος Θεὸς ἔγινε Ἐμμανουήλ, «ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν», ἡ ἀπαρχὴ καὶ τὸ κέντρο τῆς καινῆς ἀνθρώπινης φύσης, ποὺ συγκεντρώνει καὶ ἀποκαθιστᾶ σὲ πραγματικὴ κοινωνία τοὺς

πιστούς.

Ἔτσι, ἡ λεγόμενη «ἠθικὴ κρίση» στὸν παρόντα ἱστορικὸ χρόνο ἀποδεικνύεται πάντως μιὰ προετοιμασία γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κηρύγματος καὶ τοῦ εἰκονισμοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ποὺ προσφέρει ἡ Ἐκκλησία.

Ἡ ἐπιστροφή στὴν ἀποφατικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀναζήτηση τῆς κοινωνίας τῶν προσώπων, ποὺ ὀδηγεῖ τελικὰ στὸν εἰκονισμό τῆς Τριάδος, ἡ ἐπιστροφή δηλαδὴ στὴν ὀρθὴ καὶ σώζουσα γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι οἱ μόνες θετικὲς δυνατότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου. Αὐτὸς ὁ κόσμος, ποὺ διαφοροποιεῖται ἱστορικὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ», παρουσιάζει καὶ πολλὲς ἄλλες πλευρὲς ἐλπίδων, ποὺ περιμένουν τὴ θεολογικὴ τους ἐμφάνιση καὶ ἐρμηνεία. Ἡ καινούργια ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας, ποὺ εἶναι μιὰ συνείδηση ἐνεργότερης εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ διαμόρφωσή της· τὸ φαινόμενο τῆς Τεχνικῆς, ποὺ ὡς δυνατότητα, συχνὰ καὶ ὡς πραγματοποίηση, εἶναι μιὰ φορὰ συγκεφαλαίωσης τοῦ κτιστοῦ κόσμου στὸν ἀνθρώπινο λόγο· ἡ καινούργια ἀντίληψη γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες καὶ ἡ ἀνάδυση καὶ ἀπαρχὴ ἀποκατάστασης τῶν πρῶην ἀποικιακῶν λαῶν· ὅλα αὐτὰ εἶναι πλευρὲς ἐλπίδων καὶ θετικὲς δυνατότητες ποὺ παρουσιάζει ὁ κόσμος μας γιὰ ἓνα νέο ἄκουσμα τοῦ κηρύγματος τῆς σωτηρίας.

Ὅγδόντα χρόνια μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ ὁ ἐπίκαιρος λόγος ἀνήκει στὴ Θεολογία. Γιὰ νὰ βεβαιώσῃ τὴ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου μέσα στὴ Χάρη τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ.

1966

2. Ἡ θεολογία τῆς κόλασης

Ἐπάρχει θεολογία τῆς κόλασης τὸ ἴδιο ἀποκαλυπτικὴ ὅσο καὶ ἡ

θεολογία τῆς λύτρωσης. Προϋποθέτει τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ τόσο ἐναργῆ ὅσο εἶναι καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς Θεογνωσίας. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρικὴ θεολογία δὲν εἶναι ἀπογεγραμμένη στὰ δογματικὰ ἐγχειρίδια, οὔτε καὶ ἔχει σχέση μετὰ τὸ παράγωγο τῶν τελευταίων αἰώνων, ποὺ εἶναι ἡ «ἐπιστημονικὴ» θεολογία. Καθὼς πάντοτε, ἔτσι καὶ σήμερα, ἡ αὐθεντικὴ θεολογία δὲν διατυπώνεται μετὰ ἐπιστημονικὰς ἀπογραφάς, ἀλλὰ βιώνεται ἀπὸ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκφράζεται αὐθόρμητα στὴν Τέχνη καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὸ προφητικὸ κήρυγμα. Τὰ δόγματα, ἔτσι ὅπως ἀπογράφηκαν σὶς συνόδους, τοπικὰς καὶ οἰκουμενικὰς, ἔχουν γιὰ τὴν ὀρθόδοξη συνείδηση μυσταγωγικὸ μόνον χαρακτήρα, ἐπισημαίνουν τὰ ὅρια τοῦ βιώματος γιὰ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ τὴν αἵρεση καὶ τὴν πλάνη. Ἀνάμεσα στὸ δόγμα, ὡς διατύπωση, καὶ στὴν ἀλήθεια ποὺ ἀντιπροσωπεύει, ὑπάρχει μιὰ ἀπόσταση ποὺ πρέπει νὰ διανυθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, μετὰ ὄργανο τὴν ἄσκηση. Ἡ ἐμπειρία θὰ διατυπωθεῖ τελικὰ μετὰ τὴν καθολικὴν ἐκφραση τῆς Τέχνης — τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ὕμνογραφία καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ μέλος. Μόνον ὅταν τὸ βίωμα ἀτονήσῃ καὶ στερέψῃ ἡ Τέχνη καὶ ἀρκεστοῦμε σὶς ἐπαναλήψεις καὶ σὶς ἀντιγραφάς, μόνον τότε ἀπολυτοποιοῦνται καὶ οἱ δογματικοὶ ὅροι, ὡσὰν νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ ἐμπειρία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ὅλη ἡ πίστις καὶ ἡ ἀποκάλυψη παγιώνονται σὲ διατυπώσεις ὀρθολογιστικὰς. Τότε φτάνουμε καὶ νὰ φιλονικοῦμε σὶς συνόδους καὶ στὰ συνέδρια γιὰ τὸ ποιὸς κατέχει αὐθεντικότερη τὴ διατυπωμένη Ἀλήθεια, ἐνῶ εἴμαστε ὅλοι τὸ ἴδιο γυμνοὶ καὶ στεγνωμένοι ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς πίστεως καὶ τῆς σωτηρίας.

Στὶς μέρες μας ὑπάρχει κιόλας σὰν ἀγωνία τὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ κατὰ πόσο ἡ ἐμπειρία τῆς πίστεως καὶ τῆς σωτηρίας ἔπαψε νὰ τροφοδοτεῖ μιὰ ζωντανὴ θεολογία — δηλαδὴ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Τέχνη καὶ τὸ προφητικὸ κήρυγμα. Καὶ πρέπει κάποτε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μετὰ σοβαρὴν σπουδὴν. Ὡστόσο, σήμερα, ἐμφανίζεται ἐναργέστατη, μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Τέχνης, ἐκείνη ἡ ἄλλη θεολογικὴ μαρτυρία, ποὺ προϋποθέτει τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ποὺ τὴν ὀνομάσαμε στὴν ἀρχὴ

«θεολογία τῆς κόλασης». Εἶναι μιὰ μαρτυρία ἀνεπίγνωστη, ὅπως κάθε αὐθεντικὸ βίωμα, γιατί ἡ ἐμπειρία, ὅταν αὐτοερμηνεύεται λογικά, ξεπέφτει σὲ ἀξιοθρήνητη διδαχὴ. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀνεπίγνωστη μαρτυρία τῆς σύγχρονης Τέχνης, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅσο κι ἂν ἐχθρεύεται ἢ κι ἂν χλευάζει τὴν Ἐκκλησία, πιστοποιεῖ καὶ βεβαιώνει τὴν Ἀλήθεια Τῆς. Τοῦτο μόνο θὰ θυμίσω στὸν ἀναγνώστη γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ σκέψη μου: ὅτι στὴ θεολογικὴ παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς ἡ ἀλήθεια τῆς πτώσης τοῦ ἀνθρώπου, ὡς γεγονὸς παραφθορᾶς τῆς φύσης καὶ θανάτου, ἔχει θέση τόσο κεντρικὴ ὅσο καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς λύτρωσης καὶ τῆς σωτηρίας ἐν Χριστῷ. Εἶναι ἀδύνατο νὰ φτάσουμε στὸ γεγονὸς τῆς μεταμόρφωσης τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς τὴν ἐπίγνωση τῆς πτώσης καὶ τοῦ θανάτου. Αὐτὴ τὴ θεολογία τῆς πτώσης ἔρχεται ν' ἀναπληρώσει σήμερα ἡ μαρτυρία τῆς Τέχνης.

Ἄλλὰ τί εἶναι ἡ πτώση; Ἄς τὴν ὀρίσουμε πληρέστερα: Εἶναι ἡ ἔκπτωση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ «φυσικὸ» τέλος τῆς δημιουργίας, ἀπὸ τὸν οὐσιώδη προορισμὸ τῆς. Εἶναι τὸ ὀλίστημα στὸ «παρὰ φύσιν», ἡ ἄρνηση τοῦ σκοποῦ τῆς φύσης, ποὺ εἶναι ὁ εἰκονισμὸς τοῦ Θεοῦ, ἡ μετοχὴ στὴ ζωὴ τῆς ἀθανασίας. Ἡ ἐλεύθερη θέληση τοῦ ἀνθρώπου παρασέρνει τὴ φύση σ' αὐτὴ τὴν ἀνταρσία, σὲ μιὰ προσπάθεια ἐπαναστατημένης αὐτάρκειας. «Ἡ ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, ἔσεσθε ὡς θεοί» (Γεν. 3, 5). Αὐτὴ ἡ παρὰ φύσιν αὐτάρχεια ἀποκλείει τὴ ζωοποιὸ παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ ἔτσι ἡ ἴδια ἡ φύση γίνεται αὐτοσκοπός. Ἄλλὰ κάθε μορφή ζωῆς ποὺ ἀρνεῖται τὸν οὐσιώδη προορισμὸ τῆς εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ καταλήξει στὴν αὐτο-απο-οργάνωση, στὴν κατάσταση τοῦ «πάθους» ποὺ εἶναι φθορά, ποὺ εἶναι ὁ θάνατος. Τὸ πάθος, δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἀπολυτοποιημένη φυσικὴ ἐπιθυμία, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ φύση ὡς καθεστῶς ἀνταρσίας σὲ σχέση μὲ τὸν οὐσιώδη προορισμὸ τῆς.

Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ ἀδιάκοπη κίνηση τῆς πτώσης: Ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται τὸ τέλος τῆς «εἰκόνας» τοῦ Θεοῦ, ἀρνεῖται

δηλαδή να γίνει πρόσωπο — να πραγματοποιήσει την ύπαρξή του ως κοινωνία αγάπης, όπως ο Θεός, ή αθάνατη ζωή, «αγάπη ἐστίν». Προτιμάει τὴ θανατηφόρα αὐτοτέλεια τοῦ ἀτόμου, διακόπτει τὸν διάλογο μὲ τὸν Θεό, πὸ εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν χάνει καὶ τὴ δυνατότητα τοῦ διαλόγου μὲ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πρόσωπα, ἡ ἀνθρώπινη κοινότητα εἶναι ἀδύνατο πιά νὰ πραγματοποιήσει τὸ τριαδολογικὸ τέλος τῆς «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ. Ἡ ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀτόμου εἶναι ἡ χαρακτηριστικότερη ἐκδήλωση ἀναγωγῆς τῆς φύσης σὲ αὐτοσκοπὸ. Τὸ μοναχικὸ ἄτομο ὀρίζει τὸν περιορισμένο φυσικὸ χῶρο καὶ χρόνο, καταφάσκει τέλεια στὴ χρονικότητα, «συσηματίζεται» μὲ τὸν παρόντα αἰῶνα (saeculum-sécularisation), ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ὑπέρχουσα ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, μεταβάλλεται ριζικὰ ἡ σύνολη φυσικὴ πραγματικότητα, ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ πὸ ἐμπεριέχεται στὴν ὕλικὴ δημιουργία, παύει νὰ ἐνεργοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη θέληση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὁ «κόσμος», τὸ κόσμημα αὐτὸ τῆς φυσικῆς πραγματικότητας, καταλήγει τελικὰ σ' ἓνα πάθος, σὲ μιὰν ἀδιέξοδη φθορά. *Κόσμος ἐστὶν ὄνομα περιεκτικὸν ἐπιπίπτον ἐπὶ τὰ εἰρημένα πάθη*, καθὼς εἶπε ὁ ἅγιος Ἰσαὰκ ὁ Σύρος.

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ πτώση καὶ ἡ διαφθορά, ἡ διαιώνιση τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου, εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς λύτρωσης καὶ τῆς σωτηρίας. Πιὸ συγκεκριμένα: Ἡ ἐπίγνωση τῆς πτώσης εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ μετάνοια, γι' αὐτὴ τὴ ριζικὴ ἀνακαίνιση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μετάνοια εἶναι ἡ αἴσθηση τῆς στέρησης τῆς ζωῆς, δηλαδή ἡ ἐκζήτηση καὶ ἐνεργοποίηση τῆς Χάρης. Μιὰ λαθεμένη ἀγωγή ὅρισε στὶς χριστιανικὲς συνειδήσεις τὴ μετάνοια σὰν ἐπίγνωση προσωπικῆς ἐνοχῆς, ἀλλὰ κάτι τέτοιο μόνο κενοδοξία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ὅπως λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος. Ἡ μετάνοια εἶναι ἡ συναίσθηση τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τὸν Θεό, τὸ πένθος γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Προσώπου Του, ἡ γεύση τοῦ θανάτου στὸν ὅποιο

καταλήγει ἡ στέρηση τῆς θείας ζωῆς. Ἡ ἁμαρτία, ὡς γεγονὸς ἀτομικῆς ἀπλῶς ἐνοχῆς, χάνει τὸ ὑπαρκτικὸ τῆς περιεχόμενου, μεταβάλλεται σὲ κατηγορία τοῦ Νόμου καὶ τῆς Ἠθικῆς. Εἶναι αὐτὸς ἓνας δεύτερος δρόμος πρὸς τὴ θανατηφόρα αὐτάρκεια ποὺ ἀποκλείει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἡ τήρηση τοῦ Νόμου καὶ ἡ πιστότητα στὴν Ἠθικὴ ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐπαναπαύσουν τὴ συνείδηση. Ἔτσι ἀπολυτοποιεῖται καὶ πάλι τὸ ἄτομο, ὡς ἡθικὴ πιά μονάδα, καὶ ἀνάγονται σὲ αὐτοσκοπὸ οἱ φυσικὲς τώρα σχέσεις τῆς ἀνθρώπινης κοινότητος. Ἡ πτώση καὶ ἡ διαφθορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκρύβεται, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος μόνο ὡς ἡθικὸ πρότυπο εἶναι ἀναγκαῖος μέσα στὶς σχέσεις τῆς κοινότητος. Ἡ ἁμαρτία μεταβάλλεται σὲ ἀντικειμενικὸ γεγονὸς καὶ ὁ δρόμος τῆς μετάνοιας ἀποκλείεται.

Νά, γιὰτὶ, ἡ θεολογία τῆς πτώσης εἶχε πάντοτε μέσα στὴν Ἐκκλησία τὴ θέση μιᾶς ἀφυπνιστικῆς μαρτυρίας. Καὶ ἡ μαρτυρία βρῆκε τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς σάρκωση στὴν προφητικὴ παρουσία τοῦ μοναχισμοῦ. Τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε πάντοτε ἡ Ἐκκλησία δὲν ἦταν ἡ πληρότητα μιᾶς ἡθικῆς αὐτάρκειας, ἀλλὰ ὁ θρῆνος τῆς ἀδιάκοπης μετάνοιας τῶν μοναχῶν. Αὐτὸς ὁ θρῆνος εἶναι τελικὰ χαροποιός, εἶναι ἡ βεβαίωση τῆς νίκης τῆς Χάρης πάνω στὴν πεπτωκυῖα φύση, προϋποθέτει μιὰ προσωπικὴ αἴσθησι τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, μιὰ πρώτη ἀποκάλυψη τοῦ Προσώπου Του. Μόνο τότε μπορεῖ νὰ πενθήσει καὶ νὰ θρηνηήσει ὁ ἄνθρωπος, ὅταν γνωρίζει τί ἀκριβῶς ἔχει ἀπολέσει καὶ ζεῖ τὴν ἀπώλεια σὰν προσωπικὴ στέρηση καὶ δίψα.

Αὐτὴ ἡ στέρηση εἶναι νομίζω τὸ μήνυμα καὶ τῆς σύγχρονης Τέχνης. Θὰ μπορούσα νὰ πῶ, εἶναι ὁ θρῆνος τῆς. Αὐτὴ ἡ ἀπώλεια τῆς μορφῆς, ἡ σύγχυση τοῦ προσώπου, ἡ ἀδυναμία τοῦ διαλόγου, ὁ ἐρμητισμὸς καὶ τὸ ἄγχος. Εἶναι ἓνα πένθος ὅλα αὐτά, μιὰ ὀδυνηρὴ ἔξοδος ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια τοῦ ρομαντισμοῦ, ἀπὸ τὰ ὀλοκληρωμένα καὶ ἀψεγάδιαστα σύνολα τῆς εὐφραντικῆς Renaissance. Εἶναι αὐτὸς ὁ θρῆνος μιᾶς θεολογικῆς βεβαιότητος; Τὶς πιὸ πολλὰς φορές, ναί. Ἡ σύγχρονη Τέχνη εἶναι ἡ πιστοποίηση μιᾶς ἀπουσίας. Τὸ διάγραμμα αὐτῆς τῆς ἀπουσίας εἶναι τὸ

ἀρνητικὸ τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Σάρτρο ἔδωσε καὶ τὸν ὄρισμό. Εἶπε: «Βλέπεις αὐτὸ τὸ κενὸ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας; Εἶναι ὁ Θεός. Βλέπεις αὐτὴ τὴ ρωγμὴ στὴν πόρτα; Εἶναι ὁ Θεός. Βλέπεις αὐτὴ τὴν τρύπα στὴ γῆ; Εἶναι ἐπίσης ὁ Θεός. Ἡ σιωπὴ εἶναι ὁ Θεός. Ἡ ἀπουσία εἶναι ὁ Θεός»⁹⁰. Λοιπὸν, αὐτὸς ὁ ὄρισμὸς τῆς ἀπουσίας προϋποθέτει μιὰ ζωντανὴ αἴσθησι τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια τῆς «θρησκευτικῆς γνώσης». Τὸ κήρυγμα τῶν Εὐαγγελίων εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἀναίρεση αὐτῆς τῆς αὐτάρκειας. Ὁ Ἰησοῦς εἶπε ὅτι γιὰ νὰ σώσεις πρέπει νὰ ἀπολέσεις. Νὰ ἀπολέσεις τὴν ψυχὴ σου. Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει νὰ ἀρνηθεῖς τὴν αὐτάρκεια τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς γνώσης. Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ γνώση ταυτίζονται μὲ τὸν ἑαυτὸ μας, εἶναι μιὰ αὐτεπιβεβαίωση, εἶναι ἡ ψυχὴ μας. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπολέσουμε τὴν ψυχὴ μας. Οἱ δρόμοι εἶναι δύο: Νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἀρετὴ μας μὲ τὴ μετάνοια καὶ νὰ ἀρνηθοῦμε τὴ βεβαιότητα τῆς λογικῆς γνώσης, γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ ἐμπειρία τῆς πίστεως.

Ἡ σύγχρονη Τέχνη εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα καὶ γιὰ τοὺς δύο δρόμους, εἶναι ἡ ἀρνησι καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς γνώσης, ἀλλὰ μόνο τὸ πρῶτο βῆμα, μόνο τὸ πένθος τῆς ἀπώλειας. Καὶ μπορεῖ αὐτὸ τὸ πένθος, ἔτσι μοναχό, νὰ εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια τῆς ἀτομικῆς Ἠθικῆς καὶ γνώσης, ὥστόσο εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἐμπειρία κόλασης. Γιατὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ κόλασι, εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ προσώπου, ἡ ἀδυναμία κοινωνίας, ὁ ἐρμητισμὸς καὶ ἡ μοναξιά. Ὁ Ντοστογιέφσκι ἔδωσε τὸν ὄρισμό μὲ τὸ στόμα τοῦ στάρετς Ζωσιμᾶ, στοὺς Ἀδελφοὺς *Καραμάζοφ*: *Τί εἶναι ἡ κόλασι;* ρωτᾷ ὁ Ζωσιμᾶς. Καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ὅτι εἶναι τὸ μαρτύριο τοῦ νὰ μὴν ἀγαπᾷ κανεὶς. Καὶ θὰ θυμίσω στὸν ἀναγνώστη, ἐνδεικτικᾶ, αὐτὴ τὴν ἴδια κόλασι, ἔτσι ὅπως τὴν ζωντάνεψε στὸν κινηματογράφο ὁ Ἄντονιόνι, ὁ Φελλίνι ἢ ὁ Μπέργκμαν, τὸ μαρτύριο τῆς τέλειας μοναξιᾶς, τὴν ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀγαπήσουν, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν πιὸ πυρετικὴ ἐρωτικὴ ἀναζήτησι. Θὰ θυμίσω τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ντ.Χ. Λῶρενς καὶ τοῦ Σάρτρο, τὸν ἐρμητισμὸ καὶ τὸ ἄγχος τοῦ Κάφκα. Καὶ θὰ ζητήσω ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ

μοῦ συχωρέσει καὶ μιὰν εἰδικότερη ἀναδρομὴ, νὰ θυμηθῶ τὸ Musée d'art moderne τοῦ Παρισιοῦ καὶ τὴν ἐντύπωση ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν ἐκθεμάτων του. Δὲν ξέρω ἂν ἔχει ἄλλοτε δοθεῖ πιὸ συγκλονιστικὴ καὶ πιὸ αὐθεντικὴ διατύπωση στὴν ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Τζιακομέττι καὶ τῆς Ρισιέ. Ἔχω συγκρατήσῃ στὴ μνήμη μου ἐκεῖνα τὰ ἀνθρώπινα σώματα ποὺ εἶναι μιὰ σιδερένια λάσπη, μιὰ ὕλη τετηγημένη, στηριγμένη σὲ σκέλη ἀβέβαια καὶ σαθρά. Δίπλα τους ὁ Μοῦρ πλάθει τὴν ἴδια ἄρνηση γεμίζοντας τὸ σῶμα μὲ φοβερὰ κενά. Πληθωρικὲς ὕλικες ἐπιφάνειες, ποὺ ὑπογραμμίζουν τὰ κενὰ ὄχι μὲ δέος γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ σώματος, ἀλλὰ μόνο μὲ τραγικὴ ἀβεβαιότητα καὶ ἀπορία. Ὡστόσο, κι αὐτὴ ἀκόμα ἢ ἀπορία τοῦ Μοῦρ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Λοράνς καὶ τὸν Ἄρπ, ἔτσι ποὺ υἱοθετοῦν μιὰ πλαστικὴ βαρύτητα χωρὶς ἀνάταση καὶ χωρὶς ἐξιδανικεύσεις. Καὶ στὰ δικά τους ἔργα ἔχουν τὰ πρόσωπα ἐντελῶς καταργηθεῖ, ὑπάρχει μόνο ἡ ἀγωνία τοῦ βάρους, αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ἀπὸ τὸ ὕλικὸ ποὺ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅλος ἓνα πρόβλημα βαρύτατης ὕλης.

Αὐτὰ εἶναι μερικὰ, ἐλάχιστα ὀνόματα ἀπὸ τὸν κινηματογράφο, τὴ λογοτεχνία καὶ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες — παραλείπω ἄλλες περιοχὲς τῆς Τέχνης κι ἄλλα ὀνόματα, τὰ περισσότερα. Εἶναι μιὰ ἀσήμαντη μόνο νύξη γιὰ τὴ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς σύγχρονης Τέχνης, αὐτῆς τῆς «ἄθεης» Τέχνης, ποὺ ἐκφράζει τόσο συχνὰ τὴ βεβαιότητα τῆς ἀπουσίας καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς αὐτάρκειας. Γιὰ νὰ ἐκτεθεῖ στὴν πληρότητά της αὐτὴ ἢ μαρτυρία θέλει χῶρο πολὺ καὶ μελέτη πολλή. Ὁ κάθε καλλιτέχνης εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ διατύπωση, ὥστόσο, πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ συνολικὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἢ συνείδηση τῆς Τέχνης σήμερα. Νὰ ἀναρωτηθοῦμε κάποτε καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς θεολογίας, πῶς ἔγινε καὶ φτάσαμε στὴν τέλεια ἀποδιοργάνωση τῆς μορφῆς, στὴν ἀντικατάσταση τοῦ μύθου ἀπὸ τὸ ψυχαναλυτικὸ παραλήρημα, στὴν ἀπόρριψη τῆς ἀρμονίας γιὰ χάρη τῆς

ἀρρυθμίας.

Γιὰ τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὑπάρχει ἐδῶ μόνο μιὰ ἄποψη, ἴσως καὶ κάτι λιγότερο ἀπὸ ἄποψη, μιὰ ὑπόψια: Ἡ σύγχρονη Τέχνη εἶναι, τὶς πιὸ πολλές φορές, οὐσιαστικὰ ἀνθρωπολογικὴ, εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς πτώσης, ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀπόρριψη τοῦ «κατ' εἰκόνα», ἡ αἴσθησις τῆς ἀπουσίας καὶ τοῦ κενοῦ. Ἄν ἡ ὑπόψια εἶναι σωστή, τότε ἡ μοντέρνα Τέχνη εἶναι μιὰ προφητικὴ παρεμβολὴ στὴν πορεία τῆς Ἱστορίας, εἶναι ὁ κλαυθμὸς τοῦ αἰῶνα μας, ὁ ἀφυπνιστικὸς θρῆνος γιὰ τὴ χαμένη πληρότητα. Τὰ μηνύματα τῆς προφητείας εἶναι πάντοτε ἀκατανόητα γιὰ τὸ πλῆθος, ὁ προφήτης εἶναι ἀκραῖος, ἀσυμβίβαστος καὶ πάντοτε δημιουργεῖ δυσπιστία. Δὲν εἶναι παράδοξο ποὺ ἡ μοντέρνα Τέχνη μένει ἀκόμα γιὰ τὴ σημερινὴ ἐκκοσμικευμένη ἐκκλησία τόσο ἀνεξήγητη, τουλάχιστον ὅσο καὶ ὁ μοναχισμὸς. Τὸ γεγονός ὅτι σαρκώνει τὴ μαρτυρία τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, τὴν δικαιώνει σὰν ἀφετηρία λύτρωσης καὶ σωτηρίας.

1965

3. *Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ* *Σχόλιο σὲ κείμενο ἀρνητικῆς θεολογίας*

Τὸ κείμενο τοῦ κ. Τερζάκη γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Καλοῦ —τεῦχος 31 τῶν *Ἐποχῶν*, Νοέμβριος 1965— εἶναι ἐρέθισμα γιὰ «θεολογικὸ» προβληματισμὸ. Ἀπὸ τὰ σπάνια οὐσιαστικὰ ἐρεθίσματα —ἀπ' ὅσο ξέρω— στὸν τόπο μας. Εἶμαι θεολόγος καὶ χαίρομαι τὴν πρόκληση. Καὶ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ συμπορευτῶ στὸν χῶρο τοῦ ἐρωτήματος.

Δήλωσα τὴ θεολογικὴ μου ιδιότητα, ἔχω δείξει λοιπὸν ἐγκαίρως τὰ χαρτιά μου. Ἄλλὰ θὰ παρακαλέσω τὸν ἀναγνώστη νὰ ξεχωρίσει τὴ θεολογικὴ ιδιότητα ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα

ἀξιωματικῶν ὀρισμῶν. Τὸ βεβαιῶνω, στὸ ὄνομα τῆς ὀρθόδοξης τουλάχιστο θεολογίας, πὼς εἶναι πλάνη νὰ τὴν ταυτίζουμε μὲ μιὰν ἀναπόδεικτη αὐτοβεβαιότητα. Στὸν δικό μας πνευματικὸ χῶρο ἡ θεολογία δὲν ταυτίστηκε ποτὲ μὲ ἓνα σύνολο «θετικῶν» γνώσεων, ἔμεινε μιὰ προσωπικὴ πάντοτε ἐμπειρία, ποὺ ξεπερνάει κάθε ἀντικειμενικὴ διατύπωση. Ὁ ἀναγνώστης θὰ μοῦ θυμίσει ἴσως τὸ δόγμα, αὐτὸ τὸ σκάνδαλο τῆς ἐλεύθερης σκέψης. Μὰ ἀκριβῶς γιὰ τὰ δόγματα πρόκειται ποὺ δὲν ταυτίστηκαν ποτὲ μὲ ἀναπόδεικτα «ἀξιώματα», ἀλλὰ ἀποτέλεσαν πάντοτε τὸ ὄριο τῆς ἀλήθειας καὶ μόνο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀνάμεσα στὸ δόγμα, ὡς διατύπωση, καὶ στὴν ἀλήθεια ποὺ ἀντιπροσωπεύει, ὑπάρχει μιὰ ἀπόσταση προσωπικῆς ἀναζήτησης ποὺ πρέπει νὰ διανυθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Μὲ ἄλλα λόγια: Δὲν ὑπάρχει θεολογία ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Οὔτε ἀλήθεια χωρισμένη ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀναζήτηση⁹¹. Μόνο μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ξεκαθάρισμα εἶναι δυνατὴ ἡ δική μου συμπόρευση.

Τὸ ξεκαθάρισμα σημαίνει ἀμέσως ὅτι δέχομαι τὸ κατώφλι τοῦ κ. Τερζάκη «ἐδῶθε ἀπὸ τὸ σύνορο τῆς μεταφυσικῆς». Ἡ ἀφετηρία τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὸ Καλὸ πρέπει νὰ εἶναι ἐμπειρικὴ, «πρὶν ἀπὸ συλλογισμούς, ἐρμηνεῖες, μύθους, ὑποθέσεις, ψευδαισθήσεις, θεωρίες». Μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση ζητῶ μαζὶ μὲ τὸν κ. Τ. τὸν ὀρισμὸ τοῦ Κακοῦ. Κακό, λέει ὁ ἴδιος, εἶναι «ὅ,τι μὲ βλάπτει, ὅ,τι μ' ἐπιβουλεύεται, ὅ,τι μὲ δυσαρρῆσκει, αὐτὸ τέλος ποὺ ἐναντιώνεται στὴν ἀξίωσή μου γιὰ εὐτυχία, στερεότητα, ἀμεριμνησία καὶ ἀσφάλιση τῆς ζωικῆς εὐεξίας μου». Ἐδῶ ἔχω κιόλας τὸ πρῶτο ἐρώτημα: Ποιὸς ὀρίζει αὐτὴ τὴ διαπίστωση, ποιὸς εἶναι ὁ δέκτης τῆς ἐμπειρίας καὶ ποιό τὸ ὄργανο τοῦ ὀρισμοῦ; Πρέπει νὰ στηρίξουμε τὸν ὀρισμὸ τοῦ κακοῦ σ' ἓνα ἐμπειρικὸ δεδομένο, σ' ἓνα «ὄργανο» κοινὰ παραδεκτὸ καὶ συγκεκριμένο. Ἡ βλάβη, ἡ ἐπιβουλή, ἡ δυσαρρῆσκεια, ἡ ἀμεριμνησία, ἡ διασφάλιση τῆς ζωικῆς εὐεξίας, ἀναφέρονται στὸν ὀλόκληρο ἄνθρωπο ἢ μονάχα στὴ βιολογικὴ του φύση; Κάνω αὐτὴ

τὴ διάκριση τοῦ μέρους ἀπὸ τὸ ὅλο, γιατί ὁ ἴδιος ὁ κ. Τερζάκης διαπιστώνει πῶς κάτω μιὰ δεύτερη ἐμπειρικὴ διάσταση τῶν πραγμάτων, ποὺ «ξεκινᾶει ἀπὸ τὴ σφαίρα τῶν αἰσθήσεων, ἀντανεκλᾶ στὴ σφαίρα τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ κυριέψει τελικὰ τὸ πνεῦμα». Αὐτὴ ἡ δεύτερη διάσταση εἶναι φανερὸ ὅτι ἀναφέρεται σὲ καθολικότερες πᾶ ἐμπειρίες, ποὺ προϋποθέτουν μιὰ προσωπικὴ ἱστορία, δηλαδὴ μιὰν ἄρση τοῦ διχασμοῦ ψυχῆς καὶ σώματος. Ἄλλὰ ὁ κ. Τερζάκης ἀναφέρει σ' αὐτὴ τὴ διάσταση μόνο τὸ «ἠθικὰ Κακὸ». «Ἠθικὰ Κακὸ βλέπω πῶς ἀποκαλῶ ὅχι τὶς σὲ κλίμακα ἐλάσσονα ἀντιδράσεις τῆς συναισθηματικῆς σφαίρας, ἀλλὰ τὸν δόλο, τὴν κακότητα, τὴν ἁμαρτία, ἕναν καθαρὰ ἐξωστρεφὴ δυναμισμὸ μὲ μεταφυσικὲς προεκτάσεις». Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ἐγὼ ὁ θεολόγος θὰ ἐπισημάνω τὸν κίνδυνο εἰσόδου στὴ «μεταφυσικὴ» καὶ θὰ ἀνακαλέσω τὸν κ. Τερζάκη στὴν τάξη! Ἄν ἀρνηθοῦμε μὲ συνέπεια τὴ «μεταφυσικὴ», πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε καὶ τὶς «μεταφυσικὲς» δυαλιστικὲς διακρίσεις. Ἡ διάκριση «φυσικὰ» καὶ «ἠθικὰ» Κακοῦ εἶναι συμβατικὴ, ἕνας λογικὸς προσδιορισμὸς ποὺ προϋποθέτει τὸ φυσικὸ ἄτομο διακεκριμένο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ του συνείδηση. Πράγμα ἐμπειρικὰ ἀπαραδέκτο.

Εἶναι φανερό, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ μιὰν ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ νὰ τὸν διασώζει ἐνιαῖον, ἔτσι ὅπως ἡ ἐμπειρία μᾶς τὸν βεβαιώνει προτοῦ τὸν τεμαχίσει ἡ λογικὴ. Νὰ ζητήσουμε τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ποὺ στέκεται ἀντίκρου στὸ μάτι τοῦ γερακιοῦ καὶ δέχεται τὸ ράμφισμα τῆς πρόκλησης τοῦ Κακοῦ βαθιὰ στὸ στήθος.

Καὶ ἐδῶ χρειάζεται ἕνα δεύτερο ξεκαθάρισμα: Συνήθως ὅ,τι ὀνομάζουμε «πρόσωπο», «προσωπικό», προσδιορίζει μᾶλλον τὸ ἄτομο, τὸ ἀτομικό. Συνηθίσαμε νὰ θεωροῦμε τοὺς δυὸ αὐτοὺς ὅρους —πρόσωπο καὶ ἄτομο— σχεδὸν συνώνυμους. Χρησιμοποιοῦμε ἀδιάφορα τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο ὅρο γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὸ ἴδιο πράγμα. Ὡστόσο, ἀπὸ μιὰν ἀποψη, τὸ ἄτομο καὶ τὸ πρόσωπο ἔχουν ἀντίθετη σημασία. Τὸ ἄτομο ἐκφράζει μιὰ σύγχυση τοῦ προσώπου μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴν κοινὴ φύση.

Ἀντίθετα, τὸ πρόσωπο προσδιορίζει ἐκεῖνο ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὴν κοινὴ φύση. Στὴν καθημερινὴ ζωὴ δὲν γνωρίζουμε τὰ πρόσωπα παρὰ μόνο διὰ μέσου τῶν ἀτόμων καὶ ἐφόσον εἶναι ἄτομα. Ὄταν θέλουμε νὰ προσδιορίσουμε ἓνα πρόσωπο συγκεντρώνουμε ἀτομικὲς ιδιότητες, χαρακτηριστικὰ ποὺ συναντᾶει κανεὶς καὶ σὲ ἄλλα ἄτομα καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐπομένως «προσωπικά», ἀφοῦ ἀνήκουν στὴν κοινὴ φύση. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα τοῦ προσώπου, ποὺ εἶναι λογικὰ ἀπροσδιόριστο, καὶ παραμένει πάντοτε μοναδικό, ἀσύγκριτο καὶ «ἀνόμοιο»⁹².

Μὲ ὄργανο λοιπὸν τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, τὸ Κακὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀντικειμενικὲς διαστάσεις. Εἶναι ἡ διαπίστωση στὴν ὁποία καταλήγει καὶ ὁ κ. Τερζάκης, ἀπὸ ἄλλο δρόμο βέβαια. «Ἡ δυσκολία ἀπέναντι στοῦ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ», λέει, «ἔγκειται στὸ ὅτι, γιὰ νὰ κρίνεις τὸ Κακὸ ὡς Κακό, θὰ μπεῖς στὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἔξω ἀπὸ τὴ σχετικότητα, Κακὸ δὲν νοεῖται». Αὐτὴ ἡ ἄμεση ἀναφορὰ τοῦ κακοῦ στοῦ ἀνθρώπινο πρόσωπο εἶναι ὁ ὀρισμὸς του. Κακὸ εἶναι ὅ,τι βλάπτει τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, ὅ,τι ἐπιβουλεύεται τὴν οὐσία τῆς καθολικῆς αὐτῆς ὑπόστασης, ὅ,τι δηλαδὴ ἀναιρεῖ τὴ μοναδικότητα καὶ «ἀνομοιότητα» τοῦ προσώπου, τὴ δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ του, μὲ ἄλλα λόγια: τὴν ἐλευθερία του ἀπέναντι στὴν ὁμοιόμορφη «φύση». Κακό, ἐπομένως, εἶναι κάθε μορφή ὑποταγῆς στοῦ γενικό, στοῦ εἶδος — τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἀρρώστια, ὁ θάνατος, ἡ θλίψη, παρὰ ἡ ὑποταγὴ τοῦ προσώπου στὴν ἀναγκαιότητα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κοινὴ φύση; Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι τὸ Κακὸ συνειδητοποιεῖται ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ὑπάρξει ἡ πρώτη ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας, ἡ πρώτη ἐκούσια ὑποταγὴ. Ἡ πρώτη συνειδητὴ ἐμπειρία τοῦ Κακοῦ καὶ ἐπομένως τὸ μέτρο καὶ τὸ «ὄργανο» γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Κακοῦ, εἶναι ἡ ἐκούσια ἀπάρνηση τοῦ προσώπου γιὰ χάρη τῆς ἀτομικῆς φύσης, ποὺ εἶναι ἀπρόσωπη καὶ κοινὴ, ἡ ἔκπτωση ἀπὸ τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἔτσι φτάνουμε στὴν πτώση τῶν πρωτοπλάστων.

Θὰ ἀναφερθῶ στὴ διήγηση τῆς Γενέσεως, ἀφοῦ προηγήθηκε καὶ ὁ κ. Τερζάκης. Τὸ δίλημμα τῶν πρωτοπλάστων εἶναι νὰ γευτοῦν ἢ νὰ μὴ γευτοῦν ἀπὸ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν. Ἡ γνώση τοῦ «πονηροῦ», σύμφωνα μὲ ὅ,τι ὡς τώρα ἀποδεχτήκαμε, θὰ σήμαινε τὴν ἐμπειρία τῆς ὑποταγῆς τοῦ προσώπου στὴ «φύση». Καὶ οἱ πρωτόπλαστοι τολμοῦν τὴν ἐμπειρία. Εἶναι μιὰ ἀπόλυτα προσωπικὴ ἐκλογή καὶ ὄχι μιὰ ἐνοχὴ μὲ ἀντικειμενικὴ ἀναφορά. Ὑπάρχει μιὰ βασικὴ ἀναφορὰ τῆς ἀπόφασης τῶν πρωτοπλάστων, ἀλλὰ ὄχι σ' ἓναν ἀντικειμενικὸ νόμο ἢ σὲ μιὰν ἀπαγόρευση ποὺ συνιστᾶ ἐνοχὴ. Ἡ ἀναφορὰ εἶναι στὴν εὐθύνη ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀξιολογικὴ διαφορὰ τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ εἴδους, τῆς ἐλευθερίας ἔναντι τῆς ὑποταγῆς — κι αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀξιολόγηση πρωταρχικὰ ἐμπειρικὴ. Στὴν περίπτωση τῶν πρωτοπλάστων, ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ τὴν εὐθύνη προϋποθέτει μιὰ δεύτερη προσωπικὴ αὐτοσυνειδησία, ἀφοῦ ἡ εὐθύνη μόνο ἀναφορικὰ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ. Ὑπῆρχε ἡ προειδοποίησις τοῦ Θεοῦ: *Ἡ δ' ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε.* Ὁ θάνατος δὲν εἶναι ἡ ἔξωθεν τιμωρία, ἀλλὰ ὁ φυσικὸς καρπὸς τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς. Καὶ ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἀκριβῶς ὁ διαλεκτικὸς χαρακτήρας τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Heidegger — ἴσως καὶ ὁ Sartre — ὅρισε τὴν ἐλευθερία ὡς τὸν ἴλιγγο μιᾶς φυσικῆς αὐτοσυνειδησίας μπροστὰ στὸ χάος τῆς ἀνυπαρξίας. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα γεγονὸς «φυσικῆς» τάξης ποὺ ἀφορᾶ στὸ ἄτομο καὶ στὴ βιολογικὴ τοῦ αὐτοάμυνα. Ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο σὲ διάλογο, προϋποθέτει τὴν εὐθύνη ἀπέναντι σὲ μιὰν ἄλλη ἐλεύθερη αὐτοσυνειδησία. Ἡ τελικὴ «ἀνομοιότητα» καὶ μοναδικότητα τοῦ προσώπου ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν διαλεκτικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἀτομικότητα εἶναι ἀπλῶς τὸ τμῆμα, τὸ μέρος τοῦ ὅλου. Ἡ προσωπικότητα εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ἀναφορά.

Ἀλλὰ ἄς ξαναγυρίσουμε στοὺς πρωτόπλαστους καὶ στὴν ἀποδοχὴ τοῦ «θανάτου». Ποιὸς εἶναι ὁ θάνατος; *Ἐφαγον καὶ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο καὶ ἔγνωσαν ὅτι γυμνοὶ ἦσαν.* Καὶ τί σημαίνει αὐτό; Οἱ πρωτόπλαστοι ἦταν γυμνοὶ καὶ πρὶν ἀπὸ

τῆ γεύση τοῦ καρποῦ, ἀλλὰ τώρα διηνοίχθησαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί. Πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση ἡ πραγματικότητα τοῦ προσώπου εἶχε μιὰ καθολικὴ ἀναφορὰ σὲ ὅλο τὸ σῶμα, ὁλόκληρο τὸ σῶμα ἦταν ἔκφραση προσωπικῆ, μοναδικῆ καὶ ἀνεπανάληπτη. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπῆρχε γυμνότητα πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση. Τώρα, τὸ πρόσωπο ὑποτάσσεται στὴ φύση καὶ τὸ σῶμα ἐμφανίζεται ὡς «εἶδος». Ἔρραψαν λοιπὸν φύλλα καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς περιζώματα. Εἶναι τὸ πρῶτο προσωπεῖο, ἡ πρώτη ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ περισωθεῖ κάτι, ἓνα ὑπόλειμμα ἀπὸ τὴν καθολικὴν πραγματικότητα τοῦ προσώπου⁹³. Καὶ γιὰ νὰ μιλήσω τὴ γλῶσσα τοῦ κ. Τερζάκη: ἡ γυμνότητα εἶναι τὸ ψυχρὸ καὶ ἀπρόσωπο βλέμμα τοῦ γερακιοῦ, ἡ θέληση τῆς φύσης, ἄρα ἡ ἠθικὴ τῆς. Μετὰ τὴν πτώση ἡ θέληση θὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὸ πρόσωπο, θὰ ἐκφράζει τὴ φύση, θὰ ἀντιστρατεύεται τὴν ἐλευθερία. Ὁ ἄνθρωπος θὰ σέρνει πάντα τὴν καταδίκη αὐτοῦ τοῦ διχασμοῦ. Βλέπω δὲ ἕτερον νόμον, ἐν τοῖς μέλεσί μου, ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου... ὁ γὰρ κατεργάζομαι οὐ γινώσκω· οὐ γὰρ ὁ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὁ μισῶ τοῦτο ποιῶ.⁹⁴ Μόνο σὲ κορυφαῖες στιγμὲς ὑπέρβασης τοῦ ἀτόμου, σὲ στιγμὲς ἀγάπης καὶ ἀληθινοῦ ἔρωτα, «ἡ ψυχὴ θὰ σκεπάσει τὸ σῶμα», κατὰ τὴ ρῆση τοῦ Nietzsche, ὁλόκληρο τὸ σῶμα θὰ ἀποκατασταθεῖ στὴν πραγματικότητα τοῦ προσώπου — ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ συνειδητὴ ἡ ἀπολεσθεῖσα ἀκεραιότητα...

Ὡς ἐδῶ ἔχω τηρήσει τὴ συμφωνία. Παρ' ὅλη τὴ χρησιμοποίησι τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς, ὁ ἀναγνώστης δὲν μπορεῖ νὰ μοῦ καταλογίσει «μεταφυσικὴ», μὲ τὴν ἔννοια τῆς καταφυγῆς σὲ κατηγορίες μὴ ἐμπειρικές. Παρενέβαλα μόνο τὸ Πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐμπειρικὴ ἀναγκαιότητα ἀναφορᾶς τῆς εὐθύνης — ἀλλὰ σὲ αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω. Κατὰ τὰ ἄλλα, χρησιμοποιοῦ τὸ πρόσωπο, τὴ φύση καὶ τὸ ἄτομο, ποὺ εἶναι δεδομένα ἐντελῶς ἐμπειρικά.

Μὲ τὸν κ. Τερζάκη δὲν ἔχω διαφωνίες. Μὲ πρόλαβε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἁμαρτία τοῦ πρωτόπλαστου ἀνθρώπου εἶναι

ἀμαρτία κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὄχι κατὰ τοῦ Δημιουργοῦ.
«Μέσα στὸν μῦθο τῶν πρωτοπλάστων», λέει, «βλέπω νὰ κρύβεται μεταμορφωμένη, ἔτσι ποὺ νὰ εἶναι ἀγνώριστη, ἢ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δικαιοκρίτη Θεοῦ». Ἀλλὰ γιατί μεταμορφωμένη, καὶ σχεδὸν ἀγνώριστη; Δὲν ξέρω γιατί πρέπει νὰ ὀδηγῶ τὸν κ. Τερζάκη στὰ ἄκρα: Δὲν πρόκειται γιὰ ἀμφιβολία, ἀλλὰ γιὰ ἄρνηση δικαιοκρίτη Θεοῦ. Ἀπλούστατα, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι δικαιοκρίτης, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καὶ κριτής. Ἡ κρίση ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ εἶναι μιὰ ἐκούσια αὐτοτιμωρία, μιὰ «ἐκπτώση». Ἄν ἦρθε ἡ ὥρα, ἃς παρενθέσω μιὰ πρώτη, προσωπικὴ μου «ἀπόδειξη» γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἓνα γεγονὸς «ἐμπειρικὸ» ποὺ μὲ πείθει προσωπικά: εἶναι αὐτὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ποὺ προϋποθέτει ἓνα Πρόσωπο νὰ τὴν σέβεται. Ἡ προϋπόθεση δὲν εἶναι ἐδῶ λογικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ μιὰ ἄμεση αἴσθηση, μιὰ πείρα ζωῆς. Καὶ μάλιστα ἡ πείρα τῆς ἀνταρσίας. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀθεΐα εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἀναφορὰ στὸ Πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. «Ὁ ἄθεος εἶναι ἓνας μανιακὸς τοῦ Θεοῦ», λέει ὁ Σάρτρ, «ποὺ βλέπει παντοῦ τὴν ἀπουσία Του, ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀνοίξει τὸ στόμα του χωρὶς νὰ προφέρει τὸ ὄνομά Του. Κοντολογίς, ἓνας κύριος μὲ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις»⁹⁵.

Ἀλλὰ —ἀλλοίμονο— ἡ δικανικὴ ἀντίληψη τῶν σχέσεων ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, κατασκευασμένη στὰ ἐργαστήρια τῆς ρωμαϊκῆς σκέψης, μᾶς ἔχει τόσο διαφθείρει, ποὺ δὲν μπορούμε πιά νὰ ὀρίσουμε τὴν ἀλήθεια μὲ ἄμεσες, ὄντολογικὲς κατηγορίες, παρὰ μόνο μὲ σχέσεις αἰτίων καὶ αἰτιατῶν! Ἀναφερόμαστε στὸν Θεὸ ὄχι γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι —ἐγὼ εἶμι ὁ ὢν— ἀλλὰ γιὰ συμπλήρωμα τῆς λογικῆς τάξης τῶν δικανικῶν μας κατηγοριῶν. Ὑποθέσαμε λοιπὸν τὴν τρομοκρατικὴ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ ποὺ βολεύει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς Ἠθικῆς μας.

Ἀλλὰ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τιμωρὸς, οὔτε ὁ ἄνθρωπος δέκτης τῆς ὀργῆς Του. Οἱ πρωτόπλαστοι διάλεξαν ἐκούσια τὴν αὐτοτιμωρία τῆς ἐκπτώσης στὴ «φύση». Καὶ ἡ ἐκπτώση ἦταν καθολικὴ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἀφοῦ τὴν ἐνσάρκωσαν οἱ μοναδικοὶ ἐκπρόσωποι

του και ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι κοινή. Αὐτὸ λέει καὶ ὁ κ. Τερζάκης: «Ὅταν —καὶ ἂν— τὸ Κακὸ ἀντιπληρώνεται, ἔχει πιὰ γίνει· καὶ εἶναι ἔξω ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ κόσμου τούτου νὰ ἀρθεῖ ἢ ὑπαρξή του, δηλαδὴ τὰ ἀποτελέσματά του νὰ μὴν ἔχουν ὑπάρξει ποτέ». Αὐτὴ ἡ διατύπωση θὰ μπορούσε νὰ προσφερθεῖ σὰν ἄμεση ἀπάντηση στὴν προσπάθεια τῆς σχολαστικῆς Δογματικῆς νὰ ἐρμηνεύσει λογικὰ τὴ διαιώνιση τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνο σημεῖο ποὺ συμφωνοῦμε «θεολογικὰ» μὲ τὸν κ. Τερζάκη. Διαπιστώνει ἄλλοῦ ὅτι «τὸ Κακὸ γίνεται μιὰ ἀντιδικία ἀνθρώπου-κόσμου». Εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶπα παραπάνω, ἀντίθεση προσώπου καὶ φύσης. Γράφει ἐπίσης: «Τίποτα δὲν μὲ ὑποχρεώνει λογικὰ νὰ δικαιολογήσω τὸ φθαρτὸ διὰ τοῦ ἀφθάρτου. Ἄν τὸ ἀπόλυτο ὑπάρχει, αὐτὸ συμβαίνει γιὰ κάποιο λόγο πολὺ ὑψηλότερο ἢ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατικὴ δικαιολόγηση τοῦ σχετικοῦ». Συμφωνοῦμε λοιπὸν καὶ στὴν ἄρνηση τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητας τοῦ Θεοῦ — τύπου Λάιμπνιτς ἢ ὁποιοῦδήποτε τύπου. Ἄλλὰ καὶ στὴν ἐρμηνεία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος προσφέρει ὁ κ. Τερζάκης τὸν σωστὸ τρόπο προσέγγισης, ἔστω ἂν ἀποφεύγει τὸ τελικὸ βῆμα. «Τὸ ἔγκλημα κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ σου», λέει, «σὲ φορτώνει ἀσύγκριτα περισσότερες τύψεις ἀπὸ τὸ ἔγκλημα κατὰ τοῦ πλησίον. Ὅσο γιὰ τὸ ἁμάρτημα, αὐτὸ ποὺ σημαίνει παρακοὴ σὲ κάποιο νόμο ἀνώτερον, ἄνωθεν θεσπισμένο, γιὰ νὰ τὸ δικαιολογήσω δὲν θὰ ἔφτανε ἢ θλίψη ποὺ δοκιμάζω γιὰ τὴν ποινὴ. Κι ὅμως, αὐτὸ συμβαίνει. Ἄντὶ τὸ ἁμάρτημα νὰ εἶναι τὸ αἷτιο καὶ ἡ θλίψη τὸ αἰτιατό, ξεκινῶ ἀνάστροφα, ἀπὸ τὴ θλίψη, μόνη πραγματικότητα, κι ἀναπλωρίζω ψαχουλευτὰ σὲ κάποιο αἷτιο ποὺ δὲν τὸ βλέπω. Μοῦ εἶναι ἀδύνατο ἀλλιῶς νὰ ἐξηγήσω τὸ πένθος τῆς ψυχῆς μου. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ξεκρίνω γύρω μου κανένα πρόσωπο ὑπεύθυνο, προικισμένο μὲ αἰσθητὴ πρωτοβουλία, στρέφομαι κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ τοῦ λέω: ἐσὺ πρέπει νὰ φταῖς». Ἡ θλίψη καὶ τὸ πένθος τῆς ψυχῆς μας εἶναι ἡ ὀδύνη τοῦ προσώπου γιὰ τὴν ἀπολεσθεῖσα ἀκεραιότητα, ὁ θρῆνος τοῦ Ἄδὰμ «ἀπέναντι τοῦ

παραδείσου». Είναι ο πιο σωστός δρόμος για να φτάσουμε στην αρχή του Κακού, «ἀναπλωρίζοντας ψαχουλευτα» τὸ πένθος τῶν ψυχῶν μας. Ὁ κ. Τερζάκης ὀδηγήθηκε νὰ καταλογίσει στὸν ἑαυτό του τὴν ἐνοχή, ἀφοῦ προηγουμένως ἀναζήτησε γύρω του κάποιον πρόσωπο ὑπεύθυνο, προικισμένο μὲ αἰσθητὴ πρωτοβουλία, γιὰ ν' ἀναφέρει τὴν εὐθύνη τῆς ὁδύνης του. Λέει πὼς δὲν βρῆκε. Ὡστόσο, ἡ ἀναφορὰ τῆς εὐθύνης ἔχει κιόλας γίνει, ὁ διάλογος εἶναι ἓνα γεγονός, γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ ἔχει «προσωπικὴ» συνείδηση ἐνοχῆς. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ποὺ φτάσαμε, ἡ ζήτηση εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν εὔρεση. Καὶ ὁ λόγος δὲν εἶναι δικός μου. Τὸν ὀφείλουμε στὸν Γρηγόριο Νύσσης: *Οὐ ἡ εὔρεσις ἐστὶν αὐτὸ τὸ ἀεὶ ζητεῖν. Οὐ γὰρ ἄλλο τί ἐστὶ τὸ ζητεῖν, καὶ ἄλλο τὸ εὔρισκειν*⁹⁶. Καὶ ἄλλοῦ συμπληρώνει σαφέστερα: *Τοῦτό ἐστὶν ὄντως τὸ ἰδεῖν τὸν Θεόν, τὸ μηδέποτε τῆς ἐπιθυμίας κόρον εὔρειν*⁹⁷.

Εἶναι ἡ δεύτερη «ἀπόδειξη» ἀπὸ τὸ δικό μου ὄπλοστάσιο.

Καὶ προχωροῦμε. Ἔχω ἓνα ὑπόλειμμα ἀπὸ τὴ *Γένεση* — ἔστω καὶ σ' αὐτὸ τὸν βραχύτατο σχολιασμό. Ποιὸ εἶναι τὸ συγκεκριμένο γεγονός γνώσεως τοῦ Κακοῦ στὴ διήγηση τῶν πρωτοπλάστων; Ἡ θέληση νὰ ἀπολυτοποιηθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι ὁ πειρασμός τῆς ἀπόρριψης τῆς διαλεκτικῆς ἀναφορᾶς τοῦ προσώπου, ἡ ἐπιθυμία τῆς αὐτονομίας. «Ἐν ἧ ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, ἔσεσθε ὡς θεοί». Ἐδῶ πιά δὲν εἶναι ἡ προειδοποίησις τῆς εὐθύνης, ἀλλὰ ὁ πειρασμός τῆς ἀπάτης. Ἡ αὐτάρκεια, ποὺ προβάλλεται ἐλκυστικὰ πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρόκληση, εἶναι «παρὰ φύσιν». Γιατὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ ζητήσῃ τὴν ἀπόλυτη αὐτονομία, αὐτοκαταλύεται. Προϋπόθεσις τοῦ προσώπου εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ἀναφορὰ τῆς ἐλευθερίας του, τὸ γεγονός τῆς εὐθύνης, ποὺ προϋποθέτει μιὰ δεύτερη προσωπικὴ ὑπαρξή, τὴν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ. Ἐνα πρόσωπο χωρὶς εὐθύνη καὶ χωρὶς ἐλευθερία ἐκπίπτει σὲ αὐτόνομο, ἀπολυτοποιημένο ἄτομο. Τὰ ἀτομικὰ

χαρακτηριστικὰ τοῦ εἴδους ἀπολυτοποιοῦνται καὶ ἡ ἀπρόσωπη φύση ἀνάγεται σὲ αὐτοσκοπό. Ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρόσωπο, περιέχει τὴν καθολικὴν φύση, δὲν εἶναι ἓνα μέρος, ἓνα τμῆμα τῆς φύσης, ἢ φύση εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ προσώπου, τὸ πρόσωπο εἶναι ἢ ὑπαρξὴ (ὑπόστασις) τῆς φύσης. Ἀλλὰ ὅταν τὸ πρόσωπο ἐκπίπτει σὲ ἄτομο, ἀρνεῖται τὴν καθολικὴν φύση καὶ περιορίζεται στὰ ὅρια τῆς ἀτομικῆς τοῦ φύσης, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Οἱ φυσικὲς ἐπιθυμίαι — ἢ διατροφή, ἢ διαιώνισις, ἢ αὐτοσυντήρησις — γίνονται αὐτοσκοπός, κυριεύουν τὸν ἄνθρωπο καὶ καταλήγουν νὰ εἶναι «πάθη», ἀφορμὴ ὀδύνης καὶ ἔσχατου πόνου καὶ τελικὰ ἀφορμὴ τοῦ θανάτου.

Ἔτσι, μὲ τὴν πρώτη ἐκείνη ἐκλογὴ τῆς αὐτονομίας, εἰσέρχεται στὸν κόσμον τὸ Κακό. Ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο περιέχει τὴν καθολικὴν φύση — «οἶονεὶ σύνδεσμός τις φυσικὸς τοῖς καθόλου διὰ τῶν οἰκείων μερῶν μεσιτεύων ἄκροις, καὶ εἰς ἓν ἄγων ἐν ἑαυτῷ τὰ πολλῶν κατὰ τὴν φύσιν ἀλλήλων διεστηκότα τῷ διαστήματι», κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ⁹⁸ — ἢ ἔκπτωσις τοῦ προσώπου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καθολικὴν ἔκπτωσις τῆς φύσης. «Τὸ Κακό», λέει ὁ κ. Τερζάκης, «εἶναι σύμφωνον μὲ τὴ φυσικὴ τάξιν τοῦ κόσμου... Ἐκεῖνο ποῦ μοιάζει παράδοξον εἶναι τὸ πῶς ἐπινοήθηκε τὸ Καλό. Ἡ φύσις δὲν τὸ ξέρει. Ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος τὸ διακηρύσσει, τὸ ὑπερασπίζεται καὶ σύγκαιρα τὸ καταπροδίνει». Ὁ λόγος κομίζει τὴν ἡγῶν τῆς Γραφῆς: *Οἶδαμεν ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν⁹⁹*. Ἡ καθολικὴ ἔκπτωσις τῆς φύσης εἶναι μιὰ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Ἀλλὰ ἡ ἀπορία τοῦ κ. Τερζάκη μᾶς πηγαίνει ἓνα βῆμα πιὸ πέρα: Τότε, πῶς ἐπινοήθηκε τὸ Καλό; «Ἡ ἀναζήτησις τῆς γενεαλογίας τοῦ εἶναι ἀναζήτησις τοῦ πῶς ἔχει προκύψει ἢ ἠθικὴ συνείδησις... Θὰ πῶ μονάχα τοῦτο: Μιᾶς καὶ δέχομαι πῶς ἡ ἰδέα τοῦ Καλοῦ εἰσβάλλει ἀδόκητα στὴ φυσικὴ τάξιν τοῦ Κόσμου, θὰ πεῖ πῶς δέχομαι μαζί καὶ τὴν ἐμπειρικὴ ἐρμηνεία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴ συνείδησις. Στὸ Καλὸ ἔχουμε μιὰν ἀξία καθαρὰ ἀνθρώπινη. Ἡ προβολὴ τῆς σὲ χῶρον ὑπερβατικόν, δείχνει πῶς ὁ ἄνθρωπος ἐπινοεῖ ἢ πλάθει τοὺς θεοὺς του. Ἐνδον ἢ πηγὴ τοῦ

ἀγαθοῦ, σημειώνει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος». Ἐδῶ, βρισκόμαστε σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ καμπή. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Τερζάκη, εἶναι φανερὸ ὅτι ἀναφέρεται στὴ συνείδηση τοῦ προσώπου. «Μιὰ ἀξία καθαρὰ ἀνθρώπινη». Καὶ ἡ ἐμπειρία μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση ὑπάρχει καὶ γρηγορεῖ, παρὰ τὴν καθολικὴ πτώση τῆς φύσης, «εἰσβάλλει ἀδόκητα στὴ φυσικὴ τάξη τοῦ κόσμου». Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο διασώζεται τελικά, παρὰ τὴ σύγχυσή του μὲ τὴν ἀτομικὴ φύση. Διασώζεται σὲ μιὰν ἀδιάκοπη καὶ ὀξύτατη κρίση τῆς ἐλευθερίας του, πρὶν ἐπώδυνη τώρα, μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση, καὶ συχνὰ ἐκ προτέρου καταδικασμένη.

Αὐτὴ ἡ διάσωση τοῦ προσώπου δὲν εἶναι μιὰ ἀντίφαση σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη διαπίστωση τῆς ἔκπτωσης τοῦ προσώπου, ποὺ τὴν ὀρίσαμε ὡς αὐτοκατάλυση καὶ ὑπαγωγή τοῦ προσώπου στὴν κοινὴ φύση. Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς πραγματικότητες εἶναι δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καὶ ὀρίζουν τὸν τραγικὸ, μετὰ τὴν πτώση, χαρακτήρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία μας δὲν εἶναι μιὰ ὑπόθεση ἐκλογῆς ἀνάμεσα σὲ ἠθικὰ διλήμματα, ἀλλὰ ἡ τραγικὴ εὐθύνη γιὰ τὸ κέρδος ἢ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ μας, γιὰ τὴ βεβαίωση ἢ τὴν κατάλυση τοῦ προσώπου μας. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ «γεγονὸς» τοῦ προσώπου συνιστᾶ καθ' ἑαυτὸ μιὰν ἠθικὴ διακινδύνευση, τὴν ἀνάληψη μιᾶς ἀκραίας εὐθύνης, ποὺ δὲν μοιράζεται μὲ καμιὰ πνευματικὴ αὐθεντία. Εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἠθικολόγοι ἀποφεύγουν τὸ «σκάνδαλο» τοῦ προσώπου, ἀναφέρονται στὸ ἠθικὸ ἄτομο, ὀρίζουν τὴν τελειότητα σὰν «μίμηση» ἀρετῶν. Εἶναι ἡ «φιλόανθρωπη ψευτιά», ποὺ λέει ὁ κ. Τερζάκης.

Ἐαναγυρνῶ λοιπὸν στὴν «ἐμπειρικὴ ἐρμηνεία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴ συνείδηση» — ἀκριβῶς στὰ ἴχνη τοῦ κ. Τερζάκη. «Στὸ Καλὸ ἔχουμε μιὰν ἀξία καθαρὰ ἀνθρώπινη» — ἐγὼ λέω καθαρὰ προσωπική. «Ἡ προβολὴ τῆς σὲ χῶρο ὑπερβατικὸ, δείχνει πῶς ὁ ἄνθρωπος ἐπινοεῖ ἢ πλάθει τοὺς θεοὺς του». Θὰ προσθέσω ἓνα ἀκόμα ἐνδεχόμενο: Ἴσως ὁ ἄνθρωπος εἰκονίζει τὸν Θεὸ του. Καὶ τὸ ἐρμηνεύω ἀμέσως.

Υπάρχουν δυο έννοιες που αντιστοιχοῦν στὴν «εἰκόνα», μιὰ ἑλληνικὴ καὶ μιὰ ἑβραϊκὴ. Ἡ πρώτη εἶναι ἀναλογικὴ καὶ συμβολικὴ (εἶκω, ἔοικα, βλ. Πλάτωνος, *Φίληβος* II 30 bc καὶ *Τίμαιος* IV 29 b), ἡ δευτέρη πραγματικὴ καὶ ὄντολογικὴ. Οἱ Ἑβδομήκοντα, δηλαδὴ, μεταφραστὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπέδωσαν μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη «εἰκόνα» τὸ ἑβραϊκὸ *τσελέμ*, ποὺ σημαίνει «ἐμφάνιση», «ἀντιπροσώπωση», «ὑποκατάστατο», «ἰσοτιμία»¹⁰⁰. Υπάρχουν καὶ χωρία τόσο τῆς Παλαιᾶς ὅσο καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπου τὸ ἑβραϊκὸ *τσελέμ* ἐλοχεῖται ταυτίζεται μὲ τὸ *Καβόντ Γιαχβέ*, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται ἑλληνικὰ ὡς «Δόξα Θεοῦ», ἀλλὰ στὰ ἑβραϊκὰ σημαίνει ἐμφάνιση καὶ φανέρωση τοῦ Θεοῦ¹⁰¹. Μόνο μὲ αὐτὸ τὸ ὄντολογικὸ περιεχόμενον τῶν ἑβραϊκῶν ὄρων μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὸν ἄνθρωπο ὡς εἰκόνα Θεοῦ (*Γεν.* 1, 26). Καὶ ἐδῶ φτάνουμε σὲ μιὰ διάκριση, ποὺ προειδοποιῶ τὸν ἀναγνώστη ὅτι βάζει σὲ δοκιμασία τὶς ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις μας. Ὁ ἄνθρωπος «εἰκονίζει» τὸν Θεὸ ὄχι ὡς φύση, δηλαδὴ ἀναλογικὰ καὶ συμβολικὰ, ἀλλὰ ὡς διάκριση φύσης καὶ προσώπων, δηλαδὴ πραγματικὰ καὶ ὄντολογικὰ. Δὲν εἶναι αὐθαίρετο πείσμα τῆς δογματικῆς ἢ τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητά φτάνουμε «ἀναπλωρίζοντας» μὲ ἀφετηρία τὴν ἴδια τὴ φύση μας. Ὁ Θεὸς εἶναι μία φύση καὶ τρία πρόσωπα, ὅπως ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία φύση καὶ «μύρια» πρόσωπα. Αὐτὸ εἶναι τὸ θεμέλιο ὀλόκληρης τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ποὺ δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα «νόμο», σὲ καμιά, μὰ ἀπολύτως καμιά δικανικὴ σχέση, ἀλλὰ μόνο στὴ βεβαίωση αὐτῆ τῆς εἰκόνας, στὴν ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ, στὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν μιὰ δοκιμασία τῆς ἐμπειρίας μας, γιὰτὶ μετὰ τὴν πτώση μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συλλάβουμε τὴν καθολικὴ ἐνότητα τῆς φύσης, γνωρίζουμε τὴ φύση μόνο τεμαχισμένη σὲ ἄτομα. Ἔτσι, ἐπειδὴ ἡ δικὴ μας ἐλευθερία εἶναι μιὰ τραγικὴ διαλεκτικὴ φύσης καὶ προσώπων — ἢ προσπάθεια τοῦ προσώπου νὰ ὑπερβεῖ τὸν τεμαχισμό τῆς φύσης — μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ ποὺ εἶναι μιὰ κοινωνία ἀγάπης τῶν

Προσώπων στην ένότητα τῆς Μιᾶς Φύσης. Ἡ προσπάθεια τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς εἶναι νὰ ἐπαναφέρει τὸν ἄνθρωπο στὴν ένότητα τῆς μιᾶς καθολικῆς φύσης, νὰ ἀρνηθεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀτομικὸ του περιεχόμενον ποὺ τὸ ἀντιπαρατάσσει ὡς «ἐγὼ» στὶς φύσεις τῶν ἄλλων, νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ φύση ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει τὴ θέληση τοῦ εἴδους. Μόνον τότε θὰ πετύχει μιὰ κοινωνία ἀγάπης μὲ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πρόσωπα ποὺ θὰ ἀποκαταστήσει τὴν ὄντολογικὴ ένότητα τῆς κοινῆς σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους φύσης. Καὶ τότε θὰ ἀποτελέσει τὴν πραγματικὴ «εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ, τὴ φανέρωση τῆς μιᾶς ἀδιαίρετης φύσης ὡς κοινωνίας τέλει ἀγάπης τῶν προσώπων. Ἀλλὰ τὸ τέλος αὐτὸ προϋποθέτει μιὰν ἄλλη πραγματικότητα ποὺ ξεφεύγει πιά ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς ἐδῶ τῆς γραφῆς, προϋποθέτει τὴν «ἀνάπλαση» καὶ «ἀνακαίνιση» τῆς καθολικῆς φύσης στὸ πρόσωπο τοῦ δευτέρου Ἀδάμ, τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴ σύσταση τῆς Ἐκκλησίας ποὺ εἶναι ἡ «καινὴ κτίσις» τῆς Χάρης.

Θὰ προσθέσω μόνο δυὸ λόγια γιὰ τὸ τελικὸ «νίκος» τοῦ Κακοῦ, γιὰ τὸν θάνατο. Ἡ ὑπαρξιακὴ ἀνθρωπολογία τῶν ἡμερῶν μας βλέπει τὸν ὅρισμό τῆς ὑπαρξης στὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ θάνατος προϋποθέτει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη σὲ μιὰν ἐντελῶς μοναχικὴ ἀναμέτρηση. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι ὁ θάνατος ἓνα ἐρχόμενο γεγονὸς ἔσχατου τέλους, ἀλλὰ μιὰ καθημερινὴ πραγματικότητα, ποὺ βιώνεται ὡς τραγικὴ εὐθύνη αὐτοσυνειδησίας.

Αὐτὸς ὁ ὅρισμός τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, ποὺ ἐγκαινιάζει ἓνα εἶδος ἠρωϊκῆς ἀξιοπρέπειας ἀπέναντι στὸ ἀναπόφευκτο¹⁰², δὲν παύει νὰ εἶναι οὐσιαστικὰ θεολογικός. Καὶ εἶναι θεολογικός γιὰ δυὸ λόγους: Γιατὶ διασώζει τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου στὴν ψυχοσωματικὴ του ἀκεραιότητα, ἀρνεῖται ἓναν ὅρισμό τῆς ὑπαρξης ἀναγωγικὸ τῆς αὐτοσυνειδησίας στὴν αἰωνιότητα ἢ στὸν χῶρο τῶν καθαρῶν Ἰδεῶν, καὶ ἀναφέρει τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ἀνθρώπου στὴν

ὄντολογία καὶ ὄχι στὴ μεταφυσική. Καὶ γιὰ ἕναν δεύτερο λόγο. Τὸ γεγονός τοῦ φυσικοῦ θανάτου κρίνει ὀριστικὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὡς δυνατότητα ἐπίγνωσης τοῦ Θεοῦ ἢ ἀπόρριψης τοῦ Προσώπου τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ὁ θάνατος εἶναι τὸ γεγονός ποὺ ἀποκαλύπτει στὴν ὑπαρξὴ τὴν ἄβυσσο τοῦ ἐνδεχόμενου μηδενὸς καὶ τὴν ὑποχρεώνει νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὸ ἐρώτημα τῆς οὐσίας ἢ τοῦ μηδενισμοῦ τῶν ὄντων, ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἢ τὴν ἀναίρεση κάθε θετικῆς γνώσης ἢ τὴν προέκταση μιᾶς προσωπικῆς ἐπίγνωσης. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐρώτημα τοῦ θανάτου εἶναι ἐρώτημα καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς κοσμολογίας, τελικὰ εἶναι τὸ μόνο ὄντολογικὸ ἐρώτημα. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, ἀναφέρεται καὶ στὸ γεγονός τῆς «θεώσεως» ὅλης τῆς κτιστῆς φύσης, «ὅτι καὶ αὐτὴ ἢ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ»¹⁰³. Ἡ κτίσις θὰ ἀποτελέσει «δόξαν», δηλαδὴ τὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ, ἐπομένως καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς οὐσίας ἢ τοῦ μηδενισμοῦ τῶν ὄντων ἀνάγεται ἐπίσης στὴν προέκταση τῆς «προσωπικῆς» ἐπίγνωσης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὠραῖο καὶ ἀληθινό. Εἶναι ἡ μόνη ἀλήθεια ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὸ σκληρὸ καὶ ἀδυσώπητο μάτι τοῦ γερακιοῦ. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀληθινό, μπορεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴν ἀπειλή.

Φεβρουάριος 1966

4. Ἡ μοντέρνα Τέχνη στὸν λειτουργικὸ χῶρο

Στὸν χῶρο τῆς Τέχνης ἐκφράζονται αὐθεντικὰ οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν παράδοση τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ Τέχνη τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης ἦταν πάντοτε «θρησκευτική», θέλω νὰ πῶ, μιὰ προσπάθεια νὰ ἐκφραστεῖ καλλιτεχνικὰ ὁ ἀτομικὰ θρησκευόμενος ἄνθρωπος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ θρησκευτικὴ Τέχνη στὴ Δύση ἦταν πάντοτε μιὰ ἀτομικὴ καλλιτεχνικὴ ἀναζήτηση. Στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ἡ Τέχνη δὲν ἀναζητᾷ, ἀλλὰ διατυπώνει τὴ θεολογικὴ ἀλήθεια ποὺ εἶναι καθολικὸ βίωμα τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι Τέχνη «θεολογική». Αὐτὴ ἡ βεβαιότητα τῆς ὀρθόδοξης Τέχνης δὲν ἀποκλείει τὴν προσωπικὴ ἔμπνευση στὴν ἀναζήτηση τῆς μορφῆς, συχνὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ὑπέρβαση τῶν καθιερωμένων ἐκφραστικῶν μέσων. Ὡστόσο τὸ ἐπίτευγμα μένει τελικὰ καθολικὸ, γιατί ἀφετηρία τῆς Τέχνης εἶναι τὸ ἐκκλησιαστικὸ βίωμα τῆς Θεολογίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ, δὲν εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ τελευταῖο αἰγαιοπελαγίτικο ἐκκλησάκι ἔχει γιὰ τὴ Θεολογία περισσότερη σημασία ἀπὸ τοὺς ὑποβλητικoὺς —γιὰ τὸ ἀτομικὸ συναίσθημα— εὐρωπαϊκοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς.

Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸ εἶναι εὐεξήγητη ἡ ἀπόλυτη κατάφαση τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης —καθολικῶν καὶ προτεσταντῶν— στὴ «μοντέρνα Τέχνη». Εἶναι ἓνας καινούργιος τρόπος γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἀναζήτηση, καὶ μάλιστα ἓνας τρόπος μὲ σημαντικὰ καλλιτεχνικὰ πλεονεκτήματα. Μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μπαρόκ ἡ δυτικὴ θρησκευτικὴ Τέχνη ἔδωσε, τὶς πιὸ πολλές φορές, ἀσήμαντα δείγματα. Ἰδιαίτερα τὰ ἐκκλησιαστικὰ χτίσματα καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ λατρευτικοῦ χώρου στὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, εἶναι στερημένα ἀπὸ ἔμπνευση καὶ πολὺ μέτρια σὲ καλλιτεχνικὴ ἀξία. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς χῶρος εἶναι τυποποιημένος καὶ φορτωμένος μὲ κακόγουστα στολίδια —μπογιατισμένα ἀγάλματα, φιγοῦρες στὸ ξύλο καὶ στὸν γύψο καὶ γλυκερές, νατουραλιστικὲς τοιχογραφίες.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν παρακμὴ ἡ ἐπανάσταση τῆς «μοντέρνας

Τέχνης» ἦταν μιὰ ἀναγέννηση. Ὁ ἀντιλογοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς ἔδινε τὴν εὐκαιρία στὸν εὐρωπαϊὸ ἄνθρωπο νὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίθεσή του στὴ νοησιαρχικὰ ὀργανωμένη θρησκευτικότητα ποὺ ἔβρισκε ἐπὶ αἰῶνες τὴν ἐκφρασή της στὸν νατουραλισμὸ τῆς Τέχνης. Δὲν ἔλειψαν βέβαια οἱ σοβαρὲς ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν πνευματικὴ τοποθέτηση καὶ τὶς δυνατότητες τῆς «μοντέρνας Τέχνης»¹⁰⁴. Ὅσο ἴσως σήμερα δὲν ὑπάρχει κανένας στὴ Δύση ποὺ νὰ δέχεται ὅτι ἡ «μοντέρνα Τέχνη» εἶναι μὴ-θρησκευτικὴ — ἔτσι τουλάχιστο βεβαιώνουν οἱ εἰδικοὶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα¹⁰⁵. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἔχει φτάσει σὲ ὑπερβολές. Σὲ χώρους ἱστορικούς, ὅπως εἶναι π.χ., ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Köln, θὰ δεῖ κανεὶς μοντέρνα «μπαλώματα» σὲ βιτρώ ἢ σὲ τοιχογραφίες, ποὺ ξαφνιαίνουν. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς «μοντέρνας Τέχνης» εἶναι μιὰ παραχώρηση τῆς Ἐκκλησίας στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Ἀφετηρία εἶναι ἡ προσπάθεια συντονισμοῦ μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου κι ὄχι ἡ διατύπωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας. «Ἡ μοντέρνα Τέχνη ζητάει νὰ ἐκφράσει τὴν ἀνησυχία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Οἱ καινούργιες μορφὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης δὲν δανερίζονται πιά στοιχεῖα οὔτε ἀπὸ τὸ παρελθὸν οὔτε ἀπὸ ἐξωχριστιανικὲς περιοχές. Ἀξιοποιοῦν τὶς καλύτερες δυνάμεις καὶ τῶν δύο, σέβονται τὴν παράδοση καὶ δημιουργοῦν κάτι ζωντανό, σημερινὸ καὶ ταυτόχρονα διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ Τέχνη». Ἔτσι πιστεύει ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας¹⁰⁶. Κι ὁ Πάπας Πίος ὁ Β΄ ὅταν μίλησε γιὰ τὴν Τέχνη, ἔριξε ἐπίσης τὸ βάρος στὴν ἀτομικὴ ἔμπνευση καὶ τὴ θρησκευτικὴ καλλιέργεια τοῦ καλλιτέχνη. «Ὅσο περισσότερο ὁ καλλιτέχνης ζεῖ τὴ θρησκεία», εἶπε, «τόσο καλύτερα προετοιμάζεται γιὰ νὰ μιλήσει τὴ γλῶσσα τῆς Τέχνης, νὰ κατανοήσῃ τὶς ἀρμονίες, νὰ μεταδώσῃ αὐτὸ ποὺ βλέπει... Ζητήστε τὸν Θεὸ ἐδῶ στὴ γῆ, στὴ φύση καὶ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ προπάντων μέσα σας... Δεῖξτε τὴν ἀρμονία τοῦ πεπερασμένου μὲ τὸ ἄπειρο, τοῦ χρονικοῦ μὲ τὸ αἰώνιο, τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ καὶ ἔτσι θὰ ἐξασφαλίσετε τὴν ἀλήθεια τῆς Τέχνης καὶ τὴν ἀληθινὴ τέχνη»¹⁰⁷. Στὴ διατύπωση

αὐτὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ παραμικρὴ ὑποψία γιὰ τὸ θεολογικὸ περιεχόμενον τῆς ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης, γιὰ τὴ διακονία στὸ καθολικὸ βίωμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, βέβαια, ἡ «μοντέρνα Τέχνη» ἔδωσε καινούργιες δυνατότητες ἔκφρασης στὸν δυτικὸ «θρησκευτικὸ» ἄνθρωπο. Οἱ σχετικὲς προσπάθειες γιὰ τὴ διαρρύθμιση τοῦ λατρευτικοῦ χώρου καὶ τὴ διακόσμησή του ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέρον. Σημαντικοὶ καλλιτέχνες πρόσφεραν ἐξαιρετικὸ ταλέντο καὶ ἔμπνευση καὶ τὰ ἐπιτεύγματά τους εἶναι, συχνά, ἔξοχα. Καὶ μόνο ἡ ἔκταση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας φανερώνει τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ θέμα αὐτὸ γιὰ τὴ ζωὴ τῶν δυτικῶν ἐκκλησιῶν σήμερα. Θὰ ἤθελα ξεχωριστὰ νὰ σημειώσω τὸ βιβλίον τοῦ Rudolf Schwarz, *Kirchenbau* (Heidelberg, 1960), στὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴν προσωπικὴ του δουλειὰ σὲ 70 περίπου ἐκκλησίες, μὲ μιὰν ἀστείρευτη, πραγματικὰ, ἔμπνευση καὶ κάποια προσπάθεια θεολογικῆς ἐρμηνείας. Ἐπίσης τὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ Anton Henze, ποὺ νομίζω ὅτι εἶναι ὁ πιὸ καλὸς μελετητὴς τῆς μοντέρνας ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης.

Προπάντων μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ βιβλιογραφία θὰ προσπαθῆσω νὰ ὑπογραμμίσω μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς «μοντέρνας» ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης στὴ Δύση, προσφέροντας καὶ μιὰ πρώτη διατύπωση γιὰ τὴ στάση τῆς ὀρθόδοξης συνείδησης ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ.

Ἡ ἀφαιρετικὴ προσπάθεια εἶναι, νομίζω, ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς «μοντέρνας Τέχνης» καὶ στὸν λειτουργικὸν ἄνθρωπον. Ἴσως καὶ ἀπὸ ἀντίδραση στὶς διακοσμητικὲς ὑπερβολὰς τοῦ παρελθόντος, ἀναμφισβήτητα καὶ ἀπὸ μιὰν ἀνάγκη ἀπλότητος καὶ εἰλικρίνειας, ἡ ἀφαίρεση κυριαρχεῖ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ διακοσμητικὴ. Ἡ γυμνότης τοῦ χώρου καὶ ἡ ἀπάλειψη τῶν μορφικῶν χαρακτηριστικῶν στὶς διακοσμητικὲς παραστάσεις εἶναι, χωρὶς ἄλλο, μιὰ ἀγωνία ἐκφραστικὴ καὶ φανερώνει τὴν ἀνάγκη τῆς ὑπερβατικότητος ποὺ βασανίζει τὸν

καλλιτέχνη¹⁰⁸. Είναι ωραιότατες οί προσπάθειες νὰ ὀργανωθεῖ ὁ χῶρος μόνο μὲ τὸ φῶς καὶ τὴ σκιά, νὰ ἐξουδετερωθεῖ ὁ ὄγκος καὶ τὸ βάρος τῶν ὑλικῶν, νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνο τὰ φυσικὰ ὑλικά, τὸ ξύλο, ἢ πέτρα, τὸ τοῦβλο¹⁰⁹. Ὡστόσο, παρ' ὅλη τὴν ἐπινοητικότητα ποὺ ἔχουν αὐτὲς οἱ κατασκευές, βρίσκω ὅτι εἶναι στερημένες ἀπὸ κάθε στοιχεῖο ἀποκαλυπτικὸ τῆς ἀλήθειας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς ἀτομικῆς καλλιτεχνικῆς ἔμπνευσης, εἶναι θέμα θεολογικῆς διατύπωσης. Στὸν βυζαντινὸ ἀρχιτεκτονικὸ ρυθμὸ συναντᾶμε τὴν καλλιτεχνικὴ διατύπωση τῆς ἀλήθειας τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος ποὺ ἀπασχόλησε τὴν Ἐκκλησία στοὺς πέντε πρώτους αἰῶνες. Εἶναι ἡ βεβαιότητα τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου — ἔκλινε οὐρανοὺς καὶ κατέβη. Οἱ θόλοι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, τὰ ἡμιθόλια, τὰ τόξα, εἶναι αὐτοὶ οἱ κεκλιμένοι οὐρανοί, ἢ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὴ γῆ, ἢ κίνηση τῆς Σάρκωσης. Γι' αὐτὸ καὶ μέσα στὸν βυζαντινὸ ναὸ ὁ πιστὸς ἔχει τὴν αἴσθηση τοῦ χώρου «ἐν ᾧ χωρεῖται ὁ ἀχώρητος» κι αὐτὴ εἶναι μιὰ θεολογικὴ βεβαιότητα ποὺ τὴν ἐκφράζει τὸ δημιούργημα τοῦ καλλιτέχνη. Ἀλλὰ ἐκεῖ τὸ καλλιτεχνικὸ δημιούργημα ἦταν καρπὸς τῆς θεολογικῆς συνείδησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι τῆς αὐθαίρετης ἀτομικῆς ἔμπνευσης τοῦ θρησκευόμενου, ἔστω, καλλιτέχνη. Στὸ μοντέρνο ἐκκλησιαστικὸ ἀρχιτεκτόνημα δὲν ἀποτυπώνεται καμιὰ θεολογικὴ βεβαιότητα κι αὐτὸ ὀφείλεται στὶς διαφορετικὲς ἐκκλησιολογικὲς προϋποθέσεις τῆς Δύσης. Ἔτσι, δὲν ἀπομένουν οὔτε προϋποθέσεις προσευχῆς μέσα στὸν ναό, δὲν ὑπάρχει χῶρος κατάνυξης, συχνὰ τὸ ἴδιο κτίσμα θὰ μπορούσε νὰ χρησιμέψει γιὰ βιβλιοθήκη ἢ πινακοθήκη δημόσια¹¹⁰. Τὴν κατάνυξη προσπαθεῖ συχνὰ νὰ ἀναπληρώσει ἢ ὑποβολή, δηλαδή, ἓνα γεγονὸς ψυχολογικῆς τάξης. Ὑπάρχουν ναοὶ ποὺ δὲν διαφέρουν σὲ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση ἀπὸ σκηνικὸ θεάτρου, εἶναι ὀλοφάνερη ἢ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη νὰ ὑποβάλει συναισθηματικὰ τὸν πιστό¹¹¹.

Σὰν δεῦτερο χαρακτηριστικὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ χρησιμοποίησις παλαιοχριστιανικῶν συμβόλων καὶ πάλι μὲ διάθεσις πολλῆς ἀφαίρεσης. Ἰχθύς, λυχνάρι, κηροπήγιο, παλαιοχριστιανικοὶ σταυροὶ καὶ ἐπιγραφές. Εἶναι ἓνα θετικὸ στοιχεῖο, μιὰ προσπάθεια γιὰ σύνδεση μὲ τὰ ἀρχέγονα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς Παράδοσης. Μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ὠραιότατα δείγματα πρωτοχριστιανικῆς ἀπλότητος στὴ διακόσμησις τῶν ναῶν, ποὺ πολλὰ θὰ εἶχαν νὰ διδάξουν καὶ τὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη ἱερατικὴ καλαισθησία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἱερατικὰ ἄμφια (βλ. A. Henze, *Kirchliche Kunst der Gegenwart*, 1954, σελ. 72-79). Τελικὰ ὅμως, ἡ σύνδεση μὲ τὰ πρωτογενῆ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, ἀφημένη κι αὐτὴ στὴν ἀτομικὴ ἔμπνευση τοῦ καλλιτέχνη, καταλήγει σὲ προσπάθεια ἀναγωγῆς τοῦ πιστοῦ σὲ ἀρχέτυπα σύμβολα καὶ ὄχι σὲ ἐπιστροφή στὸ καθολικὸ ἐκκλησιαστικὸ βίωμα. Αὐτὸ τὸ βίωμα εἶναι γιὰ τὸν ὀρθόδοξο τῆς Ἀνατολῆς ἡ πραγματικότητα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τὸ παρὸν τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὸν λειτουργικὸ χρόνο. Ὁ λειτουργικὸς χρόνος εἶναι ἡ ὑπέρβασις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἐκκλησίας, στρατευόμενης καὶ θριαμβεύουσας, γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ ἀρνίου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἀγιογραφία δὲν περιορίζεται σὲ σύμβολα, ἀλλὰ προχωρεῖ στὴν ἀπεικόνισις αὐτῆς τῆς πραγματικότητος τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῶν θεωμένων σωμάτων τῶν ἀγίων, στὴν ἐμφάνισις τῆς «καινῆς κτίσεως» τῆς Ἐκκλησίας ποὺ εἶναι ἀπὸ τώρα γεγονός. Αὐτὴ ἡ βεβαιότητα εἶναι ἄγνωστη στὴν Τέχνη τῆς Δύσης καὶ γι' αὐτὸ μένει τέχνη διακοσμητικὴ καὶ ὄχι ὁμολογία πίστεως. Εἶναι φανερὴ καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ προσπάθεια ποὺ γίνεται ἀπὸ τὴ μοντέρνα ἀρχιτεκτονικὴ γιὰ νὰ ἐνοποιηθεῖ ὁ λειτουργικὸς χώρος μὲ κέντρο τὸ θυσιαστήριον¹¹². Φοβᾶμαι ὅμως ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ μιὰ θεαματικὴ ἐνοποίηση, ποὺ μεταβάλλει τὴ λειτουργία σὲ ὀρώμενη πράξις, σὲ παράστασις, χωρὶς δυνατότητα συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ πραγματοποίησης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος.

Τὸ τρίτο στοιχεῖο, ποὺ πρέπει κάποτε ἐκτενέστερα νὰ μελετηθεῖ, εἶναι ἡ κυριαρχία τοῦ πριμιτιβιστικοῦ στοιχείου στὴ μοντέρνα ἐκκλησιαστικὴ δυτικὴ Τέχνη. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶναι τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο¹¹³. Στὸν λειτουργικὸ χῶρο ὁ πριμιτιβισμὸς προσπαθεῖ ἴσως νὰ πετύχει μιὰν ὑπέρβαση τοῦ φυσικοῦ, μιὰν ἀναγωγὴ στὴν καθαρὰ πνευματικὴ σύλληψη τοῦ καλλιτέχνη, μιὰ διατύπωση ἀληθειῶν μὴ ἐγκεφαλικῶν. Τὸ πετυχαίνει συχνὰ καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν τὰ ἐπιτεύγματά του μὲ τὶς νατουραλιστικὲς ἀγιογραφίες. Ὡστόσο, ἡ ὑπέρβαση τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ νοησιαρχικοῦ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα προσέγγιση τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τοῦ ἀποκεκαλυμμένου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει ν' ἀνατρέξουμε στὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου: «Στὴν ἀρχή», λέει ὁ Λορεντζάτος, «ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ζήτησε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο χτυπώντας ἀδιάκριτα καὶ μὲς στὰ ὅλα τὴ λογοκρατία (ποὺ αὐτὸς προδημιούργησε καὶ χάρη στὴν ὁποία μεγαλούργησε —ἱστορικὰ— μὲ τὶς τεχνολογικὲς ἐφαρμογές της, τοὺς τέσσερεις ἢ πέντε τελευταίους αἰῶνες) κηρύχνοντας, γιὰ τὴν παρούσα ἀπελευθέρωση ἢ γιὰ τὴ σωτηρία του, παρακαμπτήριους τάχα δρόμους ποὺ θὰ ὑπερφαλαγγίζανε τὴ raison (Vernunft) πότε τὸ πάθος καὶ τὸ αἶσθημα —αἰσθήσεις καὶ αἰσθητήρια— πότε τὴ φαντασία καὶ τὸ ὄνειρο, πότε τὴν τρέλα καὶ τὴν ἀσυναρτησία, πότε τὴν ψυχολογία του —ζενιθ καὶ ναδὶρ τῆς συνείδησης— πότε τὴ διάθεση, ὡς μιὰ λύση sui generis παράλληλη μὲ τὸ ἔνστιχτο καὶ τὸ δαιμόνιο (κάθε λογῆς), καὶ ἄλλα τέτοια πολλά, βάζοντας μπροστὰ ἀπὸ τὶς διάφορες αὐτὲς θεωρίες καὶ μονομανίες, πότε ἓνα ir-rationel, πότε ἓνα sur-réel, πότε ἓνα sub-conscient ἢ Unterbewusst μὰ πάντα μέσα στὰ ὅρια τοῦ φυσικοῦ, φροντίζοντας νὰ κλείνει καλὰ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του τὴν μπουκαπόρτα τοῦ ὑπερφυσικοῦ, δηλαδὴ τοῦ πνεύματος· (τὸ κέντρο ἐκεῖ βρίσκεται ἢ τὸ χαμένο ὄραμα)»¹¹⁴. Κι εἶναι κρίμα ποὺ αὐτὴ ἡ ἄρνηση ἔχει γίνῃ σήμερα στὴ Δύση καθιερωμένη ἐκκλησιαστικὴ πράξη. Κι ἀφοῦ γιὰ ἄρνηση πρόκειται, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὁ κατήφορος εἶναι ἀσυγκράτητος. Ὁ πριμιτιβισμὸς δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς δρόμος γιὰ

τὸ ξεπέρασμα τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ λογικοκρατικοῦ. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη ἀποδέχτηκε καὶ τὸν φουτουρισμὸ καὶ τὸν κυβισμὸ καὶ κάθε ἑξαλλή σχολὴ μοντέρνας «ἀνησυχίας» καὶ τελικὰ δὲν καταλαβαίνεις ἂν βρίσκεσαι σὲ ἐκκλησία ἢ σὲ μοντέρνα γκαλερί¹¹⁵. Κι ἀφήνω στὴν ἄκρη τὶς ἀμερικάνικες ἐκκλησίες, στὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἔχει πιά χαθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἡ ἔννοια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου — ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ στὸ βιβλίο: *Kirchenbau und Ökumene*, Hamburg 1962¹¹⁶.

Καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπορήσει ὁ ἀναγνώστης ἂν τὸ τελικὸ ἐρώτημα εἶναι, κατὰ πόσο ἔχουν ἐκκλησιαστικὸ βίο αὐτὲς οἱ περιοχὲς τῆς Δύσης — ἂν, φυσικά, ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος δὲν σημαίνει μιὰν ἑξάρση τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἀλλὰ μετοχὴ στὴν «καινὴ κτίση» τῆς Χάρης. Πίσω ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀνησυχία τῆς Τέχνης κρύβεται τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἀπουσία μιᾶς οὐσιαστικῆς πίστεως, ἡ ἀπουσία σωστῆς ἐκκλησιολογικῆς βάσης (ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἓνα σχῆμα κοινωνικὸ — *Institutio* — εἶναι τὸ ἱερατεῖο, τί τελοσπάντων εἶναι). Στὶς εἰσόδους τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Εὐρώπης βρίσκει συχνὰ ὁ πιστὸς μιὰ μικρὴ βιβλιοθήκη γιὰ τὴν πνευματικὴ του οἰκοδομὴ. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ βιβλία ποὺ ἐκεῖ προσφέρονται, ἀναφέρονται στὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἰδιαίτερα σὲ προβλήματα τοῦ γάμου καὶ τῶν φύλων. Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας ἔχει μεταφραστεῖ σὲ ἀπλὴ ἀτομικὴ Ἠθικὴ, γιατί νὰ ἀποροῦμε ποὺ καὶ ἡ Τέχνη τῆς Ἐκκλησίας ἔχει διασκευαστεῖ σὲ αὐθαίρετη ἀτομικὴ καλλιτεχνικὴ ἔμπνευση; Τὸ δυστύχημα εἶναι ὅτι καὶ ἡ ὀρθόδοξη Ἑλλάδα ἔχει τώρα τόσες δεκαετίες ποὺ βάλθηκε νὰ μπεῖ στὰ εὐρωπαϊκὰ ἀχνάρια καὶ ἔχουμε γεμίσει τὶς ἐκκλησιές μας νατουραλιστικὲς ζωγραφιὲς καὶ τρεφόμεστε μὲ τὰ ἠθικὰ ἐγχειρίδια προτεσταντῶν καὶ καθολικῶν. Χωρὶς ἄλλο, πρέπει νὰ βρεῖ καὶ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τὴ σημερινὴ λειτουργικὴ τῆς ἔκφραση, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στὴ ζωγραφικὴ, στὴ μουσικὴ, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κατάκτηση δὲν θὰ γίνεῖ μὲ ἀπομιμήσεις. Πρέπει νὰ ὑπάρξει καὶ πάλι ζωντανὴ βίωση τῆς Θεολογίας ἀπὸ τὸ πλήρωμα

τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ βρεῖ τὸ βίωμα αὐτὸ καὶ τὴν καλλιτεχνική του ἔκφραση καὶ διατύπωση, νὰ εἶναι δηλαδὴ ὁμολογία καθολικῆς πίστεως καὶ ὄχι αὐθαίρετο προσωπικὸ ἐπινόημα.

Ὡς τότε ἡ μαθητεία τῆς Τέχνης στὴν Παράδοση μπορεῖ νὰ μᾶς θρέψει —καὶ μὲ τὸ παραπάνω— σὲ τέτοια χρόνια λιμοῦ.

1964

5. Ἡ συνάντηση Camus καὶ Ντοστογιέφσκι στοὺς «Δαιμονισμένους»

Ἐπῆρχαν δυὸ βασικὲς προϋποθέσεις, νομίζω, στὸν Camus —ἓναν δυτικὸ Εὐρωπαῖο— γιὰ νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Ντοστογιέφσκι — ἓναν ὀρθόδοξο Ρῶσο. Ἡ πρώτη προϋπόθεση, ὅτι ἦταν ἄθεος. Καὶ ἡ δεύτερη, ὅτι ἦταν ὑπαρξιστής. Θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξηγήσω καὶ τὶς δυό.

Πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ἓνα βασικὸ γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι δεδομένο, φανερό μέσα στὸ ἔργο του. Εἶναι ἡ κρίση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὴ ἡ εὐρωπαϊκὴ κρίση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συνειδητοποιηθεῖ στὴν Εὐρώπη. Μόνο στὴ Ρωσία μπορεῖ νὰ φανερωθεῖ. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ μιὰ οὐσιαστικὴ κρίση εἶναι πάντοτε θρησκευτικὴ. Καὶ ἡ μόνη εὐρωπαϊκὴ χώρα ποὺ θρησκεύει οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ Ρωσία.

Γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι ἡ Εὐρώπη δὲν εἶναι χριστιανική. Ὁ Καθολικισμὸς πρόδωσε τὸν Χριστιανισμό, τὸν ἔχει μεταβάλλει σὲ μιὰν ἐγκόσμια κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Ἐπέκυψε στὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς τοῦ Χριστοῦ, στὸν πειρασμὸ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. «Ταῦτα πάντα σοι δώσω, ἐὰν πεσῶν προσκυνήσεις μοι». Ὁ μύθος τοῦ Μεγάλου Ἱεροεξεταστῆ εἶναι ἡ ριζικότερη

κριτική του Καθολικισμού, ή αποκάλυψη της θρησκευτικής κυριαρχίας του Άντιχρίστου — κι αυτή ή πρόκληση μένει από τους δυτικούς αναπάντητη.

Άλλα και ό Προτεσταντισμός, για τον Ντοστογιέφσκι, έχει άρνηθεί τον Χριστιανισμό, τον έχει μεταβάλει σε άπλή Ήθική. Ό Χριστός είναι μόνο ένα πρότυπο ήθικό για μίμηση, έπομένως δεν έχει σημασία αν ήταν μόνο άνθρωπος ή Θεός και άνθρωπος. Στον Προτεσταντισμό χωράει ακόμα και ή άρνηση της Σάρκωσης του Λόγου. Έτσι, για τον Ντοστογιέφσκι δεν άπομένει παρά μόνο ή Ρωσία. Ή Ρωσία έχει την Όρθοδοξία, έχει τά κριτήρια για τή γνώση της Άλήθειας. Γι' αυτό και μόνο μέσα στη Ρωσία μπορεί να ύπάρξει κρίση. Ή Ευρώπη δεν έχει τή δυνατότητα να συνειδητοποιήσει τήν κρίση, της λείπουν τά κριτήρια, γι' αυτό κι έπαναπαύεται σε μιá ψευδαίσθηση Χριστιανοσύνης, πιστεύει πώς είναι χριστιανική χωρίς να είναι.

Για να συνειδητοποιήσεις τήν κρίση πρέπει να άπορρίψεις τήν ψευδαίσθηση, έστω και χωρίς να τήν αναπληρώσεις με τή σωστή πίστη. Χωρίς όρθόδοξα κριτήρια δεν μπορείς να έρμηνεύσεις τήν κρίση, μπορείς όμως να συνειδητοποιήσεις τήν κρίση, όταν άπορρίψεις τήν αυτάρκεια των ψευδαισθήσεων. Αυτός είναι ό δρόμος από τον όποιο ή άθεία μπορεί να όδηγήσει προς τήν άλήθεια. Κι άπ' αυτόν τον δρόμο φτάνει ό Camus στον Ντοστογιέφσκι.

Άλλα σαν δυτικός άνθρωπος ό Camus έχει κι ένα δεύτερο προσόν, εκτός από τήν άθεία του. Έχει άρνηθεί τά παραδεδομένα σχήματα της εύρωπαϊκής Μεταφυσικής, τον νοησιαρχικό μεταφυσικό προβληματισμό του Άκινάτη και του Καρτέσιου και του νεότερου εύρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οί κατηγορίες της δικής του προβληματικής δεν είναι διανοητικές, αλλά ύπαρκτικές. Προϋποθέτουν τήν καθολική ανθρώπινη ύπαρξη ως όργανο για τήν προσέγγιση της άλήθειας και όχι μόνο τον λόγο ως λογική. Ή άλήθεια αναφέρεται στον όλόκληρο άνθρωπο, σε μιá καθολική και

ὕπευθυνα χρονικὴ αὐτοσυνειδησία καὶ ὄχι μόνο στὸν νοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι πρόβλημα διανοητικῆς σύλληψης, ἀλλὰ ὑπόθεση σωτηρίας. Καὶ εἶναι αὐτὸς ἕνας δεύτερος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Camus βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν Ὁρθοδοξία.

Ἄς προχωρήσουμε ὅμως στὸ θέμα τῆς κρίσης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὸ τὸ θέμα ἀπασχολεῖ τὸν Ντοστογιέφσκι σχεδὸν σὲ ὅλα του τὰ μυθιστορήματα, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν, νομίζω, στοὺς *Δαιμονισμένους*. Ἐκεῖ, δίνει ἀπερίφραστα καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς κρίσης: «Ἡ οὐσία ἐγκεῖται στὴν ἐρώτηση: μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεύει, ὄντας πολιτισμένος, δηλαδὴ Εὐρωπαῖος, χωρὶς ὄρους, στὴ θεϊκότητα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ; Γιατὶ ὅλη ἡ πίστη σ' αὐτὸ καὶ μόνο συνίσταται, περιέχεται σὲ τρεῖς λέξεις: Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο». Ὁ Ντοστογιέφσκι προσδιορίζει καίρια τὸ σκάνδαλο τοῦ διανοούμενου ἀνθρώπου μὲ τὴν ὑπερτροφικὴ λογικότητα. Δὲν εἶναι ἡ πίστη στὸν Θεὸ τὸ σκάνδαλο, ἀλλὰ ἡ πίστη στὴ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὐτὴ ἡ πίστη ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι —καὶ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Θεολογία γενικότερα — τὴν ἀπάντηση, τόσο στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν Θεὸ ὅσο καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Τελικά, εἶναι οἱ δυὸ ὄψεις ἐνὸς καὶ μόνο ἐρωτήματος. Ἄν ὁ Εὐρωπαῖος ἀρνηθεῖ τὴν ἀπάντηση τῆς πίστεως, χρειάζεται κάποια ἄλλη ἀπάντηση ποὺ νὰ τοῦ δίνει μιὰν ἐξήγηση, τουλάχιστο στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ἐδῶ ἔρχεται νὰ προφητεῦσει ὁ Ντοστογιέφσκι ὅτι στὸ ἄμεσο μέλλον ἡ Εὐρώπη θὰ ζητήσῃ αὐτὴ τὴν ἄλλη ἀπάντηση στὸν Σοσιαλισμὸ. Ἡ ἀρχὴ θὰ γίνῃ φυσικὰ ἀπὸ τὴ Ρωσία. Κι αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τῶν *Δαιμονισμένων*.

Ὁ Camus προλογίζοντας τὴ μεταφορὰ τῶν *Δαιμονισμένων* στὸ θέατρο, ἔγραφε: «Γιὰ πολὺ καιρὸ θεωρήθηκε ὁ Μὰρξ ὡς προφήτης τοῦ 20οῦ αἰώνα. Σήμερα ξέρουμε πῶς ὅ,τι προφήτεψε ἔχει ἀφεθεῖ νὰ περιμένει. Καὶ ξέρουμε καλὰ ὅτι ὁ Ντοστογιέφσκι ἦταν ὁ πραγματικὸς προφήτης. Προφήτεψε τὴν κυριαρχία τοῦ Μεγάλου Ἱεροεξεταστῆ καὶ τὸν θρίαμβο τῆς δύναμης πάνω στὴ

Δικαιοσύνη. Ἦμουν εἴκοσι χρονῶ ὅταν συναντήθηκα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκι καὶ ὁ συγκλονισμὸς ποὺ τότε ἔνιωσα κρατάει ἀκόμα, εἴκοσι χρόνια τώρα καὶ περισσότερο. Ἀγάπησα στὴν ἀρχὴ τὸν Ντοστογιέφσκι γιατί κρατοῦσε τὰ μυστικά τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἀλλὰ πολὺ γρήγορα, μὲ τὸ μέτρο ποὺ ζοῦσα τὸ ἀπάνθρωπο δράμα τοῦ καιροῦ μας, ἔμαθα ν' ἀγαπάω στὸν Ντοστογιέφσκι τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔζησε βαθύτερα ἀπὸ ὅλους τὸ ἱστορικό μας πεπρωμένο καὶ ποὺ τὸ διατύπωσε. Γιὰ μένα εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ συγγραφέας ποῦ, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Νίτσε, γνώρισε τὸν σύγχρονό του μηδενισμό, διασαφήνισε καὶ προεἶδε τὶς τερατώδεις καὶ παράφρονες συνέπειές του καὶ ὁ ὁποῖος ζήτησε νὰ ὀρίσει τὸ μήνυμα τῆς σωτηρίας. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶχε γράψει ὅτι ``τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὴν ἀθανασία εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ ἐρωτήματα τοῦ Σοσιαλισμοῦ, μόνο μέσα ἀπὸ ἓνα ἄλλο πρίσμα κοιταγμένα'', ἤξερε ὅτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ὁ πολιτισμὸς μας θὰ ἀπαιτοῦσε γιὰ ὅλους ἢ γιὰ κανέναν αὐτὴ τὴ σωτηρία, ἀλλὰ ἤξερε ταυτόχρονα ὅτι αὐτὴ ἡ σωτηρία δὲν θὰ μπορούσε νὰ μοιραστεῖ σὲ ὅλους, ἂν ξεχνοῦσαν ἔστω καὶ ἐνὸς μόνο ἀνθρώπου τὰ βάσανα. Μὲ ἄλλα λόγια: δὲν μπορούσε νὰ δεχτεῖ μιὰ θρησκεία ποὺ νὰ μὴν εἶναι σοσιαλιστική, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ δεχθεῖ καὶ ἓναν Σοσιαλισμὸ ποὺ νὰ μὴν εἶναι θρησκευτικός, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἔτσι, ἔσωσε ὁ Ντοστογιέφσκι τὸ μέλλον τῆς ἀληθινῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἀληθινοῦ Σοσιαλισμοῦ, ἂν καὶ ὁ κόσμος σήμερα μοιάζει νὰ τοῦ δίνει ἄδικο καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις. Ἀλλ' ἂν ὁ κόσμος πεθαίνει ἢ ἀνανεώνεται, ὁ Ντοστογιέφσκι εἶναι τὸ ἴδιο δικαιωμένος. Γι' αὐτὸ καὶ κυριαρχεῖ τὸ μέγεθός του, παρ' ὅλες καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἀδυναμιῶν του, στὶς λογοτεχνίες μας καὶ στὴν ἱστορία μας».

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Camus ἐρμηνεύουν τὸ ἱστορικὸ δεδομένο ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴν προφητεία τοῦ Ντοστογιέφσκι. Ἐννοῶ τὴν κρίση τῆς ρωσικῆς ἰντελιγκέντσιας, ποὺ ξεκίνησε στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ὡς ἐνιαῖο ρεῦμα, γιὰ νὰ διχαστεῖ τελικὰ σὲ δυὸ ἱστορικὲς καταλήξεις: στὴν ὀκτωβριανὴ ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων καὶ στὴν ἀνανέωση τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας, στὰ

πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας, μὲ κέντρο τὸ Παρίσι.

Ὁ Νικολάι Μπερντιάγεφ, στὸ βιβλίο του *Οἱ πηγές καὶ τὸ νόημα τοῦ ρωσικοῦ κομμουνισμοῦ*, διαπιστώνει τὴν κοινὴ ἀφετηρία τῶν δύο αὐτῶν ιστορικῶν ἐξελίξεων καὶ τὴν ὀρίζει ὡς ἐξῆς: «Ἦταν ἡ ἀναζήτηση τοῦ βασιλείου τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἰσότητος. Τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, μιὰ ἀσκητικὴ θέση τοῦ πνευματικοῦ προβλήματος, μιὰ θεωρία τῆς ὀλοκληρωτικῆς ζωῆς ποὺ καθορίζεται ἀπ' αὐτὸν τὸν οὐσιώδη σκοπὸ: τὴν πραγματοποίηση τοῦ Σοσιαλισμοῦ. Αὐτὴ ἡ κοινὴ ἀφετηρία διχάζεται ἀργότερα σὲ δυὸ ρεύματα: ἓνα μέρος ρώσων μαρξιστῶν, στοὺς ὁποίους ἡ ἰδέα τῆς ὀλοκληρίας ἦταν ἀγαπητὴ ὑπεράνω ὅλων, διακρινόταν γιὰ μιὰν ἄκρα ἀδιαλλαξία — γι' αὐτοὺς ὁ Σοσιαλισμὸς καὶ ὁ Μαρξισμὸς ἦταν μιὰ θρησκεία. Ἄλλα στοιχεῖα, ἀντίθετα, δέχονταν τὴν ἰδέα μιᾶς διάκρισης ἀνάμεσα στὶς διάφορες περιοχὲς τοῦ πνεύματος. Ἄρνούνταν αὐτοὶ τὴ λατρεία τῆς ὀλοκληρίας καὶ ἀπελευθέρωναν τὸ πνεῦμα, τὴ δημιουργία, τὴν Τέχνη, ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση στὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς». Στὸ δεύτερο αὐτὸ ρεῦμα ἀνήκει ὁ ἴδιος ὁ Μπερντιάγεφ, καθὼς καὶ ὅλη ἡ ὁμάδα τῶν διανοουμένων ποὺ ἀποτέλεσαν τὴν ἀνθηση τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας στὴν Εὐρώπη, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σέργιο Μπουλγκάκοφ, ἀρχικὰ καθηγητὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας — ποὺ ὁ Λένιν τὸν θεωροῦσε ἓναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους θεωρητικοὺς τοῦ Μαρξισμοῦ — καὶ τελικὰ καθηγητὴ τῆς δογματικῆς Θεολογίας καὶ Ἱερέα στὴ σχολὴ τοῦ Ἁγίου Σεργίου στὸ Παρίσι.

Αὐτὴ ἡ κρίση, ἀνάμεσα στὸν μηδενιστικὸ Σοσιαλισμὸ καὶ στὴ Θεολογία, μὲ κοινὴ ἀφετηρία τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως στὴ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἡ κεντρικὴ προφητεία τῶν Δαιμονισμένων. «Ὅλο τὸ ζήτημα ἐγκτεται καὶ πάλι σὲ τοῦτο: μπορεῖ νὰ πιστέψει κανεὶς σὲ ὅλα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ἡ Ὀρθοδοξία ὀρίζει νὰ πιστέψεις; Ἄν ὄχι, τότε εἶναι καλύτερο, ἀνθρωπιστικότερο, νὰ πᾶς μὲ τὸ μέρος τοῦ Πιὼτρ Βερχοβένσκι, νὰ

τὰ κάψεις ὅλα, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ σπείρεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἓναν καινούργιο κόσμον». Ὁ Camus συνάντησε αὐτὴ τὴν κρίση πραγματικὰ σαρκωμένη στοὺς τύπους τῶν Δαιμονισμένων. Στὸν Πιότρ Βερχοβένσκι, στὸν Κυρίλοφ, στὸν Σάτοφ, στὸν Σταβρόγκιν, στὸν Τύχωνα. Ὁ κάθε ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ ἀπάντηση στὸ ἴδιο ἀρχικὸ ἐρώτημα. Πρέπει νὰ τοὺς δοῦμε ἀπὸ κοντά.

Ο ΠΙΟΤΡ ΒΕΡΧΟΒΕΝΣΚΙ. Εἶναι ἡ τέλεια ἐνσάρκωση τῆς ἐπερχόμενης ἀπολυτοποίησης τοῦ Σοσιαλισμοῦ. Εἶναι ἀπόλυτα σίγουρος γιὰ τὸ χρέος ποὺ ἔχει νὰ καταστρέψει, γιὰτὶ εἶναι βεβαιωμένος στὴν ἀπιστία του. Ὁ Πιότρ Βερχοβένσκι δὲν ἀμφιβάλλει, δὲν διχάζεται. Ξέρει ὅτι ὁ κόσμος ὡς τώρα, καὶ συγκεκριμένα ὁ κόσμος τῆς Ρωσίας, προϋποθέτει τὴν πίστη στὸν Θεὸ καὶ εἶναι ὀργανωμένος μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση. Πρέπει λοιπὸν νὰ καταστραφῆ γιὰ νὰ φτιαχτεῖ ἓνας ἄλλος κόσμος, ὀργανωμένος μὲ τὴν πίστη μόνο στὸν ἄνθρωπο. Τὸν Βερχοβένσκι δὲν τὸν ἀπασχολεῖ ὁ καινούργιος κόσμος ποὺ θὰ ἔρθει. Δικό του ἔργο εἶναι νὰ καταστρέψει τὸν παλιό, αὐτὸ μόνο ξέρει καὶ γι' αὐτὸ δουλεύει. Ὡστόσο, πίσω ἀπὸ τὸ μένος τῆς καταστροφῆς, εἶναι ἀδύνατο νὰ κρυφτεῖ τὸ ἐσχατολογικὸ ἰδανικὸ τοῦ Βερχοβένσκι. Αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη ἀναζήτησή του εἶναι τελικὰ θρησκευτικὴ, μιὰ μεσσιανικὴ ἀγωνία ἐντελῶς ἀνθρωποκεντρικὴ — αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ εἶναι καὶ ὁ ρωσικὸς κομμουνισμὸς ὡς τὰ σήμερα: μιὰ ἐσχατολογικὴ αἵρεση τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὸ ἴδιο ἰδανικὸ τοῦ βασιλείου τῆς Δικαιοσύνης, προσδιορισμένο ὀρθολογιστικὰ τόσο, ὥστε νὰ συμπίπτει καὶ μὲ τὸ ἐγκοσμιοκρατικὸ πνεῦμα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Camus ἔχει περιλάβει στὴ θεατρικὴ του διασκευὴ τὸν ἀκόλουθο διάλογο:

Πιότρ Βερχοβένσκι: Ἡ ἀπόλυτη εὐθυγράμμιση εἶναι μιὰ ἔξοχη, καθόλου εὐκαταφρόνητη ἰδέα. Περιλαμβάνεται στὸ σχέδιό μου, μαζὶ καὶ μὲ ἄλλα μέσα. Πρέπει ὀριστικὰ νὰ τὸ ὀργανώσουμε.

Πρέπει νὰ ἀναγκάσουμε τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀλληλοκατασκοπεύονται καὶ νὰ ἀλληλοπροδίδονται. Ἔτσι θὰ λείψει ἀπὸ τὸν κόσμον ὁ ἐγωισμὸς. Πότε πότε λίγη ὀχλαγωγία, ἀλλὰ περιορισμένη, μόνο γιὰ διασκέδαση. Ἐμεῖς οἱ ὁδηγοὶ θὰ ἔχουμε τὴ φροντίδα γι' αὐτό. Γιατὶ θὰ ὑπάρχουν ὁδηγοί, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς ὑπάρχουν ἔτοιμοι σκλάβοι. Μὲ ἓναν λόγο: ἀπόλυτη ὑπακοή, ἀπροσωποποίηση χωρὶς περιθώρια διαφυγῆς, καὶ σὲ τριάντα χρόνια θὰ χαλαρώσουμε τὰ χαλινάρια.

Σταβρόγκιν: Ρωτιόμουνά τόσην ὥρα μὲ τί μοιάζετε. Ἀλλὰ ἔκανα τὸ λάθος νὰ ζητάω τὴ σύγκριση στὸ βασίλειο τῶν ζώων. Τώρα τὸ ξέρω.

Πιὸτρ Βερχοβένσκι (ἀφηρημένα): Ναί, ναί.

Σταβρόγκιν: Εἴσαστε ἓνας σωστὸς Ἰησοῦίτης.

Πιὸτρ Βερχοβένσκι: Σωστά, σωστά. Ἄλλωστε οἱ Ἰησοῦίτες ἔχουν δίκιο. Ἔχουν βρεῖ τὴ συνταγή: συνωμοσία, ψέμα, καὶ ἓνας μοναδικὸς σκοπός. Ἀδύνατο νὰ ζήσεις ἀλλιῶς σ' αὐτὸν τὸν κόσμον. Ἐξάλλου θὰ ἔπρεπε κι ὁ Πάπας νὰ κάνει τὸ ἴδιο πράγμα μὲ μᾶς.

Σταβρόγκιν: Ὁ Πάπας;

Πιὸτρ Βερχοβένσκι: Ναί, μόνο ποὺ αὐτὸ εἶναι πολὺ μπλεγμένο. Κατ' ἀρχὴν θὰ ἔπρεπε ὁ Πάπας νὰ συμφωνήσει μὲ τὸν διεθνισμό. Γιὰ κάτι τέτοιο εἶναι ἀκόμα νωρίς. Ἀργότερα θὰ ἔρθει ὁ μόνος του, ἀναπόφευκτα σ' αὐτό, γιατί εἶναι τοῦ ἴδιου πνεύματος. Ὅποτε, βρίσκεται στὴν κορυφή ὁ Πάπας, ἐμεῖς εἴμαστε μὲ τὸ μέρος του καὶ οἱ μάζες θὰ ἀπορρίψουν τὸ σύστημα τοῦ Σιγκάλεφ. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μελλοντικὸ τραγούδι. Κατ' ἀρχὴν ἐμεῖς πρέπει νὰ μοιράσουμε τὴ δουλειά. Μὲ δυὸ λόγια: Στὴ Δύση θὰ ὑπάρχει ὁ Πάπας καὶ σὲ μᾶς, σὲ μᾶς... ἐσεῖς Σταβρόγκιν! Μὲ σᾶς θὰ καταστρέψω τὴν παλιὰ Ρωσία καὶ θὰ χτίσω τὴν καινούργια!

Σταβρόγκιν: Ἀφήστε με ἡσυχά, εἴσαστε μεθυσμένος. Γιὰ ποιά Ρωσία μιλάτε, γι' αὐτὴ τῶν σπιούνων;

Πιὸτρ Βερχοβένσκι: Ὅταν ἔχουμε τὴ δύναμη μπορούμε, χωρὶς ἀντίρρηση, νὰ προσπαθήσουμε νὰ κάνουμε τοὺς ἀνθρώπους καλύτερους, ἀφοῦ αὐτὸ πραγματικὰ σᾶς ἐνδιαφέρει. Ἀλλὰ κατ' ἀρχὴν χρειαζόμαστε μιὰ ἢ δυὸ γενιὲς ἀπὸ ἀκόλαστους,

χρειαζόμαστε μιάν ανήκουστη, φοβερή έξαχρείωση, πού θα μεταμορφώσει τόν άνθρωπο σ' ένα βρομερό, δειλό, έγwisτικό έντομο. Αυτό έχουμε ανάγκη. Αυτό ή όμίχλη θα σκεπάσει τή Ρωσία. Η γη θα θρηνήσει τούς παλιούς της θεούς. Κι έπειτα... έπειτα θ' αφήσουμε νά έμφανιστεί ό καινούργιος Τσάρος.

Σ' αυτά τὰ λόγια του Πιότρ Βερχοβένσκι άκούει κανείς μιά παραλλαγή του κηρύγματος του Μεγάλου Ίεροεξεταστή. Η μεσσιανική Βασιλεία πρέπει νά έρθει με τρόπο άμεσο, άπτό, όρθολογιστικά όργανωμένο, έστω κι αν κοστίσει τήν πιό φοβερή έξαχρείωση.

Ο ΚΥΡΙΛΟΦ. Είναι ή άλλη όψη του Πιότρ Βερχοβένσκι. Ο Camus άσχολείται έκτεταμένα μαζί του. Είναι ό θεωρητικός του μηδενισμού. «Άρπαξε αυτή τήν άρρώστια στην Άμερική», θα πει άργότερα ό Σάτοφ, γιατί ένας Ρώσος δέν μπορεί νά είναι άπό μόνος του μηδενιστής.

Και είναι άλήθεια ότι ή όρθόδοξη κράση του Κυρίλοφ άντιστέκεται. Τό δικό του πρόβλημα είναι ό καινούργιος κόσμος πού θα έρθει. Σ' αυτόν τόν κόσμο ό θάνατος πρέπει νά έχει νικηθεί, δηλαδή ό φόβος του θανάτου. Ο άνθρωπος θα είναι αυτάρκης, έχοντας άπορρίψει τόν Θεό θα έχει άρνηθεί κάθε παρηγοριά για τόν θάνατο. Άν νικήσει μέσα του τόν φόβο του θανάτου, θα έχει πάρει ό ίδιος τή θέση του Θεού.

Κυρίλοφ: Μ' άρέσει τὸ τσάι τὴ νύχτα. Κόβω βόλτες καὶ πίνω ὡς τὰ χαράματα.

Γρηγορέγιεφ: Πέφτετε για ὕπνο τὰ χαράματα;

Κυρίλοφ: Πάντα, ἀπὸ καιρό. Τὶς νύχτες σκέφτομαι.

Γρηγορέγιεφ: Ὅλη τὴ νύχτα;

Κυρίλοφ: Ναί, πρέπει. Κοιτάξτε, ψάχνω για τούς λόγους για τούς όποίους οί άνθρωποι δέν τολμοῦν νά αυτοκτονήσουν.

Γρηγορέγιεφ: Πῶς δὲν τολμοῦν; Μήπως εἶναι λίγες οἱ αὐτοκτονίες;

Κυρίλοφ: Ἐπρεπε νὰ εἶναι πολὺ περισσότερες.

Γρηγορέγιεφ: Τί εἶναι λοιπόν, κατὰ τὴ γνώμη σας, αὐτὸ ποὺ ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ αὐτοκτονήσουν;

Κυρίλοφ: Ὁ πόνος.

Γρηγορέγιεφ: Πρέπει νὰ ἴναι κι ἄλλη μιὰ αἰτία.

Κυρίλοφ: Ναί. Ἡ ἄλλη ζωὴ.

Γρηγορέγιεφ: Δηλαδή, ἡ τιμωρία.

Κυρίλοφ: Ὁχι, ἡ ἄλλη ζωὴ. Πιστεύουν ὅτι ὑπάρχει κάποιος λόγος γιὰ νὰ ζοῦν.

Γρηγορέγιεφ: Καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας;

Κυρίλοφ: Ὁχι, γι' αὐτὸ εἴμαστε ἐλεύθεροι. Εἶναι ἐντελῶς τὸ ἴδιο ἂν ζοῦμε ἢ ἂν πεθαίνουμε.

Γρηγορέγιεφ: Ὁ ἄνθρωπος φοβᾶται τὸν θάνατο γιὰτὶ ἀγαπάει τὴ ζωὴ, γιὰτὶ ἡ ζωὴ εἶναι ωραία, αὐτὸ εἶναι ὅλο τὸ μυστικό.

Κυρίλοφ: Αὐτὸ εἶναι πρόστυχο καὶ σ' αὐτὸ βρίσκεται ἡ ἀπάτη. Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ωραία. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλη ζωὴ. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα φάντασμα, φτιαγμένο ἀπὸ τὴν ἀγωνία γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὸν πόνο. Γιὰ νὰ γίνεις ἐλεύθερος πρέπει νὰ νικήσεις τὸν πόνο καὶ τὸν τρόμο. Δηλαδή, πρέπει νὰ αὐτοκτονήσεις. Τότε δὲν ὑπάρχει πιά Θεὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπιτέλους ἐλεύθερος. Ὅποιος τολμάει τὴν αὐτοκτονία εἶναι θεός. Αὐτὸ δὲν τὸ σκέφτηκε κανένας. Μόνον ἐγώ.

Γρηγορέγιεφ: Κι ὅμως, ὑπῆρξαν ἑκατομμύρια αὐτόχειρες.

Κυρίλοφ: Ἀλλὰ κανένας μ' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Πάντα ἀπὸ φόβο. Ὁχι γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸν φόβο. Ὅποιος σκοτώνεται γιὰ νὰ σκοτώσει τὸν φόβο, γίνεται ἀμέσως θεός. Ἐγὼ σ' ὅλη μου τὴ ζωὴ δὲν σκέφτομαι ἄλλο πράγμα. Ὁ Θεὸς μὲ παίδευε σ' ὅλη μου τὴ ζωὴ.

Ἀργότερα ὁ Γρηγορέγιεφ στὸν Σάτοφ:

«Ἄν κατάλαβα καλά, πρέπει ὅλοι ν' αὐτοκτονήσουμε, γιὰ ν'

ἀποδείξουμε στὸν Θεὸ πὼς δὲν ὑπάρχει».

Ἴσως φανεῖ παράδοξο στὸν ἀναγνώστη, ὥστόσο τὸ πρόβλημα τοῦ Κυρίλοφ εἶναι μιὰ ἀρνητικὴ διατύπωση τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας. Ἔχουμε γιὰ τὴ Θεολογία τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἰδεολογικῆς Μεταφυσικῆς, βελτιωμένης ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη. Καὶ μᾶς διαφεύγει πὼς εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τοῦ θανάτου. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ βεβαίωση τῆς ζωῆς, ἡ πραγματικότητά τῆς Ἀνάστασης. Ἐγὼ ἤλθον ἵνα ζωὴν ἔχωσι καὶ περισσὸν ἔχωσι (Ἰωάν. 10, 10). Προτοῦ «θρησκευιοποιηθεῖ» ὁ Χριστιανισμὸς μέσα στὰ μπαλσαμώματα τῶν κοινωνικῶν συμβατικοτήτων, ἦταν ἀκριβῶς «Εὐαγγέλιο», ἡ καλὴ ἀγγελία τῆς νίκης τοῦ θανάτου, ἡ βεβαίωση τῆς ζωῆς — μιὰ ὄντολογικὴ καὶ ὄχι μιὰ θρησκευτικὴ πραγματικότητά. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητά τῆς ζωῆς, τὸ περισσὸν τῆς ζωῆς, φανερώνεται στὸ Γεγονὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ παρὸν τῆς ζωῆς, τὸ παρὸν τῆς μεταμόρφωσης τῆς κτιστῆς φύσης μέσα στὴ Χάρη. Ὁχι ἡ ἄρνηση τῆς ἐγκόσμιας πραγματικότητάς γιὰ χάρη μιᾶς μελλοντικῆς, ἀλλὰ ἡ ὑπέρβαση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος στὸ παρὸν τῆς σωτηρίας. Καὶ ἡ σωτηρία δὲν εἶναι μιὰ ὑπόθεση νομικῆς ἀποκατάστασής μας μπροστὰ στὸν δικαιοκρίτη Θεό, ἀλλὰ ἡ λύτρωσή μας ἀπὸ τὸν θάνατο, ὁ ἐγκεντρισμὸς μας στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ.

Αὐτὲς οἱ ἀλήθειες στὸ στόμα τοῦ Κυρίλοφ εἶναι μόνο μιὰ νοσταλγία. Ἀγαπάει μὲ πάθος τὴ ζωὴ, κηρύττει τὴν αἰωνιότητα τῆς ἐπίγειας ζωῆς καὶ τελικὰ σκοτώνεται γιὰ νὰ βεβαιώσει αὐτὴ τὴ ζωὴ, γιὰ νὰ νικήσει τὸν φόβο τοῦ θανάτου ποὺ δηλητηριάζει τὴ ζωὴ.

Σταβρόγκιν: Ἀγαπᾶτε τὰ παιδιά;

Κυρίλοφ: Ναί.

Σταβρόγκιν: Γιατί;

Κυρίλοφ: Ἀγαπάω τὴ ζωὴ. (...)

Σταβρόγκιν: Σεῖς ἀνάψατε τὸ καντήλι μπροστὰ στὴν εἰκόνα;

Κυρίλοφ: Ναί.

Σταβρόγκιν: Προσεύχεσθε;

Κυρίλοφ: Ἀδιάκοπα. Κοιτάξτε αὐτὴ τὴν ἀράχνη. Τὴν κοιτάζω καὶ νιώθω εὐγνωμοσύνη ποὺ περπατάει. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος μου νὰ προσεύχομαι.

Σταβρόγκιν: Πιστεύετε στὴ μέλλουσα ζωὴ;

Κυρίλοφ: Ὁχι στὴ μέλλουσα αἰώνια ζωὴ, ἀλλὰ στὴν αἰώνια ζωὴ σ' αὐτὴ τὴ γῆ.

Σταβρόγκιν: Καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἰσχυρίζεστε ὅτι δὲν πιστεύετε στὸν Θεό!...

Αὐτὴ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς προσεγγίζει περισσότερο ὁ ΣΑΤΟΦ. Ἔχει κι αὐτὸς τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως ἐνὸς διανοουμένου —εἶναι φοιτητῆς— ὥστόσο εἶναι ὁ λιγότερο διεφθαρμένος ἀπὸ τὴ διάνοηση. Ὁ Σάτοφ ἀντιλαμβάνεται τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ μὲ ἐμπειρικὲς κατηγορίες. Ξέρει ὅτι ἡ παρούσα πραγματικότητα τῆς Ρωσίας προϋποθέτει τὸν Θεὸ ὄχι ὡς λογικὴ ἢ ὡς κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ ἐντελῶς ὀργανικά. Ὁ ρωσικὸς λαὸς δὲν «χρειάζεται» τὸν Θεὸ γιὰ στήριγμα τῆς κοινωνικῆς του Ἠθικῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ κυριαρχεῖ στὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκι.

Ἔτσι, τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως γιὰ τὸν Σάτοφ δὲν εἶναι θεωρητικὸ —«νὰ πιστέψεις» ἢ «νὰ μὴν πιστέψεις» στὸν Θεὸ— ἀλλὰ ἐντελῶς πρακτικὸ, νὰ δεχτεῖς ἢ νὰ ἀπορρίψεις τὴν πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν Σάτοφ, ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεωρητικοὶ μηδενιστὲς γύρω του μισοῦν τὸν λαό, γιὰτὶ ὁ λαὸς εἶναι ἡ ἔμπρακτὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς πίστεως, εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς σωτηρίας, τὸ λυτρωμένο Σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, ὑπανάπτυκτοι πολιτιστικά, διατηροῦν ὥστόσο τὴν ἰσορροπία ἐκεῖνη ποὺ στοὺς διανοουμένους

καταλύθηκε από την υπερτροφία της λογικής. Έτσι, ο άνθρωπος του λαού μπορεί να ζει τη σωτηρία ως καθολικό γεγονός, να την αποδέχεται ως ολόκληρος και ακομμάτιαστος άνθρωπος και όχι να την μεταβάλλει σε δίλημμα της σκέψης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σταβρόγκιν έχει διαφωτίσει με τη διαλεκτική του την πίστη του Σάτοφ και όμως ο Σταβρόγκιν παραμένει στην άγωνία της άπιστίας, όχι γιατί δεν μπορεί να πεισθεί θεωρητικά, αλλά γιατί έχει αμαρτήσει απέναντι στον λαό του Θεού. Ο Σάτοφ θα του συστήσει να ζητήσει συγνώμη από τη γη, να την φιλήσει, να την περιχύσει με δάκρυα. Ο Ντοστογιέφσκι ταυτίζει πάντοτε τη γη με τον λαό, με την όρατη υπόσταση της Έκκλησίας. Όποιος αποκοπεί από τη γη του κι από τον λαό του δεν μπορεί να πιστεύει.

Σάτοφ (στον Σταβρόγκιν): Θυμηθείτε τον καιρό που μου έξηγούσατε ότι ένας άθεος δεν μπορεί να είναι Ρώσος. Δεν μου είπατε σεις ότι αν σ'α αποδείχνανε μαθηματικά ότι η αλήθεια είναι έξω από τον Χριστό, έσεεις θα προτιμούσατε να μείνετε με τον Χριστό, παρά με την αλήθεια; Ήμouνα ένας μαθητής σας που τον αναστήσατε από τον θάνατο. Και, ταυτόχρονα, λέγατε έσεεις στον Κυρίλοφ ακριβώς τὰ αντίθετα, χύσατε τὸ ψέμα και τὴν ἄρνηση στην καρδιά του. Τὸν εἶδατε, καμαρώσατε τὸ ἔργο σας;

Σταβρόγκιν: Σ'α παρακαλῶ να σημειώσετε ότι ὁ ἴδιος ὁ Κυρίλοφ μου εἶπε πρὶν ἀπὸ λίγο ότι εἶναι τέλεια εὐτυχημένος.

Σάτοφ: Δεν σ'α ρωτάω γι' αυτό. Πῶς μπορούσατε να λέτε στον έναν τὸ ένα και στον ἄλλον τὸ ἄλλο;

Σταβρόγκιν: Προσπαθοῦσα, σίγουρα, και σὶς δυὸ περιπτώσεις να πείσω τὸν ἑαυτό μου.

Σάτοφ: Και τώρα εἶσατε ἄθεος; Δεν πιστεύετε πια σ' αυτό που σὲ μένα διδάξατε;

Σταβρόγκιν: Και σεις;

Σάτοφ: Πιστεύω στὴ Ρωσία, στὴν Ὁρθοδοξία της, στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Πιστεύω ὅτι ἡ νέα παρουσία θα πραγματοποιηθεῖ

στή Ρωσία. Πιστεύω...

Σταβρόγκιν: Καὶ στὸν Θεό;

Σάτοφ: Ἐγώ... θά... θὰ πιστέψω στὸν Θεό.

Σταβρόγκιν: Αὐτὸ ἔχουμε ἐμεῖς. Δὲν πιστεύετε στὸν Θεό. Πῶς
μπορεῖς νὰ εἶσαι διανοούμενος καὶ νὰ πιστεύεις;

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα, ποὺ τελικὰ κυριαρχεῖ στὸν ΣΤΑΒΡΟΓΚΙΝ.
Στὸν Σάτοφ ἀρκεῖ ἡ πίστη στή Ρωσία, στὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ
Σταβρόγκιν χρειάζεται τὴν τελικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς λογικῆς. Ἄν
στὸ πρόσωπο τοῦ Πιὸτρ Βερχοβένσκι ὁ Camus συνάντησε τὸν δικό
του Ξένο, στὸ πρόσωπο τοῦ Σταβρόγκιν βλέπει σαρκωμένο τὸ
κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ σημερινοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου. Τὸ
δράμα τῆς ἀνταρσίας, τὸν ἐπαναστατημένο ἄνθρωπο ποὺ ἔχει
ἀπολυτοποιήσει τὴν ἀτομικὴ του ὑπόσταση σὲ αὐθεντικὸ κριτήριον
τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου.

Ὁ Σταβρόγκιν ἔχει μιὰν εἰδωλοκλαστικὴν εἰλικρίνεια σ' αὐτὴ
τοῦ τὴν ἀνταρσία. Εἶναι ἡ ἄρνηση καὶ ὁ δημόσιος χλευασμὸς κάθε
παραδεδομένης συμβατικότητος, κάθε σκοπιμότητος ποὺ
ὑπηρετεῖ τὴν κοινωνικὴν μας αὐτάρκεια. Ὁ εὐυπόληπτος
Γκαγκάνοφ ἐπαναλαμβάνει μηχανικὰ καὶ ἀπὸ συνήθεια μέσα στὴ
λέσχη τῆς πόλης πῶς δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ
ἀφήνονται νὰ τοὺς σέρνουν ἀπὸ τὴ μύτη. Ὁ Σταβρόγκιν τὸν
ἀρπάζει ψύχραιμα μὲ τὰ δύο του δάχτυλα ἀπὸ τὴ μύτη καὶ τὸν
σέρνει ὡς τὴ μέση τῆς αἴθουσας... Ὁ συγγενὴς τοῦ νομάρχης
Ὅσιποβιτς τὸν καλεῖ νὰ τὸν παρατηρήσει γιὰ τὴν ἀπρέπειά του
καὶ τὸν συμβουλεύει νὰ προσαρμοστεῖ στὴν κοινωνικὴν του θέση.
Καὶ ὁ Σταβρόγκιν σκύβει καὶ τοῦ δαγκώνει παρατεταμένα τὸ
αὐτί, κατατρομάζοντας τὸν γεροντάκο... Διασύρει τὴν
παραδεδεγμένην κοινωνικὴν ἠθικὴν, ἀρνεῖται τὸν γάμο στὶς κοπέλες
ποὺ πραγματικὰ ἀγαπάει καὶ κάνει νόμιμο γάμο μὲ μιὰ ἀνάπηρη
καὶ τρελὴν κοπέλα, ποὺ εἶναι ἀντικείμενον τῆς περιφρόνησης τῶν
ἄλλων.

Τὸ μόνο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ εἶναι οἱ ἁμαρτίες του. Τὸν

κυνηγάει τὸ φάντασμα ἑνὸς μικροῦ κοριτσιοῦ ποὺ αὐτοκτόνησε, ἀφοῦ αὐτὸς τὸ εἶχε προηγουμένως διαφθείρει. Γιὰ τὸν Σταβρόγκιν ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἐνοχὴ, ἀλλὰ μιὰ προσωπικὴ κόλαση, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἁμαρτάνει ἀπέναντι σὲ κανένα νόμο, ἀλλὰ μόνο ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ καὶ μένει ἀλύτρωτος, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του.

Κάνει μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναφέρει τὴν ἁμαρτία του σὲ μιὰν ἀντικειμενικὴ ἐνοχὴ καὶ νὰ γλυτώσει μὲ μιὰ δημόσια ἐξομολόγηση ποὺ τὴν ἔχει τυπώσει καὶ θέλει νὰ τὴν μοιράσει. Ἀλλὰ ὁ ἐπίσκοπος Τύχων τοῦ ἀποκαλύπτει πόσο ἀλαζονικὴ εἶναι κι αὐτὴ του ἡ ἀπόφαση, πόσο ἀλύτρωτος μένει τελικὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του.

Τύχων: Θέλετε πραγματικὰ νὰ δημοσιεύσετε αὐτὴ τὴν ἔκθεση;

Σταβρόγκιν: Ναί, ναί.

Τύχων: Ὁ σκοπὸς σας εἶναι εὐγενικός. Μὰ μόνο αὐτό, δὲν ὑπάρχει καμιὰ μετάνοια. Θὰ ἦταν μιὰ ἀξιοθαύμαστη πράξη νὰ τιμωρούσατε ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό σας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἄν...

Σταβρόγκιν: Ἄν;...

Τύχων: Ἄν αὐτὸ ἦταν μιὰ γνήσια μετάνοια.

Σταβρόγκιν: Πῶς τὸ ἐννοεῖτε αὐτό;

Τύχων: Ἐκφράζετε σ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση ἄμεσα τὴν ἀπαίτηση μιᾶς καρδιᾶς θανάσιμα πληγωμένης. Γι' αὐτὸ καὶ ζητᾶτε νὰ ἐξευτελισθεῖτε. Ἀλλὰ ταυτόχρονα ἡ ἐξομολόγησή σας εἶναι μιὰ πρόκληση καὶ μιὰ ἀλαζονεία. Δείχνετε περήφανος γιὰ τὴν ἀτιμία σας. Αὐτὸ κερδίζει τὴν περιφρόνηση.

Σταβρόγκιν: Σᾶς εὐχαριστῶ.

Τύχων: Γιατί;

Σταβρόγκιν: Γιατὶ θυμώνετε μαζί μου πραγματικά, ἀλλὰ δὲν δείχνετε νὰ νιώθετε ἀηδία καὶ μιλάτε μαζί μου ὅπως μὲ τοὺς ὁμοίους σας.

Τύχων: Ἐνιωσα ἀηδία. Ἀλλὰ ἡ ἀλαζονεία σας εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ δὲν τὸ προσέξατε. Ὅμως τὰ λόγια σας: «μιλάτε μαζί

μου ὅπως μὲ τοὺς ὁμοίους σας», εἶναι ὠραία λόγια. Φανερώνουν ὅτι ἡ καρδιά σας εἶναι μεγάλη, ἡ δύναμή σας ἀπεριόριστη. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πανίσχυρη, ἀνώφελη δύναμη σὲ σᾶς ποὺ ζητάει νὰ βρεῖ διέξοδο σὲ φανερὲς αἰσχροτήτες, μὲ τρομάζει. Τὰ ἔχετε ὅλα ἀρνηθεῖ, δὲν ἀγαπᾶτε τίποτα πιά. (...) Ἀλλά, ἀκοῦστε: ἂν ὑπῆρχε κάποιος, κάπου, ἓνας ἄγνωστος, ἓνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν θὰ τὸν ξαναβλέπατε ποτέ, καὶ ποὺ θὰ διάβαζε τὴν ἐξομολόγησή σας καὶ θὰ σᾶς συγχωροῦσε μὲ τὴν καρδιά του, θὰ σᾶς ἔφερνε αὐτὸ εἰρήνη;

Σταβρόγκιν: Ναί (σιγαλὰ): Ἐάν σεῖς μὲ συγχωρούσατε θὰ ἔταν μιὰ εὐεργεσία (μὲ πάθος): Ὁχι! Θέλω νὰ πετύχω τὴ δική μου συγνώμη. Αὐτὸς εἶναι ὁ σπουδαιότερος, ὁ μοναδικός μου σκοπός. Γι' αὐτὸ ζητᾶω γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἓναν πόνο χωρὶς μέτρο.

Τύχων: Ἐάν πιστεύετε ὅτι μπορεῖτε ὁ ἴδιος νὰ συχωρέσετε τὸν ἑαυτό σας κι ἂν τὸ ζητᾶτε αὐτὸ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ τὸν πόνο, ἂν μονάχος πασχίζετε νὰ φτάσετε σ' αὐτὴ τὴ συγνώμη, ὦ, τότε ἔχετε ἀπόλυτη πίστη! Ὁ Θεὸς θὰ συχωρέσει τὶς ἐλλείψεις τῆς πίστεως σας, γιὰτὶ τιμᾶτε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χωρὶς νὰ τὸ ξέρετε.

Σταβρόγκιν: Γιὰ μένα δὲν ὑπάρχει συγνώμη. Εἶναι γραμμένο στὰ βιβλία σας πὼς δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερο ἔγκλημα ἀπὸ τὸ νὰ ἀμαρτήσῃ κανεὶς ἀπέναντι ἐνὸς τῶν μικρῶν τούτων.

Τύχων: Ἐάν ἐσεῖς συχωρεῖτε τὸν ἑαυτό σας, θὰ σᾶς συχωρέσει καὶ ὁ Χριστός.

Σταβρόγκιν: Ὁχι! Ὁχι! Αὐτὸς ποτέ! Δὲν ὑπάρχει συγνώμη.

Ὁ Camus ἔχει συνοψίσει σ' αὐτὸν τὸν διάλογο τὴν τραγωδία τοῦ Σταβρόγκιν. Τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κυριαρχήσῃ στὴν ἐπαναστατημένη φυσική του θέληση — αὐτὴ τὴν πάλη τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσώπου μὲ τὴ διαφθορὰ τῆς φύσης. Ὁ Σταβρόγκιν ξέρεῖ ὅτι μόνον ἂν συχωρέσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του θὰ λυτρωθεῖ, ἂν ἀποδεχθεῖ τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν πτώση του καὶ ἐμπιστευθεῖ γιὰ τὴ σωτηρία του τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ ταπεινὴ ἀποδοχὴ εἶναι ἡ μετάνοια, ποὺ τιμᾶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα,

ὅπως λέει ὁ Τύχων. Ἀλλὰ γιὰ ν' ἀποδεχθεῖ τὴ διαφθορά του ὁ Σταβρόγκιν, πρέπει ν' ἀρνηθεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἐπαναστατημένη του αὐτάρκεια. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλμα ποὺ δὲν τὸ τολμάει. Γι' αὐτὸν ἀκόμα καὶ ἡ διαφθορά του εἶναι μιὰ καύχηση. Ἡ ἀπιστία τοῦ Σταβρόγκιν εἶναι ἡ ἀνταρσία τοῦ ἐπαναστατημένου ἀνθρώπου ποὺ ζητάει μὲ τὶς δικές του δυνάμεις αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία. Δηλαδή, ἡ διαιώνιση τῆς πρώτης ἐκείνης ἀνθρώπινης ἀνταρσίας: Ἐν ἧ ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, ἔσεσθε ὡς θεοί (Γεν. 3, 5). Ὁ Τύχων θὰ ὑποδείξει στὸν Σταβρόγκιν τὴ μοναδικὴ ὁδὸ σωτηρίας ποὺ τοῦ ἀπομένει: νὰ ὑποταχτεῖ γιὰ πέντε ἢ ἑπτὰ χρόνια σ' ἓναν ἐρημίτη μοναχό, «τόσης χριστιανικῆς σοφίας» —ὅπως λέει— «ποὺ οὔτε σεῖς οὔτε ἐγὼ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε». Μόνο αὐτὴ ἡ ὁδὸς τῆς ὑποταγῆς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν ἄρνηση τῆς φυσικῆς θέλησης, γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ ἐλευθερία τοῦ προσώπου. Ὁ Ντοστογιέφσκι διατυπώνει ἐδῶ τὴν οὐσία τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ.

Ἀλλὰ ὁ Σταβρόγκιν δὲν θὰ ὑπακούσει. Ξέρει τί εἶναι ἡ σωτηρία, ὅπως ξέρει καὶ τί εἶναι ἡ κόλαση. Διαλέγει τὴν κόλαση, ἔστω κι ἂν τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴ σωτηρία ἓνα ἐλάχιστο βῆμα:

Σταβρόγκιν: Πιστεύετε τουλάχιστο στὸν Θεό;

Τύχων: Πιστεύω στὸν Θεό.

Σταβρόγκιν: Εἶναι γραμμένο: «Ἐὰν ἔχητε πίστιν ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ· μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ, καὶ μεταβήσεται». Μπορεῖτε σεῖς νὰ μετακινεῖτε βουνά;

Τύχων: Ἴσως. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ.

Σταβρόγκιν: Γιατί ἴσως! Ἄν ἔχετε πίστη, πρέπει νὰ λέτε ναί!

Τύχων: Ἡ πίστη μου δὲν εἶναι ὀλόκληρη.

Σταβρόγκιν: Αὐτὸ ὄχι. Ξέρετε τὴν ἀπάντηση ἐκείνου τοῦ ἐπισκόπου: Ἐνας εἰδωλολάτρης, ποὺ σκότωνε ὅλους τοὺς Χριστιανούς, τοῦ ἔβαλε τὸ μαχαίρι στὸν λαιμὸ καὶ τὸν ρώτησε ἂν πιστεύει στὸν Θεό. «Μόλις λιγάκι», ἀπάντησε ὁ ἐπίσκοπος.

Τύχων: Ἡ πίστη του δὲν ἦταν ὀλόκληρη.

Σταβρόγκιν (γελώντας): Ναί, ναί. Ἀλλὰ γιὰ τὰ δικά μου μάτια πρέπει ἢ πίστη νὰ εἶναι ὀλόκληρη ἢ νὰ μὴν εἶναι καθόλου. Γι' αὐτὸ εἶμαι ἄθεος.

Τύχων: Ἡ τέλεια ἀθεΐα εἶναι πιὸ ἀξιοσέβαστη ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία. Στέκεται στὸ τελευταῖο σκαλοπάτι πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεια πίστη.

Σταβρόγκιν: Ξέρω. Θυμᾶσθε ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γραμμένο στὴν Ἀποκάλυψη γιὰ τοὺς χλιαροὺς;

Τύχων: Ναί. «Οἶδα σου τὰ ἔργα ὅτι οὔτε ψυχρὸς εἶ, οὔτε ζεστός· οὕτως ὅτι χλιαρὸς εἶ καὶ οὔτε ζεστός οὔτε ψυχρὸς, μέλλω σε ἐμμέσαι ἐκ τοῦ στόματός μου· ὅτι λέγει...»

Σταβρόγκιν: Φτάνει.

Περισσότερη ἀλήθεια δὲν χρησιμεύει στὸν Σταβρόγκιν. Συντρίβει τὸν ἐσταυρωμένο πάνω στὸ τραπεζάκι τοῦ Τύχωνα καὶ φεύγει. Ἀργότερα θὰ αὐτοκτονήσει, ὄχι γιὰ νὰ νικήσει τὸν φόβο τοῦ θανάτου, ὅπως ὁ Κυρίλοφ, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ἴλιγγο μπροστὰ στὸ κενό. Εἶναι ἡ ἀνταρσία ποὺ ὀδηγεῖ στὸν ἀναπόφευκτο μηδενισμό. Καὶ ἡ ἴδια τύχη περιμένει ὅλους τοὺς «δαιμονισμένους», ὅλους τοὺς ὑβριστὲς τῆς ρωσικῆς γῆς καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας τῆς. Ἡ τελικὴ προφητεία τοῦ Ντοστογιέφσκι εἶναι θετικὴ, διατυπωμένη μὲ τὸ στόμα τοῦ Στεπὰν Βερχοβένσκι:

Στεπὰν: Διαβάστε μου τὸ κομμάτι γιὰ τοὺς χοίρους.

Βαρβάρη Σταβρόγκιν: Τοὺς χοίρους;

Στεπὰν: Ναί, στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ. Τὸ ξέρετε δά, ἐκεῖ ποὺ οἱ δαίμονες μπῆκαν μέσα στοὺς χοίρους. Κεφάλαιο ὄγδοο, στίχοι 32 ἕως 36...

Βαρβάρη: (διαβάζει) «...ἐξεληθόντα δὲ τὰ δαιμόνια ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰσῆλθον εἰς τοὺς χοίρους καὶ ὤρμησεν ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρηνοῦ εἰς τὴν λίμνην καὶ ἀπεπνίγη... ἐξεῆλθον δὲ ἰδεῖν τὸ

γεγονός και ἤλθον πρὸς τὸν Ἰησοῦν και εὔρον καθήμενον τὸν ἄνθρωπον ἀφ' οὗ τὰ δαιμόνια ἐξεληλύθει, ἱματισμένον και σωφρονοῦντα, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ και ἐφοβήθησαν».

Στεπάν: Ἄχ, ναί, αὐτοὶ οἱ δαίμονες ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἄρρωστο και μπαίνουν στοὺς χοίρους, ἀγαπητὴ φίλη, δὲν εἶναι ἔτσι; Τὸ καταλαβαίνετε, εἶναι φυσικὰ τὸ ἀπόστημά μας, οἱ ἀκαθαρσίες μας, και ὁ ἄρρωστος εἶναι ἡ Ρωσία. Ἀλλὰ οἱ ἀκαθαρσίες βγήκαν ἀπὸ μέσα του, μπήκαν στοὺς χοίρους, θέλω νὰ πῶ σὲ μᾶς, στὸν γιό μου, σ' ὅλους τοὺς ἄλλους και θὰ ὀρμήσουμε σὰν δαιμονισμένοι στὸν γκρεμὸ και θὰ πνιγοῦμε. Ἀλλὰ ὁ ἄρρωστος θὰ γιατρευτεῖ και θὰ καθήσει στὰ πόδια τοῦ Ἰησοῦ και ὅλοι θὰ θεραπευθοῦν... Ναί, ἡ Ρωσία μιὰ μέρα θὰ γιατρευτεῖ...

Εἶναι τὸ μόνο κομμάτι τῆς προφητείας ποὺ περιμένει τὴν πραγμάτωσή του.

Ἀλλὰ εἶναι καιρὸς νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ πρῶτο μας ἐρώτημα: γιατί εἶναι εἰδικὰ ἡ ὀρθόδοξη γλώσσα μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὴν πίστη ἑνασ δυτικὸς ἄνθρωπος, σὰν τὸν Camus; Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μοῦ συχωρεθεῖ νὰ παρεμβάλω μιὰ προσωπικὴ πληροφορία. Τὴν ὀφείλω στὸν Olivier Clément, συγγραφέα και ἀρχισυντάκτη τοῦ περιοδικοῦ *Contacts*, ποὺ ἐκδίδουν οἱ γάλλοι ὀρθόδοξοι στὸ Παρίσι. Ἔλεγε ὁ Clément γιὰ τὸν Albert Camus πῶς λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του διάβασε τὸ βιβλίο τοῦ Lossky, *Ἡ μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*¹¹⁷. Λοιπὸν γιὰ τὸν Camus αὐτὴ ἡ Θεολογία ἦταν μιὰ ἀπρόβλεπτη ἔκπληξη. «Αὐτὸ εἶναι κάτι ἄλλο», εἶπε, «μ' αὐτὸ μπορῶ νὰ συζητήσω». Και ξεκίνησε τὸν διάλογό του μεταφέροντας τοὺς *Δαιμονισμένους* τοῦ Ντοστογιέφσκι στὸ θέατρο. Ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ συνεχίσει.

Γιατί λοιπὸν ἡ ἀπάντηση τῆς Ὀρθοδοξίας στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν Θεὸ και στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο μπορεῖ νὰ εἶναι

ιδιαίτερα μιὰ ἀφορμὴ διαλόγου μὲ τὸν σημερινὸ Εὐρωπαῖο;

Ὁ Ντοστογιέφσκι ἔδειξε, νομίζω, καθαρά, ὅτι ἡ ἀπάντηση τῆς Ὀρθοδοξίας προϋποθέτει μιὰ κρίση, μιὰν ἀπώλεια. Πρέπει νὰ «ἀπολέσεις» γιὰ νὰ «σώσεις». Νὰ ἀπολέσεις τὴν αὐτάρκεια τῶν θρησκευτικῶν σου πεποιθήσεων, αὐτὴ τὴν αὐτονόητη Χριστιανοσύνη ποὺ μᾶς συνοδεύει κληρονομικὰ καὶ μᾶς ἐξασφαλίζει ἀπὸ περιττὲς μεταφυσικὲς ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις. Καὶ ὁ εὐρωπαῖος ἄνθρωπος, σ' ἓνα ποσοστὸ συνεχῶς αὐξανόμενο, ἔχει τὸ προνόμιο αὐτῆς τῆς ἀπώλειας. Ἔχει ζήσει τὴν τραγωδία τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» ποὺ κήρυξε ὁ Νίτσε, ἔχει ἀπολέσει τὴν πίστη στὸν Θεό, αὐτὴ τὴν πίστη ποὺ εἶναι μιὰ ὀρθολογικὴ ἢ μιὰ κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ τρομοκράτης Θεός, σὰν προϋπόθεση τῆς δικανικῆς σχέσης ἐνοχῆς καὶ κολασμοῦ καὶ σὰν σκιαχτρο συντήρησης τῆς κοινωνικῆς Ἠθικῆς εἶναι πιά νεκρός, ἢ πεθαίνει κάθε μέρα καὶ περισσότερο. Μέσα ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ θανάτου Του ὁ εὐρωπαῖος ἄνθρωπος διασώζει τὴν ἐτοιμότητα τῆς σωτηρίας, ἔτσι ὅπως ἡ Ὀρθοδοξία τὴν ἐπαγγέλλεται. Ὅχι πιά σὰν δίλημμα ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακό, στὴν τιμωρία καὶ στὴν ἐπιβράβευση, ἀλλὰ σὰν δυνατότητα στὴ ζωὴ καὶ στὸν θάνατο, στὸ μηδὲν καὶ στὴ θέωση.

Γιὰ νὰ γίνει περισσότερο κατανοητὴ αὐτὴ ἡ σχέση ἀπώλειας καὶ σωτηρίας, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τοὺς δυὸ πόλους τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας, ἔτσι τουλάχιστον ποὺ ἐμφανίζονται στὸν Ντοστογιέφσκι. Εἶναι ἡ πτώση καὶ ἡ μεταμόρφωση. Ἡ πτώση, εἶναι πτώση τῆς φύσης, ἡ καθολικὴ διαφθορά της. Στὰ πρόσωπα τῶν πρωτοπλάστων ἡ ἀνθρώπινη φύση ζήτησε τὸν χωρισμό της ἀπὸ τὸν Θεό, μιὰ ἐπαναστατημένη αὐτάρκεια. Ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς φυσικῆς ἐπιθυμίας, ἡ ἀναγωγὴ της σὲ αὐτοσκοπὸ. Ἡ φυσικὴ θέληση ἐπιβάλλεται στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, δημιουργεῖται ὁ τραγικὸς διχασμὸς θέλησης καὶ προσώπου. Αὐτὸν τὸν διχασμὸ ζωντάνεψε ἀπαράμιλλα ὁ Ντοστογιέφσκι στὶς μορφές τοῦ Σταβρόγκιν, τοῦ Ντιμίτρι Καραμάζοφ, τοῦ Ρασκόλνικοφ.

Ἡ ἀπολυτοποίησις τῆς φύσης, ἡ ἄρνησις τοῦ εἰκονισμοῦ τοῦ

Θεοῦ, εἶναι ἡ ἁμαρτία. Ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἐνοχὴ, ἀλλὰ μιὰ ἐκλογὴ αὐτοτιμωρίας. Ἐνα «πάθος». Ὁ Ντοστογιέφσκι ἔδωσε τὸν θεολογικότερο ὄρισμὸ τῆς κόλασης: *Εἶναι τὸ μαρτύριο τοῦ νὰ μὴν ἀγαπάει κανεὶς*. Αὐτὸς ὁ ὄρισμὸς εἶναι μιὰ θαυμάσια σύνοψη τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας. Δὲν εἶναι ὁ Θεὸς τιμωρὸς — ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τὸν Θεὸ εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἔκχυση ἀγάπης καὶ Χάρης. Ἡ κόλαση εἶναι ἐλεύθερη ἐκλογὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ τραγικὴ μοναχικότητά τῆς ἀπολυτοποιημένης ἀτομικῆς φύσης. Ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς βεβαιώνει ὅτι στὴν αἰώνια ζωὴ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ζήσουν ἐνωμένοι μὲ τὸν Θεό· καὶ οἱ πιστοὶ καὶ οἱ ἄπιστοι καὶ οἱ δίκαιοι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ. Μὲ τούτῃ τῇ διαφορᾷ: ὅτι γιὰ τοὺς πιστοὺς αὐτὴ ἡ ἔνωση μὲ τὸν Θεὸ θὰ ἴναι μιὰ ἀφορμὴ χαρᾶς καὶ πληρώματος ζωῆς, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς μιὰ κόλαση τόσο βασανιστικὴ, ὅσο εἶναι καὶ σ' αὐτὴ τῇ γῆ ἀφόρητὴ μιὰ ἀγάπη ποὺ προσφέρεται ἀφειδώλευτα στὸ δικό μας ἀντίστοιχο μίσος¹¹⁸.

Ὁ δεῦτερος πόλος τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Ντοστογιέφσκι εἶναι ἡ μεταμόρφωση. Ἡ σωτηρία δὲν εἶναι μιὰ ἔξοδος ἀπὸ τὴν πραγματικότητά τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μιὰ ἰδεαλιστικὴ ἀναγωγὴ στὸν χῶρο τῶν Ἰδεῶν, ἡ ὅπου ἄλλοῦ. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ βεβαίωση, μιὰ ἀποκατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μιὰ «μεταμόρφωση» τῆς πτώσης σὲ θέωση.

Ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο θὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀποκατάσταση δὲν εἶναι ἡ ἀτομικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ὁ χῶρος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἡ σωτηρία δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀτομικὴ «ἀρετὴ», ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάπλαση καὶ ἀνακαίνιση τῆς πεπτωκυίας φύσης. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι αὐτὴ ἡ καινούργια φύση, ἡ καινούργια ἀνθρωπότητα, ὅχι ἓνα σύνολο ἀνθρώπων ἠθικὰ βελτιωμένων, ἀλλὰ νέο φύραμα, καινούργια σάρκα, «κτίσις καινὴ», μὲ γενάρχη τὸν δεῦτερο Ἀδὰμ τῆς Χάρης, τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Ἡ ἔνταξη σ' αὐτὸ τὸ ζωοποιημένο σῶμα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ σωτηρία. Ἡ ἀποκοπή, εἶναι ὁ θάνατος. Γι' αὐτὸ καὶ «ὅποιος δὲν πιστεύει στὸν λαό, δὲν μπορεῖ νὰ πιστεύει καὶ στὸν

Θεό». Ἡ πίστη δὲν εἶναι μιὰ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ μιὰ ἔνταξη, μιὰ κοινωνία. Ἡ ἐξήγηση γι' αὐτὴ τὴν ἀλήθεια ἀνάγεται σ' ἓνα ἄλλο κεφάλαιο, στὸν εἰκονισμὸ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — κι εἶναι μακρὸς ὁ λόγος.

Τοῦτο μόνο νὰ σημειωθεῖ: ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια τῆς σωτηρίας μέσῳ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ δὲν ἔμεινε ἀλώβητη ἀπὸ παρερμηνεῖες καὶ ἀλλοιώσεις. Τὸ κίνημα τῶν Σλαβόφιλων ἀπολυτοποίησε συχνὰ τὴν ἀξία τῆς λαϊκῆς συνείδησης, τὴν χρησιμοποίησε σὰν αὐθεντία ἀλήθειας. Ἀλλὰ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ πραγματικότητα πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε σήμερα στὴν κοινωνιολογία «λαϊκὴ συνείδηση». Εἶναι πρῶτιστα μιὰ συνείδηση λειτουργικὴ, ἡ βεβαιότητα τοῦ βιώματος. Ἡ Ὁρθοδοξία ζεῖ τὴ μεταμόρφωση τῆς φύσης μέσα στὸν λειτουργικὸ χῶρο καὶ χρόνο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πραγματικότητά τῆς Ἐκκλησίας εἰκονίστηκε πάντοτε γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία στὸ γεγονὸς τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ στὸ Θαβῶρ. Στὸ Θαβῶρ ἔχουμε τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ λειτουργικοῦ χώρου καὶ χρόνου. Τὸν χῶρο ὀρίζουν οἱ μαθητὲς μὲ κέντρο τὸν Κύριο. Εἶναι ἡ εὐχαριστιακὴ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ χρόνος, εἶναι ἡ συναίρεση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος στὸ παρὸν τῆς μετοχῆς στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἡλίας ὀρίζουν τὸ παρελθόν, ὁ δοξασμένος Ἰησοῦς τὸ ἔσχατο μέλλον. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι αὐτὸ τὸ παρὸν, ποὺ ἐμπεριέχει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ μαθητὲς δὲν παραμένουν στὸ Θαβῶρ, δὲν στήνουν ἐκεῖ τὶς σκηνές τους. Κατέρχονται πρὸς τὸν κόσμο, μὲ τὴ βεβαιότητα τῆς μεταμόρφωσης. Αὐτὴ ἡ κίνηση τῆς καθόδου ἀπὸ τὸ Θαβῶρ πρὸς τὸν κόσμο, εἶναι ἡ κίνηση τῆς Ὁρθοδοξίας: ἡ κίνηση τοῦ Ἀλιόσα Καραμάζοφ ἀπὸ τὸ μοναστήρι πρὸς τὸν κόσμο, τοῦ στάρετς Ζωσιμᾶ ἀπὸ τὴν ἔρημο πρὸς τὸν λαό, ἡ παρουσία τοῦ Τύχωνα, ποὺ ζώντας ὁ ἴδιος ἀποτραβηγμένος, ἀποτελεῖ τὴ βεβαιότητα τοῦ ἁγιασμοῦ στὰ μάτια τοῦ δολοφόνου Φέντκα καὶ τῆς παραστρατημένης Ντάσα, στὰ μάτια τοῦ ἴδιου τοῦ διεφθαρμένου Σταβρόγκιν.

Αὐτὲς ἐδῶ οἱ γραμμές, γραμμένες ἀπὸ Ἑλληνα, θὰ ἔχουν ἀμαρτήσῃ στὴν ἀλήθεια ἂν ἀποσιωπήσουν τὴν ὀδύνη τῆς διαπίστωσης: ἡ προφητεία τοῦ Ντοστογιέφσκι γιὰ τὴ δυνατότητα διαλόγου τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸν σημερινὸ εὐρωπαϊὸ ἄνθρωπο, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλλαδικὴ Ὁρθοδοξία, ἔχει πέσει στὸ κενό. Ἡ συνάντηση τοῦ Camus μὲ τὸν Ντοστογιέφσκι, ἡ συνάντηση δηλαδὴ τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, δὲν πραγματοποιεῖται τὴ στιγμὴ αὐτὴ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Καὶ νὰ βλέπει κανεὶς τὶς ἀντικειμενικὲς δυνατότητες γιὰ μιὰ τέτοια συνάντηση τόσο εὐνοϊκὲς σήμερα, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε!... Θὰ ἦταν κοινὸς τόπος νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ καὶ πάλι στὸ ἐνδιαφέρον τῆς Εὐρώπης γιὰ τὸ Βυζάντιο σήμερα, στὰ εἰδικὰ κέντρα καὶ στὶς πανεπιστημιακὲς ἔδρες μελέτης τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, στὴ θεολογία τῶν Εἰκόνων, στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ὀρθόδοξο μοναχισμό καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, στὶς καταπληκτικὲς ἐκδόσεις ποὺ πραγματοποιοῦνται κάθε χρόνο σ' αὐτοὺς τοὺς τομεῖς.

Μέσα στὴν καθολικὴ αὐτὴ ἀφύπνιση, σὲ τοῦτο τὸν ὄργανο τοῦ ἐνδιαφέροντος, οἱ μόνοι ποὺ μένουμε ξένοι κι ἀνυποψίαστοι εἴμαστε ἐμεῖς, οἱ φορεῖς τῆς ἐλλαδικῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ διανόηση τοῦ τόπου μας ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τόσες γνώσεις γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ὅσες ἐξασφαλίζουν τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια καὶ ἡ οἰκογενειακὴ παράδοση — συχνὰ καὶ κάτι λιγότερο. Ζοῦμε μὲ τὸν προβληματισμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ στὸν ἴδιο τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο εἶναι σήμερα τουλάχιστον ἀναχρονιστικὸς. Ὅσο γιὰ τὴ λογοτεχνία μας, εἶναι μιὰ κοινότοπη ἡχὴ τοῦ δυτικοῦ ἄγχους, ἀνυποψίαστη γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματικὰ ὁ ὀρθόδοξος λαὸς καὶ τὰ βιώματά του σ' αὐτὸν τὸν τόπο.

Στὴ συνείδηση τῶν περισσοτέρων ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἀπλῶς μιὰ φυλετικὴ μας ιδιότητα, ἓνα δεκανίκι ποὺ στηρίζει τὸν ἐθνισμό μας. Πιστοὶ καὶ ἄπιστοι, ἀσεβεῖς καὶ ἐνάρετοι, εἴμαστε ὅλοι πεπεισμένοι γιὰ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔχουμε μηχανικὰ ἀποστηθίσει τὴ μεγαλόστομη καυχησιολογία

ποὺ τὸν συντηρεῖ.

Ἄλλὰ πῶς νὰ γίνεῖ διαφορετικά, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ διδασχὴ ποὺ ἔχει νοθευτεῖ, ἀφοῦ οἱ ἄμβωνες εἶναι ξένοι καὶ ἄσχετοι τόσο μὲ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία ὅσο καὶ μὲ τὸ ὀρθόδοξο βίωμα. Ἔχουν μεταβάλεῖ τὸν Χριστιανισμὸ σὲ συμβατικὴ ἠθικὴ καὶ ἔχουν ἀχρηστέψει τὸ δόγμα ποὺ εἶναι γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία ἡ προϋπόθεση τοῦ βιώματος. Ἴσως ποτὲ ἄλλοτε ἡ ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία δὲν εἶχε ἐμφανίσει τέτοιο πληθωρισμὸ κηρύγματος, προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ, ὅσο σήμερα. Ἄλλὰ καὶ ποτὲ ἄλλοτε δὲν εἶχε τέτοιο λιμὸ κηρύγματος, ὅσο σήμερα.

Τουλάχιστο, νὰ ἀφήναμε τὸν τύπο τοῦ ἀπλοϊκοῦ πιστοῦ στὴ βιωματικὴ του ἀπλοϊκότητα... Βαλθήκαμε νὰ τὸν «βελτιώσουμε», τὸν μάθαμε νὰ βγάξει συνθήματα ἠθικὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τοῦ διαστρέψαμε τὸ μυστικὸ βίωμα σὲ ἠθικὴ ἀπαίτηση. Καὶ φτάσαμε σήμερα σ' αὐτὴ τὴν ἀλλοίωση τοῦ ὀρθόδοξου φρονήματος καὶ βιώματος τοῦ λαοῦ, ποὺ εἶναι καρπὸς τῆς εὐσεβιστικῆς «βελτιώσεως» καὶ τῆς θρησκευτικῆς «διαφωτίσεως» καὶ ποὺ ἔχει μεταβάλεῖ τὴν πίστη ἀπὸ ὑπόθεση τῆς καρδιάς σὲ ὑπόθεση τοῦ νοῦ καὶ σὲ γυμναστικὴ τῆς θέλησης. Ἀπὸ τὴν κατήχηση τῶν μικρῶν παιδιῶν ὡς τοὺς «χριστιανοὺς ἐπιστήμονες», ἡ Ἀπολογητικὴ κυριάρχησε στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ὁ τύπος τοῦ λεγόμενου «συνειδητοῦ Χριστιανοῦ» στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο σήμερα εἶναι μιὰ κόπια εὐρωπαϊοῦ «πιετιστῆ», μὲ ἄψογο ἠθικὸ βίο, μὲ τέλεια θεολογικὴ ἀφασία καὶ γερὸ ἀπολογητικὸ ἐξοπλισμὸ, βασισμένον προπάντων σὲ γνῶμες μεγάλων ἐπιστημόνων ποὺ θρησκευοῦν.

Ἔτσι ἔγινε κι ἀπομείναμε δίχως ρίζες στὴ δίνη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πυρετοῦ. Ὁ ποιητὴς Παπατσώνης εἶχε ρωτήσῃ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, μήπως εἴμαστε κιόλας ἠθικὰ καὶ ἐθνικὰ χαμένοι γιὰ πάντα. Τὸ ἐρώτημά του βέβαια ἀγνοήθηκε — ποιὸς ἔχει τὶς προϋποθέσεις νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει καταπρόσωπο;

Ἡ μόνη ἐλπίδα εἶναι ἡ κρίση. Ἡ θρησκευτικὴ κρίση ποὺ μόλις τώρα ἀρχίζει. Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν κακοδαιμονία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ οὔτε καὶ μὲ τὰ σκάνδαλα τῶν

ἐπισκόπων. Θὰ εἶναι μιὰ κρίση τιμιότητας, αὐτὸ μόνο. Νὰ ἀρνηθοῦμε στὸν ἑαυτό μας τὴν ἀναξιοπρέπεια μιᾶς θρησκευτικότητας ποὺ συντηρεῖ ἀπλῶς τὸν ἔθνισμό μας καὶ τὴν κοινωνική μας ἠθική. Νὰ ζήσουμε τὴν τραγωδία τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ, νὰ συντρίψουμε τὰ σκιάχτρα τῆς κοινωνικῆς συμβατικότητας. Τότε ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ συναντηθοῦμε μὲ τὴν Ὁρθοδοξία.

Ὡς τότε, θὰ ζοῦμε μόνο τὸν ἀναγουλιαστικὸ θάνατο ποὺ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ αὐτάρχεια. Ἡ «Ὁρθοδοξία» μας θὰ συντηρεῖται ἀπὸ τὸ μῆκος τῆς κόμης καὶ τῶν γενείων καὶ ἀπὸ τὶς χρυσοποίκιλτες στολές. Ὅλα αὐτὰ θὰ τὰ σαρώσει ἡ κρίση. Θὰ μᾶς ὀδηγήσει γυμνοὺς ἀπὸ περιττὰ στολίδια πίσω, στὸ πατρικὸ μας σπίτι. Ὁ Ἕλληνας Εὐρωπαῖος θὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Ντοστογιέφσκι, μὲ τὴν Ὁρθοδοξία. Στὸ πατρικὸ σπίτι θὰ συναντήσουμε καὶ δικούς μας πολλούς: τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Σολωμό, τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη. Κι ἄλλους προηγούμενους. Μαζὶ μὲ σύγχρονους ἄθεους, τελῶνες καὶ πόρνες ποὺ μᾶς προάγουν στὴ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ὁ λόγος εἶναι τοῦ Χριστοῦ, τουλάχιστο γιὰ τοὺς τελῶνες καὶ τὶς πόρνες. Ὅσο γιὰ τοὺς ἄθεους, βεβαίωσε τὸν λόγο, μαζὶ μὲ ἄλλους, καὶ ὁ Albert Camus.

Φεβρουάριος 1966

6. Ὁ «λαὸς τοῦ Θεοῦ» στὸν Μακρυγιάννη

Ὁ «λαὸς τοῦ Θεοῦ» εἶναι μιὰ ἔννοια προφητικὴ, ἐρμηνεύει τὴν παρεμβολὴ τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱστορία. «Λαὸς τοῦ Θεοῦ» σημαίνει ἓνα ἔθνος, φυλὴ ἢ ὁμάδα ἀνθρώπων, ποὺ καλεῖται νὰ ἐμφανίσαι καὶ φανερώσει, σὲ συγκεκριμένες ἱστορικὲς διαστάσεις, τὴν καθολικὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ κλήση τοῦ Θεοῦ σὲ σχέση προσωπικῆς κοινωνίας ὀλοκληρώνεται χωρὶς νὰ

έξαντλείται στο ανθρώπινο πρόσωπο. Ἡ κλήση ἀναφέρεται καὶ στὴν καθολικὴ ἀνθρώπινη φύση καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἡ ἱστορικὴ παρουσία τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ» διασώζει τὴν ἐνότητα τῆς διεσπασμένης μετὰ τὴν πτώση ἀνθρωπότητας, τὴν καθολικὴ σχέση Κτίστου καὶ κτίσης, τὸν εἰκονισμὸ τῆς Τριάδος στὴν ἀνθρωπότητα¹¹⁹.

Ἡ κλήση τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ» εἶναι γεγονὸς τῆς ἀπόλυτης πρωτοβουλίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς ξεχωρίζει τὸν Ἰσραὴλ ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν τῶν ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς (Δευτ. 14, 2), ὄχι γιὰ τὴ δικαιοσύνη του ἢ γιὰ τὴν ὁσιότητα τῆς καρδίας του, ἀλλὰ ἵνα στήσῃ Κύριος τὴν διαθήκην αὐτοῦ (Δευτ. 9, 5), γιὰ νὰ φανερώσῃ καὶ βεβαιώσῃ τὴν ἱστορικὴ του σχέση μετὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος¹²⁰. Παρὰ τὴν ἐκλογή δὲν παύει ὁ Ἰσραὴλ νὰ εἶναι λαὸς σκληροτράχηλος, ποὺ παροξύνει Κύριον τὸν Θεὸν καὶ ἀπειθῶν διατελεῖ τὰ πρὸς Κύριον (Δευτ. 9, 6-7). Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ ἀπειθεία τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἄρνηση τῆς ἀνθρωπότητας στὴν κλήση τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας ποὺ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ μέσα στὴν Ἱστορία. Τὸ κήρυγμα τῶν προφητῶν δὲν εἶναι κήρυγμα ἀτομικῆς μετάνοιας, εἶναι ἐξαγγελία τῆς ἱστορικῆς ἀποτυχίας τοῦ Ἰσραὴλ, ἡ μεταβολὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ σὲ οὐ λαόν (Ὡσ. 1, 9), σὲ λαὸν Γομόρας (Ἠσ. 1, 10), ἡ ἀθέτηση τοῦ νόμου καὶ τῆς διαθήκης ποὺ ἀποδεσμεύει τὸ ἔργο τῆς σωτηρίας ἀπὸ κάθε νομικὴ ὑποχρέωση¹²¹. Ἔτσι, ἡ ἱστορικὴ ἀποτυχία τοῦ Ἰσραὴλ γίνεται ἀφετηρία διαθήκης καινῆς (Ἱερ. 38, 31-34), ὄχι νόμου ἀλλὰ Χάρης, οὐ κατὰ τὴν διαθήκην ἣν ἐποίησε τοῖς πατράσιν αὐτῶν... ὅτι αὐτοὶ οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, καὶ γὰρ ἠμέλησα αὐτῶν, λέγει Κύριος (Ἱερ. 38, 32). Τὸ παράπτωμα τοῦ Ἰσραὴλ ἀποδεικνύεται ὁ ἱστορικὸς θρίαμβος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς Χάρης τοῦ Θεοῦ, πλοῦτος κόσμου, πλοῦτος ἐθνῶν, ἡ σωτηρία τοῖς ἔθνεσιν (Ρωμ. 11, 11-12).

Αὐτὴ τὴ σωτηρία ἐξαγγέλλει ἱστορικὰ ὁ νέος Ἰσραὴλ τῆς Χάρης, ἡ Ἐκκλησία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ περιούσιος λαὸς μετὰ τὸν ὁποῖο πραγματοποιεῖ ὁ Θεὸς τὴν καινὴ διαθήκη, τὴν καινούργια

Του σχέση με τὸ ἀνθρώπινο γένος¹²². Εἶναι ὁ λαὸς τῶν σεσωσμένων, ἡ ἱστορικὴ ἐμφάνιση καὶ φανέρωση τῆς καινούργιας καθολικῆς σχέσης Θεοῦ καὶ ἀνθρωπότητας, σχέσης ποῦ πραγματοποιεῖται ἐν σαρκὶ καὶ αἵματι — τὸ γεγονὸς τῆς σάρκωσης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θέωσης τοῦ ἀνθρώπου, τὸ εὐχαριστιακὸ Δεῖπνο τῆς Βασιλείας¹²³.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καινούργια σχέση δὲν παύει νὰ εἶναι κλήση με ἀπόλυτη πρωτοβουλία τοῦ Θεοῦ, κλήση ποῦ ὀρίζει τὸν ποτε οὐ λαὸν σὲ λαὸν τοῦ Θεοῦ, γένος ἐκλεκτόν, βασίλειον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον (Α΄ Πέτρο. 2, 9-10). Ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς συναγωγή τῶν πρὶν διεσκορπισμένων τέκνων τοῦ Θεοῦ στὸ δεῖπνο τῆς Εὐχαριστίας, ἀποτελεῖ κήρυγμα προφητικὸ, «εὐαγγέλιον», ἐξαγγελία τῆς διαθήκης τῆς Χάρης, τὴν ὁποία καλεῖται νὰ ἀξιοποιήσει ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Κατὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀπὸ τὴ φύση τῆς τὴ δυναμικὴ φορὰ τῆς παγκοσμιότητας, τὴ δύναμη τῆς ζύμης ποῦ ζυμώνει ὅλο τὸ φύραμα καὶ τοῦ κόκκου τοῦ σιναπιοῦ ποῦ βλαστάνει σὲ δένδρον μέγα (Λουκ. 13, 19).

Θὰ μπορούσε νὰ δεῖ κανεὶς τὴν πρώτη ἱστορικὴ ἔκφραση τῆς δυναμικῆς αὐτῆς φορᾶς τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀφομοίωση καὶ οὐσιαστικὴ ἀνάπλαση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Τὸ ἐλληνικὸ Βυζάντιο δὲν ἄργησε νὰ πιστέψει ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν καινούργια ἱστορικὴ ἐμφάνιση τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ», τὸ ἅγιον ἔθνος, τὴν πολιτεία τῶν Ὁρθοδόξων, τὴν ὁποία σκέπει καὶ φρουρεῖ ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ¹²⁴. Ἡ καύχηση τοῦ περιούσιου λαοῦ δὲν ἔπαψε νὰ παρακολουθεῖ τὸν Ἑλληνισμὸ ὡς σήμερα. Ἀνεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὴ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀξιολόγηση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, εἶναι γεγονὸς ὅτι με ἀφετηρία τὸ ἐλληνικὸ Βυζάντιο, τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ ἀργότερα στὴ Ρωσία, οἱ ἐθνικὲς ἐκκλησίες ταυτίζονται με τὸν λαὸ καὶ αὐτὴ ἡ ταύτιση εἶναι ὀργανικὴ καὶ πάει σὲ βάθος. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐνσωματώνεται στὴν οἰκογενειακὴ, κοινοβιακὴ καὶ ἐθνικὴ παράδοση, διαποτίζει τὰ ἥθη, τὴ ζωὴ καὶ τὸν πολιτισμὸ, ταυτίζεται με τὴν ἴδια τὴ γῆ, ὅπου ριζώνει ὁ λαός, καὶ τὴν

μεταμορφώνει. Ἄν ἔγιναν λάθη καὶ ὑπερβολές σ' αὐτὴ τὴν ταύτιση, γι' αὐτὰ δὲν φταίει ὁ λαός, ἀλλὰ ὅσοι θέλησαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν κοσμικὰ αὐτὸ τὸ μυστικὸ θαῦμα ποῦ συντελέστηκε στὶς ρίζες.

Τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς καινούργιας ἔννοιας τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ» τὴν βρίσκουμε μεθοδικὰ διατυπωμένη στὸν Ντοστογιέφσκι. Ὁ Ντοστογιέφσκι ἀποκάλυψε τὴν Ὁρθοδοξία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ὡς τὴ στενὴ ἐνότητα τοῦ ἐγκόσμιου καὶ τοῦ πνευματικοῦ, τὴ μεταμορφωμένη αἴσθησις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι ὁ τόπος ἐδῶ νὰ σταθοῦμε στὶς ἀπόψεις τοῦ Ντοστογιέφσκι. Τὴν ἴδια «θεολογία» τὴν διατύπωσαν στὸ δικὸ μας ὀρθόδοξο ἔδαφος ἄλλοι, ποῦ κανένας δὲν τοὺς πρόσεξε — τουλάχιστο γιὰ τὴ θεολογία τους. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς πιστεύω πὼς εἶναι κι ὁ Μακρυγιάννης. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ προσπαθῆσω ἐδῶ νὰ δώσω κάποιες νύξεις γιὰ τὸ θέμα.

Στὸ κείμενο, ποῦ μᾶς ἄφησε περιουσία πνευματικὴ ὁ Μακρυγιάννης, ἡ πατρίδα καὶ ἡ θρησκεία εἶναι δυὸ πραγματικότητες ποῦ ὀρίζουν τὴν ὑπόστασις τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ ἔθνους. Στὴ γλώσσα τοῦ Μακρυγιάννη αὐτὲς οἱ δυὸ λέξεις ἔχουν νόημα διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἔννοιες τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ὅπως ἡ Εὐρώπη τὶς καλλιέργησε τὶς ἔννοιες αὐτές. Ἐδῶ, πατρίδα καὶ θρησκεία εἶναι δυὸ ὄψεις τοῦ ἴδιου πράγματος, ὀρίζουν ἓναν κοινὸ χῶρο — τὸ βασικὸ πρωτοκῦτταρο ὅπου ριζώνει ἡ ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ μας ὑπαρξίς. Ἡ πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ ἡ θρησκεία εἶναι τὸ πᾶν (σελ. 13)¹²⁵. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ σήμερα μὲ τὴν ἀντίληψη τὴν εὐρωπαϊκὴν, τόσο τὸ θρήσκευμα ὅσο κι ἡ ἐθνικότητα εἶναι δυὸ ἀπὸ τὰ περισσότερα στοιχεῖα «ταυτότητας» τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου (μαζὶ μὲ τὸ ἐπάγγελμα, τὸ ἔτος γεννήσεως καὶ τὰ παρόμοια), γιὰ τὸν Μακρυγιάννη ἦταν τὸ πᾶν — ἡ προϋπόθεσις γιὰ νὰ ὑπάρξουν τὰ ἄτομα καὶ ὁ λαός. Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἢ οἱ συνταγματικὲς ἐλευθερίες τῶν πολιτῶν, ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὶς

ξένες ἐπιρροές καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη δικαιώματα ἢ διεκδικήσεις τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου ποὺ ζητάει ἐξασφάλιση, ἀλλὰ οἱ βασικὲς λειτουργίες αὐτοῦ τοῦ πρωτοκύτταρου ποὺ λέγεται πατρίδα καὶ θρησκεία. Σὲ κάθε σελίδα καὶ σὲ κάθε παράγραφο θὰ ἐπαναληφθεῖ αὐτὸς ὁ σκοπὸς — νὰ μὴν ξεφύγει οὔτε στιγμή ἀπὸ τὸ βλέμμα ὁ στόχος: *Διὰ τὴν πατρίδα καὶ θρησκεία. — Νὰ λευτερωθεῖ μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ ἡ πατρικὴ μας γῆς καὶ νὰ δοξαστεῖ τ' ὄνομά του καὶ νὰ λαμπρυνθεῖ ὁ σταυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας* (σελ. 526). Ἡ ἐλευθερία τῆς πατρίδας θὰ εἶναι δόξα τοῦ Θεοῦ καὶ νίκη τῆς Ὁρθοδοξίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀδιαίρετη ἐνότητα ἀποκαλύπτεται ἡ πραγματικότητα τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ», ὅπως τὴν καταλαβαίνει ὁ Μακρυγιάννης.

Καὶ εἶναι ἐπίτευγμα «θεολογίας» ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὸν «λαὸ τοῦ Θεοῦ» ἐμφανίζεται ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ ἐκεῖνο μεσσιανισμὸ ποὺ ὑπηρετεῖ φυλετικὲς ἀποκλειστικότητες καὶ ἀνεδαφικοὺς ὀραματισμούς. Ἡ ἐνότητα τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ καύχηση τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοὺς «βαρβάρους». Γιὰ τὸν Μακρυγιάννη οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι οἱ «βάρβαροι», μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἦταν βάρβαροι οἱ Πέρσες ἢ οἱ Ἄραβες ὅταν μάχονταν τὸ Βυζάντιο. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα μὲ τοὺς Ἑλληνας οἱ Τοῦρκοι εἶναι στὸ ἄδικο, αὐτὸ εἶναι ὅλο, ὅτι *βγήκαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὸν δρόμον οἱ Τοῦρκοι* (σελ. 34). Ἡ Ὁρθοδοξία τοῦ Μακρυγιάννη δὲν εἶναι ἰδεολογικὴ, δὲν ζητάει νὰ ἀξιολογηθεῖ σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες πίστες, εἶναι ὁ τρόπος τοῦ δικοῦ μας ἔθνους νὰ δοξάζει τὸν Θεὸν ὀρθοδόξως καὶ ἀνατολικῶς ὅπως ἄλλοι τὸν δοξάζουν ἀλλιῶς (καὶ τί ἔχεις ἐσὺ διὰ μένα τί δοξάζω ἐγώ; Καὶ διατί νὰ φροντίζω ἐγὼ διὰ σένα τί δοξάζεις; Ὁ Θεὸς ἄς θεωρήσει τοῦ κάθε ἐνοῦ τὴ γνώμη, εἶναι φροντίδα αὐτουνοῦ [σελ. 432]), καὶ καθὼς τῆς Εὐρώπης οἱ ὑπήκοοι τὸν δοξάζουν δυτικῶς. Γιὰ τὸν Μακρυγιάννη ἡ θρησκεία ἐνὸς λαοῦ δὲν εἶναι μιὰ ὑπόθεση ποὺ μπορεῖ νὰ ρυθμίζεται ἀντικειμενικά, ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἢ ἀπὸ τὶς προπαγάνδες. Εἶναι λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ, ἀναπόσπαστα

δεμένη με τὴ συλλογικὴ τοῦ ὑπόστασι καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ δόξα τοῦ Θεοῦ, με τὴν ἔννοια ποὺ προσδιορίσαμε πιὸ πάνω τὴν Ἐκκλησία. Μεγάλε βασιλέα, γράφει γιὰ τὸν Φίλιππο τῆς Γαλλίας ὁ Μακρυγιάννης, δὲν εἶναι δική σου δουλειὰ αὐτήνη, ν' ἀλλάξεις τὴν θρησκείαν ἐνὸς ξεψυχισμένου καὶ μικρούτζικου ἔθνους... Οἱ θρησκείες εἶναι ἔργα ἐνοῦ ἀνώτερου βασιλέα, τοῦ Θεοῦ. Θέλει αὐτὸς ν' ἀκούγει δοξολογίαν ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν δική σου. Θέλει κάθε ἔθνος κατὰ τὴν θρησκείαν τοῦ νὰ τὸν σέβεται, νὰ τὸν λατρεύει καὶ νὰ τὸν δοξάζει (σελ. 503).

Αὐτὴ ἡ οἰκουμενικότητα τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης τοῦ Μακρυγιάννη ξεκινάει ἀπὸ τὸν βαθὺ σεβασμὸ τοῦ γιὰ τὴν ἀδιαίρετη ἐνότητα τῆς ἐθνικῆς ὑπόστασι με τὴ θρησκευτικὴ πίστη ἐνὸς λαοῦ. Δὲν εἶναι ἓνας θεωρητικὸς οἰκουμενισμὸς, ὅπως τὸν καταλαβαίνουμε σήμερα, δὲν ἀποβλέπει σὲ θρησκευτικὲς ἐλευθερίες ἢ διαθρησκευτικὲς σχέσεις. Ὁ Μακρυγιάννης ἀντιπροσωπεύει ἐκείνη τὴν ποιότητα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς ποὺ βασιίζει τίς πεποιθήσεις τῆς στὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ ὄχι σὲ θεωρητικὲς ἐπιδιώξεις καὶ προγράμματα. Πίσω ἀπὸ κάθε πίστη ὑπάρχει ἓνας λαὸς ποὺ τὴν βιώνει, δὲν ὑπάρχει πίστη χωρὶς λαϊκὴ ὑπόστασι, δὲν εἶναι θεωρητικὸ, δογματικὸ σύστημα ἢ πίστη. Εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ πεποίθησι τοῦ Μακρυγιάννη μιὰ ἀπὸ τίς βασιικὲς θεολογικὲς διατυπώσεις τοῦ καὶ δεῖγμα χαρακτηριστικὸ τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ. Στὴν πνευματικὴ παράδοσι τῆς Ὀρθοδοξίας οἱ ἀλήθειες τῆς Ἀποκάλυψις ἀναφέρονται πάντοτε ὄχι σὲ θέσεις θεωρητικὲς, δογματικὲς καὶ ἠθικὲς, ἀλλὰ σ' ἓνα συγκεκριμένο γεγονὸς, στὸ γεγονὸς τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὸν «λαὸ τοῦ Θεοῦ» ποὺ μαρτυρεῖ με τὴν ἱστορικὴ τοῦ παρουσία γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς σωτηρίας. Τὸ ἱστορικὸ ἀμάρτημα τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης εἶναι τὸ προβάδισμα τῆς θεωρητικῆς διδαχῆς, ποὺ ἐμφάνισε τὸ «γεγονὸς» τῆς Ἐκκλησίας σὰν ἰδεολογία, σὰν «Χριστιανισμὸ», δίπλα καὶ σὲ διαμάχη με ποικίλους ἄλλους - ισμοῦς. Ἡ ἀναζήτησι τῆς θεωρητικῆς πληρότητας πῆρε τὴ θέση τῆς ἔμπρακτις μαρτυρίας τῆς σωτηρίας, παρουσίασε τὸ Εὐαγγέλιο σὰν κοσμοθεωρία καὶ σύστημα βελτιωμένης

Μεταφυσικῆς.

Ἡ πεποίθηση τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πίστη ποὺ προϋποθέτει λαϊκὴ ὑπόσταση εἶναι οὐσιαστικὰ ὀρθόδοξη, δηλαδὴ θεολογικὰ σωστὴ. Κι αὐτὴ ἡ λαϊκὴ ὑπόσταση τῆς πίστεως ἔχει συγκεκριμένη χρονικὴ παρουσία, ἔχει δηλαδὴ ἱστορικὴ συνέχεια, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε παράδοση — καὶ σ' αὐτὴ τὴν παράδοση νιώθει κι ὁ Μακρυγιάννης ἀναπόσπαστα ἐνσωματωμένος. Οἱ Ἕλληνες εἶναι στὴ θρησκευτικὴ τους πίστη ἀπόγονοι τῶν παλιῶν Ἑλλήνων, παιδιά τοῦ Ρήγα, τοῦ Μάρκο Μπότζαρη, τοῦ Καραϊσκάκη, τοῦ Δυσσέα, τοῦ Διάκου, τοῦ Κολοκοτρώνη, τοῦ Νικήτα, τοῦ Κυργιακούλη, τοῦ Μιαούλη, τοῦ Κανάρη, τῶν Ὑψηλάντων κι ἄλλουνῶν πολλῶν, ὅπου θυσίασαν καὶ τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν κατάστασίν τους δι' αὐτήν τὴν ὀρθόδοξη θρησκεία καὶ δι' αὐτήν τὴ ματοκυλισμένη μικρὴ τους πατρίδα (σελ. 504). Ὅλοι αὐτοὶ βάστηξαν τὴν θρησκεία τους τόσους αἰῶνες μὲ τοὺς Τούρκους — καὶ τοὺς κἀναν τόσα μαρτύρια καὶ τὴν βάσταξαν καὶ λευτέρωσαν καὶ τὴν πατρίδα τους αὐτῆνοι μὲ τὴν θρησκεία τους (σελ. 432). Ἡ «ἀπολογητικὴ» τοῦ Μακρυγιάννη δὲν κομίζει θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα οὔτε ἀποδεικτικούς συλλογισμούς, προσφέρει ἓνα γεγονός, τὴν πίστη ἑνὸς λαοῦ στὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς τῆς διαστάσεις ποὺ εἶναι ἄμεσες καὶ ψηλαφητές. Αὐτὸς ὁ λαός, ποὺ βάστηξε τὴ θρησκεία του τόσους αἰῶνες κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ βρῆκε στὴ θρησκεία του τὴ δύναμη νὰ λευτερωθεῖ τελικὰ ἀπὸ τὸν ζυγὸ, ἐξαγγέλλει μὲ τὴν ἱστορικὴ του παρουσία τὸ γεγονός τῆς πίστεως, εἶναι ἡ ζωντανή, ἐμπειρικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς — στὴν προφητικὴ γλώσσα: εἶναι ἓνας «λαὸς τοῦ Θεοῦ».

Ὅταν ὑπερασπίζεται τὴν Ὀρθοδοξία ὁ Μακρυγιάννης συγκεφαλαιώνει κάθε ἀποδεικτικὴ δυνατότητα σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία τοῦ λαοῦ, στὴ στέρεη βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀξία τῆς ὀρθόδοξης πίστεως: *Καὶ πράμα*

τζιβαϊρκὸν πολυτίμητο, ὅπου τὸ βαστήξαμεν εἰς τὴν τυραγνία τοῦ Τούρκου, δὲν τὸ δίνομεν τώρα, οὔτε τὸ καταφρονοῦμεν οἱ Ἕλληνες (σελ. 432). Ὁ λαὸς δὲν διδάχτηκε τὴν πίστη τοῦ σὲ σχολές, τὴν γνώρισε καὶ τὴν ἀξιολόγησε ὡς «πράμα πολυτίμητο» μέσα στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα, τὴν σπούδασε στὸ ἴδιο τὸ κορμί του. Ἡ Ἱστορία, ὅπως ἄλλωστε κι ἡ Φύση, εἶναι ὁ χῶρος ὅπου ὁ λαὸς μαθητεύει στὴν πίστη, ἐκεῖ τοῦ ἀποκαλύπτεται ὁ Θεός. Γιὰ τὸν Μακρυγιάννη ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν Ἱστορία εἶναι τόσο φανερὴ, ὅσο εἶναι φανερὴ ἡ παρουσία Του καὶ μέσα στὴ φυσικὴ πραγματικότητα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει στὴ σάρκωση τοῦ Θεοῦ, ἀντικρούοντας τὴν ἀπιστία τοῦ Καΐρη: *Τοῦτα τοῦ Θεοῦ τὰ ποιήματα καὶ τὴν τάξη τὴ βλέπεις· εἶναι διὰ νὰ θαμαίνεται ὁ καθείς; –Μοῦ λέγει, (ὁ συνομιλητής του) ναί. –Μπρὸς σ' αὐτὰ (τὰ ποιήματα καὶ τὴν τάξη) εἶναι τὸ μικρότερον αὐτὸ (ἡ σάρκωση τοῦ Θεοῦ), ὅπου σκοτώνεις τὸ νοῦ σου διὰ νὰ πιστέψεις ἐσὺ ὁ μωρὸς ἄνθρωπος. Θέλησε ὁ Θεὸς νὰ γένει διὰ νὰ δοξάζομεν οἱ ἄνθρωποι τὰ μεγάλα του κατορθώματα καὶ τὴν παντοδυναμία του (σελ. 437).* Στὴ λαϊκὴ συνείδηση, ὅπως τὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Μακρυγιάννης, βρίσκουν τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τους καὶ τὸ πραγματικὸ τους περιεχόμενο οἱ θεολογικὲς ἔννοιες τῆς «δόξας» καὶ τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ: «Θέλησε ὁ Θεὸς νὰ γένει διὰ νὰ τὸν δοξάζομεν» — εἶναι ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ ποὺ παρεμβάλλεται στὴν Ἱστορία, γιὰ νὰ φανερώσει καὶ ἀποκαλύψει τὴ θεία ἀγάπη καὶ νὰ καλέσει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀνταπόκριση ἀγάπης, σὲ δοξολογία. Κόσμος καὶ Ἱστορία εἶναι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη οἱ δυὸ ἐμπειρικὲς περιοχὲς τῆς «δόξας», δηλαδὴ τῆς ἐμφάνισης καὶ ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς θέλησε νὰ κάμει νεκρανάστασιν εἰς τὴν πατρίδα μου, νὰ τὴν λευτερώσει ἀπὸ τὴν τυραγνίαν τῶν Τούρκων (σελ. 546). Ὁχι μόνο ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλα πολλὰ γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας, ἀποκαλύπτουν στὸν Μακρυγιάννη τὸν Κύριο τῆς Ἱστορίας, «τὰ μεγάλα του κατορθώματα καὶ τὴν παντοδυναμία του».

Κι αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν Ἱστορία εἶναι προσωπική, δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ κάποιον ἀπρόσωπο ρυθμιστὴ τῆς ἱστορικῆς τάξης, ὁ Μακρυγιάννης ἔχει τὴν αἴσθηση μιᾶς προσωπικῆς παρουσίας μέσα στὸν χῶρο τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες εἶναι ἕνας νέος Ἰσραήλ, λαὸς στὸν ὁποῖο σκηνώνει ὁ Θεὸς καὶ ἡγεῖται αὐτῶν (Ἐξοδ. 13, 21). Πολλὲς καὶ χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις, ποὺ βεβαιώνει ὁ Μακρυγιάννης αὐτὴ τὴν ἄμεση παρουσία τοῦ Θεοῦ. Ὅταν πολεμοῦσαν τὸν Κιουταχὴ στὸν Πειραιᾶ, εἶδε ὁ ἀρχηγὸς ὁ Γκόρδον τὸν κίντυνον καὶ πῆρε τοὺς συντρόφους του καὶ τὴν ἀρχηγίαν του καὶ μπῆκε εἰς τὸ καράβι... Τοῦ λέγω· Κόπιασε ἡ γενναιότη σου καὶ σ' αὐτήν τὴ μπατάγια τὴ σημερινὴ θὰ γένει ὁ Θεὸς ἀρχηγός... Τί θὰ κάμεις, μοῦ λέγει, σὲ τόσο πλῆθος Τούρκων; –Εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ λέγω, καὶ κάνει ὁ ἴδιος! (σελ. 256). Παρόμοια ἀπάντηση εἶχε δώσει καὶ στὸν Δεριγνύ, περιμένοντας τὴν ἐπίθεση τοῦ Ἰμπρα))((μ στοὺς Μύλους τοῦ Ἄργους: Μοῦ λέγει ὁ Ντερνύς· Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες, τί πόλεμο θὰ κάμετε μὲ τὸν Μπραῖμη αὐτοῦ; –Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ Θεὸς ὁποῦ μᾶς προστατεύει· καὶ θὰ δεῖξομεν τὴν τύχη μας σ' αὐτὲς τίς θέσες τίς ἀδύνατες (σελ. 206). Καὶ τὴ νύχτα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1834, ἐγκαταλελειμμένος ἀπ' ὅλους κι ἀποφασισμένος γιὰ τὴν προσωπικὴ του θυσία, καταφεύγει στὸν Θεὸ γιὰ νὰ διαλεχθεῖ μαζί Του, νὰ Τοῦ ζητήσῃ λύση στὴν «τρομερὴ ὥρα»: Σηκώθηκα καὶ πῆγα εἰς τίς εἰκόνες καὶ κάνω τὴν προσευχή μου καὶ λέγω· Κύριε, βλέπεις σὲ τί κατάστασιν ἔφτασα. Ὁ μόνος σωτήρας εἶναι ἡ παντοδυναμία σου καὶ ἡ εὐσπλαχνία σου, σ' ἐμᾶς ὁποῦ κιντυνεύουμε καὶ εἰς τὴν ματοκυλισμένη μας πατρίδα. Τότε ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀγαθότης του μοῦ ὄδωσε φώτισιν καὶ θάρρος. Πιάνω καὶ φκιάνω μίαν σημαία καὶ γράφω· Ἐθνικὴ Συνέλεψη. Σύνταμα. Λέω. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς βασιλείας του σηκώνεται ἡ σημαία τῆς πατρίδος! (σελ. 446). Ἔτσι γράφει τὴν

ἱστορία τοῦ ἀγώνα ὁ Μακρυγιάννης, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, διηγούμενος τὰ θαυμάσια τοῦ Θεοῦ: *Τώρα, ἀναγνώστες, νὰ σᾶς δείξω τί κάνει ὁ πανάγαθος Θεός· κι ἂν σᾶς εἰπῶ τὸ παραμικρὸ ψέμα, αὐτός, ὁ δίκιος Θεός, νὰ μὴ μοῦ πάρει τὴν ψυχὴ* (σελ. 445).

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὡστόσο, ὅτι αὐτὴ ἡ βεβαιότητα γιὰ τὶς παρεμβολὲς τοῦ Θεοῦ στὴν καθημερινὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα δὲν καταλήγει σ' ἓνα εἶδος πεπρωμένου, δὲν εἶναι μοιρολατρία ποὺ ἀχρηστεύει τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ὁ Μακρυγιάννης — εἶναι φανερό— βλέπει στὴν Ἱστορία τὸ πεδίο, ὅπου ἐκδηλώνεται τόσο ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ὅσο καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ δὲν σκανδαλίζεται ἀπὸ τὸ ἄδικο, τὴν καταπίεση, τὴν τυραννία — ἢ ὅποιες ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ κακοῦ γύρω του (δὲν πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ πειράζεται, ὅτι τέτοια εἶναι ἡ ἀνθρωπότη, — ὁ Θεός ἄς τοὺς συγχωρέσει ἐκείνους ὅπου ἀδίκησαν· καὶ νὰ μᾶς φωτίζει εἰς τὸ καλὸ [σελ. 318]). ἀντίθετα, ἀντιλαμβάνεται τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ σὰν ὑποχρέωση γιὰ δράση καὶ ἀγώνα. Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἢ τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ εἶναι τοῦ Θεοῦ θέλημα καὶ δῶρο τῆς ἀγάπης Του, πρέπει, ὡστόσο, νὰ κερδηθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λαὸ μὲ ξεσηκωμὸ καὶ ἀγώνα. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ Μακρυγιάννη, γιὰ τὴ δυναμικὴ κατάκτηση τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐπίσης θεολογικὴ καὶ ὀρθόδοξη, διατυπώνει μιὰ θαυμαστὴ ἰσορροπία στὴ σχέση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας μὲ τὴν κυριότητα τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱστορία. Στὸν ξεσηκωμὸ καὶ τὸν ἀγώνα δοκιμάζεται ἡ ἀρετὴ τοῦ λαοῦ· ἡ ἐλευθερία ἢ ὅποιο ἄλλο ἀπόκτημα εἶναι καρπὸς καὶ ἐπιβράβευση τῆς ἀρετῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ρωτᾷ ὁ Μακρυγιάννης: *Ἔχουμε ἀρετὴ νὰ ἐλευθερώσουμε πατρίδα; Κι ὅταν βλέπει ἀδικίες συμπεραίνει: Εἴμαστε ἀνάξιοι τῆς λευτεριᾶς* (σελ. 318). Καὶ παρακαλεῖ: *Θέ, δῶσε μας γνώση κι ἀρετὴ νὰ σωθοῦμε, νὰ μὴν χαθοῦμε παράωρα* (σελ. 175).

Τὸ πρωτεῖο τῆς ἀρετῆς καταξιώνει τὴν ἐλευθερία, ὅτι χωρὶς ἀρετὴ καὶ θρησκεία δὲν σχηματίζεται κοινωνία οὔτε βασίλειον (σελ. 432). Καρπὸς τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνθρώπινης

ἀρετῆς ἢ ἐλευθερία εἶναι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη ἢ βασικὴ λειτουργία τοῦ πρωτοκύτταρου ποὺ λέγεται πατρίδα καὶ θρησκεία, μιὰ ὀργανικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐνότητος — μὲ ἄλλα λόγια: ἱστορικὸ προνόμιο τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ». Κάθε ἄλλη μορφή ἐλευθερίας δὲν εἶναι ἀγαθό, εἶναι συμφορά, εἶναι χειρότερη κι ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Ἄν μᾶς ἔλεγε κανένας αὐτήν τὴ λευτεριά ὅπου θὰ γευόμαστε, θὰ περικαλούσαμε τὸν Θεὸν νὰ μᾶς ἀφήσει εἰς τοὺς Τούρκους ἄλλα τόσα χρόνια, ὅσο νὰ γνωρίσουν οἱ ἄνθρωποι τί θὰ πῆ πατρίδα, τί θὰ εἶπῃ θρησκεία, τί θὰ εἶπῃ φιλοτιμία, ἀρετὴ, τιμιότη. Αὐτὰ λείπουν ἀπ' ὅλους ἐμᾶς, πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς (σελ. 524). Ἀπὸ μιὰ τέτοια πεποίθηση ξεκινώντας ὁ Μακρυγιάννης βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τοῦ «φιλελευθερισμοῦ» τῆς Εὐρώπης — ὅπως τὸν κήρυξε αὐτὸν τὸν φιλελευθερισμὸ ἢ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ὁ Διαφωτισμὸς (Aufklärung). Ὅταν διεκδικεῖ ὁ Μακρυγιάννης τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ, ἀποβλέπει στὴν ἀρετὴ τοῦ κράτους ἀπέναντι στὸν πολίτη κι ὄχι σὲ θεωρητικὲς ἀρχὲς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ τὸν βροῦνε ἀντίθετον ὅλοι ὅσοι πιστεύουν σὲ μιὰν ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῆς δημοκρατίας, μαρξιστικὴ ἢ κεφαλαιοκρατικὴ. Αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς δημοκρατίας δὲν τὸ θέλομεν οἱ τίμιοι ἄνθρωποι (σελ. 517) — ξέρει ὅτι εἶναι φενάκη. Δὲν τὸν θαμπώνουν τὰ κηρύγματα τῆς Εὐρώπης, γιὰτὶ φάχνει στίς ρίζες. Αὐτῆνοι (οἱ Εὐρωπαῖοι) εἶναι ἄνθρωποι χωρὶς ἠθικὴ καὶ πίστη, καὶ κρίμα στὰ φῶτα τους· ὅτι ὁ ἄνθρωπος κάνει τὰ φῶτα κι ὄχι τὰ φῶτα τὸν ἄνθρωπον (σελ. 431). Αὐτὴ ἦταν ἡ κρίση τοῦ Ἑλληνα γιὰ τὴ Δύση, προτοῦ μᾶς κατακλύσουν τὰ φῶτα της...

Καὶ τὴν ἀρετὴ ποὺ ζητάει ὁ Μακρυγιάννης δὲν τὴν καταλαβαίνει ἠθικολογικά (εἶναι καὶ σ' αὐτὸ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴ Δύση), τὴν βλέπει ἀχώριστη ἀπὸ τὴν πίστη τοῦ λαοῦ, γιὰτὶ εἶναι ἢ πίστη ποὺ διαμορφώνει τὰ ἦθη καὶ ὄχι οἱ κώδικες τῆς Ἠθικῆς. Μᾶς εἶναι δύσκολο σήμερα νὰ κατανοήσουμε κι αὐτὴ τὴν ἐνότητα, γιὰτὶ

χωρίσαμε την πίστη και την ταυτίσαμε με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις μας και υποτάξαμε την Ἠθική στις κοινωνικές σκοπιμότητες. Ὁ Μακρυγιάννης δὲν γνωρίζει —εὐτυχῶς— τὴν ἀτομικὴ ἠθικὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας· γι' αὐτὸν ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ λαοῦ, ἀρετὴ σημαίνει νὰ ἐνταχθεῖς σ' αὐτὸ τὸ σῶμα, νὰ πάψεις νὰ εἶσαι μονάδα, ἐγωιστικὰ ἀποκομμένη. Θὰ ἔλεγα ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ θεολογικὴ συνείδηση τοῦ Μακρυγιάννη ἔχει διατυπώσει μιὰν ἔξοχη «ἐκκλησιολογικὴ» ἠθικὴ. Εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ «ἐγὼ» στὸ «ἐμεῖς». Γράφει: *Τούτη τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσωμεν ἐδῶ. Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάμεν κι ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴ λέγει οὔτε ὁ δυνατὸς «ἐγὼ» οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγει ὁ καθεὶς «ἐγὼ»; Ὅταν ἀγωνιστεῖ μόνος του καὶ φτιάσει ἢ χαλάσει, νὰ λέγει «ἐγὼ»· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκιάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μάθομεν γνώση, ἂν θέλομεν νὰ φκιάσομεν χωριόν, νὰ ζήσομεν ὅλοι μαζί (σελ. 547). Αὐτὴ εἶναι —χωρὶς ἄλλο— ἡ «κοινωνικὴ ἠθικὴ» τῆς Ὁρθοδοξίας.*

Θὰ παρακαλέσω τὸν ἀναγνώστη νὰ μὲ παρακολουθήσει καὶ σ' ἓνα τελευταῖο βῆμα. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὸ ἓνα σῶμα τοῦ λαοῦ —γιὰ τὴ λαϊκὴ ὑπόσταση τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς ποὺ φανερώνει καὶ ἀποκαλύπτει τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ με τὴν Ἱστορία— ἔχει καὶ μία ἐσχατολογικὴ ἀναφορά, ἓναν δεσμὸ με τὴν αἰωνιότητα, ποὺ ὑπογραμμίζεται στὰ περιθώρια τῶν γεγονότων τοῦ ἀγῶνα. Ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τῆς διήγησης τοῦ Μακρυγιάννη ἓνα περιστατικὸ, ποὺ διαφωτίζει περισσότερο αὐτὴν ἐδῶ τὴν τελικὴ παρατήρηση. Εἶναι ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια. Λέει ὁ ἴδιος: *Ἔγινα ὡς δεκατέσερων χρονῶν καὶ πῆγα εἰς ἓνα πατριώτη μου εἰς Ντεσφίνα... Στάθηκα με ἐκεῖνον μιὰν ἡμέρα.*

Ἦταν γιορτὴ καὶ παγγύρι τ' Ἀγιαννιοῦ. Πήγαμεν εἰς τὸ παγγύρι· μῶδωσε τὸ ντουφέκι του νὰ τὸ βαστῶ. Ἐγὼ θέλησα νὰ τὸ ρίξω, ἐτζακίστη. Τότε μ' ἔπιασε σὲ ὅλον τὸν κόσμον ὀμπρὸς καὶ μὲ πέθανε εἰς τὸ ξύλο. Δὲν μ' ἔβλαβε τὸ ξύλο τόσο, περισσότερο ἢ ντροπὴ τοῦ κόσμου. Τότε ὅλοι τρῶγαν καὶ πίναν κι ἐγὼ ἔκλαιγα. Αὐτὸ τὸ παράπονον δὲν ἠῦρα ἄλλον κριτὴ νὰ τὸ εἰπῶ νὰ μὲ δικιώσει, ἔκρινα εὐλογον νὰ προστρέξω εἰς τὸν Ἀι-Γιάννη, ὅτι εἰς τὸ σπίτι του μῶγινε αὐτήνη ἢ ζημιὰ καὶ ἢ ἀτιμία. Μπαίνω τὴν νύχτα μέσα στὴν ἐκκλησιά του καὶ κλειῶ τὴν πόρτα κι ἀρχινῶ τὰ κλάματα μὲ μεγάλες φωνές καὶ μετάνοιες: «τ' εἶναι αὐτὸ ὁποῦγινε σ' ἐμέναν, γομάρι εἶμαι νὰ μὲ δέρνουν;» Καὶ τὸν περικαλῶ νὰ μοῦ δώσει ἄρματα καλὰ κι ἀσημένια καὶ δεκαπέντε πουγγιὰ χρήματα κι ἐγὼ θὰ τοῦ φκιάσω μεγάλο καντήλι ἀσημένιον. Μὲ τίς πολλὰς φωνές κάμαμεν τίς συμφωνίες μὲ τὸν ἅγιον (σελ. 16). Καὶ τίς ἐτήρησαν τίς συμφωνίες τους καὶ ὁ ἅγιος καὶ ὁ Μακρυγιάννης (σελ. 20).

Ὁ Μακρυγιάννης κουβεντιάζει μὲ τοὺς ἁγίους καθὼς μὲ ἀνθρώπους σπιτικούς του, τοὺς ζητάει τὸν λόγο, κλείνει συμφωνίες μαζί τους καὶ δεσμεύεται ἀπὸ τίς συμφωνίες του. Δὲν ἔχει πρόβλημα ἂν εἶναι ἀπὸ τοὺς ζῶντες ἢ τοὺς τεθνεῶτες τὰ μέλη αὐτοῦ τοῦ ἐνὸς σώματος στὸ ὁποῖο νιώθει ὁ ἴδιος ὀργανικὰ ἐνσωματωμένος. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀι-Γιάννη εἶναι ἄμεση, χειροπιαστή, ἢ ἐκκλησία του εἶναι τὸ σπίτι του· εἶναι ἀφέντης καὶ νοικοκύρης ὁ Ἀι-Γιάννης κι ὁ Μακρυγιάννης διαλέγεται μαζί του ὅπως καὶ μὲ τοὺς ἄλλους χωριανούς. Αὐτὴ εἶναι ἢ βιωματικὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ ἓνα σῶμα τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὸν «λαὸ τοῦ Θεοῦ» ποὺ ἔχει κιόλας νικήσει τὸν χρόνο καὶ πορεύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα πρὸς τὸ τέλος τῆς δόξας, μετέχοντας ἀδιάσπαστα τόσο στὴν Ἱστορία, ὅσο καὶ στὴν αἰωνιότητα. Ὅτι ἢ Θεολογία διατυπώνει ὡς ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια μὲ ὄργανο τὸν λόγο, ἢ ἐμπειρία τοῦ Μακρυγιάννη τὸ βεβαιώνει ἀπερίφραστα καὶ χωρὶς ἀπολογητικὰς ἐπεξεργασίες.

Ἔτσι καταλάβαινε ὁ Μακρυγιάννης τὸν «λαὸ τοῦ Θεοῦ» πρὶν ἑκατὸ περίπου χρόνια σ' αὐτὸ τὸν τόπο. Σήμερα ἡ γλῶσσα τοῦ μᾶς εἶναι σχεδὸν ἀκατανόητη. Μέσα στὰ ἑκατὸ αὐτὰ χρόνια ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη βαλθήκαμε ν' ἀποκόψουμε κάθε γεφύρι ποὺ μᾶς ἔδενε μὲ τὸν κόσμον του. Ζητήσαμε, πρὶν ἀπ' ὅλα, νὰ γίνουμε «ἔθνος εὐρωπαϊκὸν» κι ἔτσι προσκυνήσαμε τὸ κάλπικον δάνειον ὁποῦ δῶσαν οἱ Εὐρωπαῖοι ἐμᾶς τοὺς ἀπογόνους του. Δὲν ἔμεινε τόπος γιὰ τὸ ὄραμα τοῦ Μακρυγιάννη οὔτε στὴν ἐθνικὴ οὔτε στὴν ἐκκλησιαστικὴ μας ζωὴ. Εἶναι τέτοια ἡ ἔκταση τῆς ἀλλοίωσης καὶ τῆς φθορᾶς, ποὺ ὑποχρεώνει τὴ δική μας γενιὰ σήμερα νὰ ἀποδεχθεῖ ὡς ὀριστικὴ τὴν ἱστορικὴ ἀποτυχία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἴσως νὰ ἔχε σωθεῖ ὡς τὶς μέρες μας περισσότερὴ Ἑλλάδα καὶ περισσότερὴ Ὀρθοδοξία, ἂν εἶχε εἰσακουστῆ ἢ προσευχῆ τοῦ Μακρυγιάννη κι εἶχε παραταθεῖ ὁ τουρκικὸς ζυγὸς ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια σὲ τοῦτο τὸν τόπο.

Εἶναι σκληρὸς ὁ λόγος;

Πρώτη δημοσίευση

1. «Λιμὸς ἐπερχόμενος...» Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἔφημερίδα *Καθημερινή*, στίς 25.6.1964.
2. «Ὁ πληθωρισμὸς τοῦ λόγου...» Εἶναι σύνθεση δύο κειμένων: Τὸ ἓνα πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν *Καθημερινή*, τὴν 1.4.64. Τὸ ἄλλο στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές*, τεῦχος 9, Ἰανουάριος 1964.
3. «Ρωσικὴ καὶ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία». *Καθημερινή*, 18.3.1964.
4. «Ἑλλαδικὴ καὶ Οἰκουμενικὴ Ὁρθοδοξία». *Καθημερινή*, 6.10.1964.
5. «Ὁ Ἐρχόμενος...» *Καθημερινή*, 29.7.1964.
6. «Αἰρετικὴ Ὁρθοδοξία;» Πρώτη φορὰ στὸ *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, 1966 — ἔκδοση τοῦ Βιβλιοπωλείου τῆς «Ἐστίας» μὲ ἐπιμέλεια Κώστα Τσιρόπουλου— στίς σελίδες 201-208.
7. «Ἐρως καὶ ἀγαμία...» Πρώτη δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Σύνορο*, τεῦχος 34, Καλοκαίρι 1965, σελ. 111-117.
8. «Εἰκονοκλάστες...» Ἐπίσης στὸ *Σύνορο*, τεῦχος 36, Χειμῶνας 1965, στίς σελίδες 94-99.
9. «Περὶ ἠθικῶν προτύπων...» Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Σκαπάνη*, τεῦχος 27, Νοέμβριος 1963.
10. «Ἡ ἀπόφαση De Oecumenismo...» Στὸ *Σύνορο*, τεῦχος 38, Καλοκαίρι 1966, στίς σελίδες 98-107.
11. «Σχόλιο Ὁρθοδόξου...» *Σύνορο*, τεῦχος 37, Ἀνοιξη 1966, σελίδες 12-22.
12. «Ἡ θεολογία τῆς κόλασης». *Σύνορο*, τεῦχος 35, Φθινόπωρο 1965, σελίδες 21-26.
13. «Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ». Ἀπάντηση σὲ ἄρθρο τοῦ Ἄγγελου Τερζάκη. Δημοσιεύτηκε στίς *Ἐποχές*, τεῦχος 34, Φεβρουάριος 1966, στίς σελίδες 115-119.
14. «Ἡ μοντέρνα Τέχνη...» *Σύνορο*, τεῦχος 32, Χειμῶνας 1964, σελίδες 237-243.
15. «Ἡ συνάντηση Camus καὶ Ντοστογιέφσκι...» Εἶναι τὸ κείμενο ἀπὸ μιὰ διάλεξη ποὺ δόθηκε στὴν «Ἐταιρεία

Χριστιανικοῦ θεάτρου» σὶς 20 Δεκεμβρίου 1965 καὶ δημοσιεύτηκε μετὰ, σὲ τρεῖς συνέχειες, στὴν *Καθημερινή*, σὶς 16, 17 καὶ 18.2.1966.

16. «Ὁ ἄλλος τοῦ Θεοῦ» στὸν Μακρυγιάννη». *Σύνορο*, τεῦχος 39, Φθινόπωρο 1966, σελίδες 180-189.

BIBLIA ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΓΙΑΝΝΑΡΑ

Τὸ αἴνιγμα τοῦ κακοῦ

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2008, ISBN 978-960-8399-68-6

Ὄντολογία τῆς σχέσης

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2004, ISBN 978-960-8399-00-6

Τὸ ρητὸ καὶ τὸ ἄρρητο – Τὰ γλωσσικὰ ὅρια ρεαλισμοῦ τῆς μεταφυσικῆς

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2008, ISBN 978-960-7721-48-8

Ἡ ἀπανθρωπία τοῦ δικαιώματος

Ἐκδόσεις Δόμος, 2006, ISBN 978-960-353-041-1

Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ

Ἐκδόσεις Δόμος, 2005

Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιώδες στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία

Ἐκδόσεις Δόμος, 2006, ISBN 960-7217-14-4

Προτάσεις Κριτικῆς Ὄντολογίας

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2010, ISBN 978-960-8399-89-1

Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ

Ἐκδόσεις Δόμος, 2006, ISBN 960-7217-24-1

Σχεδιάσμα εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία

Ἐκδόσεις Δόμος, 2002, ISBN 960-7217-34-9

Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρω

Ἐκδόσεις Δόμος, 2006, ISBN 978-960-7217-56-1

Χάιντεγκερ καὶ Ἀρεοπαγίτης

Ἐκδόσεις Δόμος, 2006, ISBN 960-353-046-8

Πολιτιστικὴ Διπλωματία – Προθεωρία ἐλληνικοῦ σχεδιασμοῦ

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2003, ISBN-13 978-960-7721-74-7

Τὰ καθ' ἑαυτόν

Ἐκδόσεις Ἰκαρος, 2005, ISBN 978-960-7233-81-3

Σχόλιο στὸ Ἄσμα Ἀσμάτων

- Ἐκδόσεις Δόμος, ⁶2003, ISBN 978-960-7217-35-6
Καταφύγιο Ἰδεῶν
- Ἐκδόσεις Ἴκαρος, ⁷2007, ISBN 978-960-7721-55-6
Ἀόριστη Ἑλλάδα – Κοντσέρτο γιὰ δύο ἀποδημίες
- Ἐκδόσεις Δόμος, ²1999, ISBN 978-960-7217-91-2
Ἡ κόκκινη πλατεία καὶ ὁ θεῖος Ἀρθοῦρος
- Ἐκδόσεις Δόμος, ⁵2006, ISBN 960-7217-33-0
Ἀνθολόγημα τεχνημάτων
- Ἐκδόσεις Καστανιώτη, ²1993, ISBN 978-960-03-0604-0
Πείνα καὶ δίψα
- Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ⁵1997, ISBN 978-960-333-078-3
Ἀλφαβητάρι τοῦ Νεοέλληνα (Ἀνθολόγιο)
- Ἐκδόσεις Πατάκη, ⁹2004, ISBN 960-378-533-4
- Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος – Σπουδὴ στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος**
- Ἐκδόσεις Δωδώνη, 1971
- Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους**
- Ἐκδόσεις Ἴκαρος, ³2002, ISBN 978-960-7721-81-5
- Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα**
- Ἐκδόσεις Δόμος, ⁶2006, ISBN 978-960-7217-54-7
- Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως**
- Ἐκδόσεις Δόμος, ¹⁴2006, ISBN 978-960-7217-38-7
- Ἡ Ἀπολογητικὴ**
- Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ²1975, ISBN 978-960-222-038-2
- Ἐρωτικῶν Ἀμφιλογία ἢ περὶ λιβελλοπράγμονος μοναχοῦ**
- Ἐκδόσεις Δόμος, 1989
- Ἀλήθεια καὶ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας**
- Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ²1997, ISBN 978-960-333-135-3
- Ἐνάντια στὴ θρησκεία**
- Ἐκδόσεις Ἴκαρος, ³2007, ISBN 978-960-8399-41-9
- Ἡ κρίση τῆς προφητείας**
- Ἐκδόσεις Ἴκαρος, ⁴2010, ISBN 978-960-8399-95-2

- Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας**
Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ²1973
- Κεφάλαια Πολιτικῆς Θεολογίας**
Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ³1983
- Ἡ Νεοελληνικὴ Ταυτότητα**
Ἐκδόσεις Γρηγόρη, ⁴2001, ISBN 978-960-222-065-8
- Κριτικὲς παρεμβάσεις**
Ἐκδόσεις Δόμος, ⁴1993, ISBN 978-960-7217-68-4
- Τὸ κενὸ στὴν τρέχουσα πολιτικὴ**
Ἐκδόσεις Καστανιώτη, ²1992, ISBN 978-960-03-0434-3
- Ἑλλαδικὰ προτελεύτια**
Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1992, ISBN 978-960-03-0869-3
- Πολιτικὴ Χρονογραφία 1: Χώρα ὑποχείρια παιγνίου**
Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1994, ISBN 960-03-1240-0
- Πολιτικὴ Χρονογραφία 2: Ἀπερισκέπτως αὐτόχειρες**
Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1994, ISBN 960-03-1241-9
- Πολιτικὴ Χρονογραφία 3: Κύκλος φαύλος στροβιλώδης**
Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1994, ISBN 960-03-1242-7
- Ἀφελληνισμοῦ παρεπόμενα**
Ἐκδόσεις Κάκτος, ²2005, ISBN 978-960-382-611-8
- Ἑλληνότροπος πολιτικὴ**
Ἐκδόσεις Ἴκαρος, 1996, ISBN 978-960-7233-90-5
- Ἀντιστάσεις στὴν ἀλλοτριώση**
Ἐκδόσεις Ἴκαρος, ²2008, ISBN 978-960-7721-12-9
- Πολιτισμὸς, τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς**
Ἐκδόσεις Κάκτος, ²2005, ISBN 978-960-382-613-2
- Ἰγνηλασία νοήματος**
Ἐκδόσεις Λιβάνη, 1998, ISBN 978-960-236-911-1
- Ἡ παρακμὴ ὡς πρόκληση**
Ἐκδόσεις Λιβάνη, 1999, ISBN 978-960-14-0034-1
- Ἑλληνικὴ ἐτοιμότητα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση**
Ἐκδόσεις Λιβάνη, 2000, ISBN 978-960-14-0186-7
- Παιδεῖα καὶ γλώσσα**
Ἐκδόσεις Πατάκη, ⁵2003, ISBN 978-960-378-832-4

- Ἡ Ἀριστερὰ ὡς Δεξιὰ – Ἡ Δεξιὰ ὡς παντομίμα**
Ἐκδόσεις Πατάκη, ²2001, ISBN 978-960-16-0025-3
- Κομματοκρατία**
Ἐκδόσεις Πατάκη, ³2004, ISBN 978-960-16-0407-7
- Εἰς μικρὸν γενναῖοι – Ὅδηγίες χρήσεως**
Ἐκδόσεις Πατάκη, 2003, ISBN 978-960-16-0763-4
- Προφορικὴ ἀμεσότητα**
Ἐκδόσεις Ἴανός, ²2008, ISBN 978-960-7771-79-7
- Ἡ λογικὴ ἀρχίζει μὲ τὸν ἔρωτα**
Ἐκδόσεις Ἰκαρος, ²2007, ISBN 978-960-8399-03-7
- Κοινωνιοκεντρικὴ Πολιτικὴ: Κριτήρια**
Ἐκδόσεις Ἑστία, 2005, ISBN 978-960-05-1213-7
- Μαχόμενὴ ἀνελπιστία**
Ἐκδόσεις Ἑστία, ²2007, ISBN 978-960-05-1299-1
- Ἐπαινος ψήφου τιμωρητικῆς**
Ἐκδόσεις Ἴανός, ²2008, ISBN 978-960-7827-73-9
- Ἡ κατάρρευση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος στὴν Ἑλλάδα σήμερα**
Ἐκδόσεις Ἴανός, ²2008, ISBN 978-960-7827-89-0
- Τὸ πολιτικὸ ζητούμενο στὴν Ἑλλάδα σήμερα**
Ἐκδόσεις Ἴανός, ²2010, ISBN 978-960-6882-07-4
- Κατὰ κεφαλὴν καλλιέργεια**
Ἐκδόσεις Ἴανός, 2010, ISBN 978-960-6882-28-9

ΕΧΟΥΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΙ:

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους

στὰ ἀγγλικά: **The Freedom of Morality**

New York (SVP), 1984, ISBN 0-88141-028-4

στὰ γαλλικά: **La liberté de la morale**

Genève (Labor et Fides), 1983, ISBN 2-8309-0181-9

στὰ ἰταλικά: **La libertà dell'Ethos**

Bologna (Edizioni Dehoniane), 1984

στὰ ρουμανικά: **Libertatea moralei**

București (Editura Anastasia) 2002, ISBN 973-682-015-7

στὰ σερβικά: **Слобоџа Морала**

Krazyjevaц: (Каленић), 2007, ISBN 978-86-84183-19-6

στὰ οὐκρανικά: **Свобоџа етосу**

Київ (Дух і Літера), 2003, ISBN 966-7888-40-1

Χάιντεγγερ καὶ Ἄρεοπαγίτης ἢ περὶ ἀπουσίας καὶ ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ

στὰ ἀγγλικά: **On the absence and unknowability of God**

London-New York (T. & T. Clark International), 2005,
ISBN 0-567-04532-3

στὰ γαλλικά: **De l'absence et de l'inconnaissance de Dieu**

Paris (Éditions du Cerf), 1971

στὰ ἰταλικά: **Heidegger e Dionigi Areopagita**

Roma (Città Nuova Editrice), 1995, ISBN 88-311-0105-6

Ignoranza e conoscenza di Dio

Milano (Editoriale Jaca Book), 1973

στὰ ρουμανικά: **Heidegger și Areopagitul**

București (Editura Anastasia), 1996, ISBN 973-9239-15-3

στὰ ρωσικά: **Хаїтєнер u Ареопагитум, или об отсутствии u непознаваемости Бoга**

Москва (Росспэн), 2005

στὰ σερβικά: **Хаїтєнер u Дуонусуїе Ареопагит**

Врџачка Баџа (СВ. Симеона МурогочивоГ), 1997

στὰ σλοβενικά: **Heidegger in Areopagit aii o Bozji odsotnosti in respoznatnosti**

(Nova revija), 1991

Ἄλφαβητάρι τῆς πίστεως

στὰ ἀγγλικά: **Elements of Faith**

Edinburgh (T. & T. Clark), 1991, ISBN 0-567-29190-1

στὰ γαλλικά: **La foi vivante de l'Église**

Paris (Éditions du Cerf), 1989, ISBN 2-204-03160-7

στὰ ἰταλικά: **La fede dell'esperienza ecclesiale**

Brescia (Queriniana), 1993, ISBN 88-399-0717-3

στὰ ρουμανικά: **Abecedar al credinței**

București (Editura Bizantină), 1996, ISBN 973-96756-7-0

στὰ ρωσικά: **Вера церкви**

Москва (Центр по изучению Религий), 1992, ISBN 5-87078-001-2

στὰ σερβικά: **Азвону Вере**

Нови Сад (Беседа), 2008, ISBN 978-86-86117-15-1

Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα

στὰ ἀγγλικά: **Orthodoxy and the West**

Brookline, Mass. (Holy Cross Orthodox Press), 2006, ISBN 1-885652-81-X

στὰ ρουμανικά: **Ortodoxie și Occident**

București (Editura Bizantină), 1995, ISBN 973-96756-6-3

Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρως

στὰ ἀγγλικά: **Person and Eros**

Brookline, Mass. (Holy Cross Orthodox Press), 2007, ISBN 978-1-885652-88-1

στὰ γερμανικά: **Person und Eros**

Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht), 1982, ISBN 3-525-56250-0

στὰ ρουμανικά: **Persona și Eros**

București (Editura Anastasia), 2000, ISBN 973-9374-57-3

στὰ ρωσικά: **Избранное: Личность и Эрос**

Москва (Росспэн), 2005, ISBN 5-8243-0647-8

στὰ σερβικά: **Личность и Эрос**

Нови Сад (Беседа), 2009, ISBN 978-86-86117-34-2

Μετα-νεωτερική Μετα-φυσική

στὰ ἀγγλικά: **Postmodern Metaphysics**

Brookline, Mass. (Holy Cross Orthodox Press) 2004, ISBN

1-885652-80-1

Σχόλιο στὸ Ἄσμα ἀσμάτων

στὰ ἀγγλικά: **Variations on the Song of Songs**

Brookline, Mass. (Holy Cross Orthodox Press), 2005, ISBN

1-885652-82-8

στὰ γαλλικά: **Variations sur le Cantique des Cantiques**

Paris (Desclée de Brouwer), 1992, ISBN 2-220-03273-6

στὰ ἰταλικά: **Variazioni sul Cantico dei Cantici**

Sotto il Monte (Servitium Editrice), 1997, ISBN 88-8166-

044-X

στὰ οὐκρανικά: **Варіації на тему Писни Писень**

Київ (Дух і Літера), 2003, ISBN 966-7888-44-4

στὰ ρωσικά: **Варіації на Песнь Песней**

Москва (Росспэн), 2005

Σχεδίασμα εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία

στὰ γαλλικά: **Philosophie sans rupture**

Genève (Labor et Fides), 1984, ISBN 2-8309-0046-4

στὰ серβικά: **Философија из новоиула**

Врњачка Бања (СВ. Симеона Мироточивог), 2000

στὰ οὐκρανικά: **Нерозривна Філософія**

Київ (Основи), 2000, ISBN 966-500-171-X

Ἀλήθεια καὶ ἐνότητα τῆς ἐκκλησίας

στὰ γαλλικά: **Vérité et unité de l'Église**

Grez-Doiceau: (Éditions Axios), 1989, ISBN 2-87296-000-7

στὰ ἰταλικά: **Verità e unità della Chiesa**

Milano-Schio (Cens-Interlogos), 1995, ISBN 88-8078-090-5

στὰ ρουμανικά: **Adevărul și unitatea Bisericii**

București (Editura Sophia), 2009, ISBN 978-973-136-129-1

Adevărul și unitatea Bisericii

Iași (Trinitas), 2008, ISBN 978-973-155-092-3

στὰ серβικά: **Истина и јединство цркве**

Нови Сад (Беседа), 2003
στὰ ρωσικά: **Истина и еѳинство Церкви**
Москва (Свято-филаретовский православо-христианский
инсти-тут), 2006, ISBN 5-89100-064-4

Πείνα καὶ δίψα

στὰ ρουμανικά: Foamea și setea
București (Editura Anastasia), 2000, ISBN 973-9374-73-5
στὰ φινλανδικά: Nälkä ja Jano
Joensuu (Ortokirja), 1991, ISBN 951-95896-8-6

Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος

στὰ σερβικά: Μεταφизика Тела
Нови Сад (Беседа), 2005, ISBN 86-86117-00-7

Συλλογὴ δοκιμίων

στὰ βουλγαρικά: Крузама камо преѳузбухателство
София (Лих), 2002, ISBN 954-607-566-3

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ
ΠΡΟΦΗΤΕΙΑΣ ΤΟΥ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΓΙΑΝΝΑΡΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ ΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ
2010 ΣΤΟ
«ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ», ΜΕ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΡΩΣ
ΜΑΚΡΗ, ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

¹ Ἡ φράση εἶναι ἀπὸ τὸν S. Kierkegaard: *Einiübung im Christentum*, Fischer Bücherei (109), σελ. 141.

² Κωνστ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ τοῦ ἐξ Οἰκονόμων: *Τὰ σωζόμενα*, τόμος 2ος, σελ. 270 κ.έ.

³ *Μάρκ.* 1, 4 καὶ 13, 15.

⁴ Ὁ Μ. HEIDEGGER ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, ἔχει ἀποκαλυπτικὰ διατυπώσει αὐτὴ τὴν ἄποψη στὸ βιβλίο του *Holzwege*, Frankfurt 1963, σελ. 193 κ.έ.

⁵ Ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Πάσχα 1965.

⁶ Ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησία*, ἐπίσημο ὄργανο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 15 Ἰουλίου 1964.

⁷ Βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Π.Σ. ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1965.

⁸ Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐγκύκλιο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν.

⁹ Ὅταν γραφόταν αὐτὸ τὸ κείμενο, τὸ 1966, τίποτα δὲν προμηνούσε τὸ ἐκπληκτικὸ γεγονός ποὺ ἀκολούθησε στὴ δεκαετία τοῦ '70 — τὸ σημαντικότερο μᾶλλον γεγονός τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου στὸν αἰῶνα μας: τὴν ἀνανέωση καὶ ραγδαία ἀνθιση τοῦ μοναχισμοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ ἀγιορειτικοῦ. Ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουν γιὰ τὸν μοναχισμό αὐτὲς ἐδῶ οἱ σελίδες ἔχει σήμερα πιά ριζικὰ μεταβληθεῖ καὶ οἱ συνέπειες τῆς μεταβολῆς εἶναι ὅπωςδήποτε εὐεργετικὲς γιὰ τὸ γενικότερο θεολογικὸ καὶ πνευματικὸ κλίμα τοῦ τόπου.

¹⁰ Γιὰ τὴ δυτικὴ προέλευση αὐτῆς τῆς θεωρίας βλ. I. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ,

Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, Ἀθῆναι 1957, σελ. 17 κ.έ.

¹¹ Βλ. τὸ τεῦχος *Γιὰ μιὰ καινούργια Ἑλλάδα*, ἔκδοσις συλλόγου τὸ Ἑλληνικὸν Φῶς, Ἀθῆναι 1950.

¹² *Towards a Christian Civilisation*. Ἔκδοσις «Δαμασκός», Ἀθῆναι 1951.

¹³ Ὡς καὶ πρόσφατα στὴν ἔφημερίδα *Μεσημβρινή*, «Ἡ εὐκαιρία ποὺ ἐχάθη», 2.4.66.

¹⁴ *Γεν.* Β', 18.

¹⁵ *Γεν.* Β', 20.

¹⁶ *Γεν.* Β', 23.

¹⁷ Βλ. Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, «γυνή», στὴν *Ἠθ. καὶ Θρησκ. Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμος 4ος, σελ. 848.

¹⁸ Ὁ ἅγιος ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ γράφει: «Ἐπειδὴ διπλοῦν τὸ ἀνθρώπινον, ψυχῇ τε καὶ σῶματι συγκεκραμένον, ἀνάγκη τῷ πρὸς τὴν ζωὴν καθηγουμένῳ δι' ἀμφοτέρων τοὺς ἡγουμένους ἐφέπεσθαι. Οὐκοῦν ἡ ψυχὴ μὲν διὰ πίστεως πρὸς αὐτὸν ἀνακραθεῖσα τὰς ἀφορμὰς ἐντεῦθεν τῆς σωτηρίας ἔχει. Τὸ δὲ σῶμα ἕτερον τρόπον ἐν μετουσίᾳ τε καὶ ἀνακράσει τοῦ σώζοντος γίνεται... Τί οὖν ἐστὶ τοῦτο; Οὐδὲν ἕτερον ἢ ἐκεῖνο τὸ σῶμα, ὃ τοῦ τε θανάτου κρεῖττον ἐδείχθη καὶ τῆς ζωῆς ἡμῶν κατήρξατο. Ἀλλὰ μὴν οὐκ ἔστιν ἄλλως ἐντός τι γίγνεσθαι τοῦ σώματος, μὴ διὰ βρώσεως καὶ πόσεως τοῖς σπλάχνοις καταμιγνύμενον». *Λόγ. Κατηχ.* Λ2 Migne P.G. 45, 93.

¹⁹ *Ἐφεσ.* ε', 32.

²⁰ *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1958, σελ. 203.

²¹ Λόγος Ζ΄.

²² Βλαδ. ΛΟΣΣΚΥ, *Ἡ μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσ/νίκη 1964, σελ. 247.

²³ Κλίμαξ, ἔκδ. Κων/λεως 1883, λόγος Α΄, παρ. στ΄, σελ. 168.

²⁴ Κλίμαξ, Α΄, ε΄, σελ. 168.

²⁵ ὁ.π., α΄, σελ. 167.

²⁶ «...αὐτὸς ἡμῶν ἠράσθη πρῶτος... ἡμῶν ἐχθρῶν καὶ πολεμίων ὑπαρχόντων... καὶ οὐκ ἠράσθη μόνον, ἀλλὰ καὶ ἠτιμάσθη ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἐραπίσθη καὶ ἐσταυρώθη καὶ ἐν νεκροῖς ἐλογίσθη· καὶ διὰ τούτων ἀπάντων τὸν περὶ ἡμᾶς αὐτοῦ παρέστησεν ἔρωτα». (Παρὰ ΝΙΚΟΔΗΜΩ ΑΓΙΟΡΕΪΤΗ, *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον*, σελ. 183 σημ. 1.) Τὴν ἰδέα αὐτὴ εἶχε ἀναπτύξει καὶ ὁ ἅγιος ΝΕΙΛΟΣ ὁ ἀσκητής: «Οὐχ οὕτως τις ἐραστὴς μανικώτατος τῆς ἑαυτῷ ἐρωμένης ἐπιθυμεῖ, ὡς ὁ Θεὸς ἐφίεται ψυχῆς τῆς βουλομένης μετανοεῖν», Migne, *P.G.* 79, 464.

²⁷ *Summa Theologica*, II, II, 152, 1.

²⁸ «Castitas est virtus, per quam concupiscentiam castigamus quodam rationis moderamine», II, II, 151, 1.

²⁹ Προβλ. ἴδρυση «ταγμάτων» κατὰ τὸ πρότυπο τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης κ.λπ.

³⁰ Σελ. 30.

³¹ Σελ. 26.

³² Σελ. 27.

³³ Σελ. 36.

³⁴ G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1952, σελ. 122.

³⁵ Βλ. VI. LOSSKY, *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Éd. Aubier 1944, σελ. 115 κ.έ.

³⁶ *Ἀντιρρητικὸς Γ'*, Migne P.G. 99, 405 AB.

³⁷ Εἶκω-ἔοικα. Βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φίληβος* II 39 bc καὶ *Τίμαιος* IV 29 b: «τοῦ μὲν μονίμου καὶ βεβαίου καὶ μετὰ νοῦ καταφανοῦς μονίμους καὶ ἀμεταπτώτους (τοὺς λόγους διοριστέον), τοὺς δὲ τοῦ πρὸς μὲν ἐκεῖνο ἀπεικασθέντος, ὄντος δὲ εἰκόνος εἰκότας ἀνὰ λόγον τε ἐκείνων ὄντας».

³⁸ Βλ. W. EICHRODT, *Theologie des alten Testaments*, Stuttgart 1961 II, σελ. 78-79 καὶ KITTEL, *Theologisches Wörterbuch zum N.T.*, τόμος II, σελ. 388-389.

³⁹ Βλ. *Ψαλμ.* 8, 6 – *Σοφ. Σειράχ* 17, 3 – *Α΄ Κορ.* 11, 7 — ἀνὴρ εἰκῶν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων, *Β΄ Κορ.* 3, 18 — τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν.

⁴⁰ R. SCHNACKENBURG, «Doxa», στὸ *Lexikon für Theologie u. Kirche*, τόμος 3ος, στ. 532.

⁴¹ «L'image de Dieu est indestructible dans l'homme», LOSSKY, ὁ.π., σελ. 119.

⁴² «Das Beherrschende ist der μίμησις – Gedanke. Das Bild ist nicht dem Vorbild wesensgleich, sondern eine σχέσις κατὰ τι, eine

Relation... Ein *μίμημα* des Abgebildeten», H.G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σελ. 298.

⁴³ *Περὶ ὀρθοδ. πίστεως*, Α', Migne P.G. 94, 1132 B.

⁴⁴ *Λόγος ἀπολογ.*, Α', Migne P.G. 94, 1264 BC.

⁴⁵ Migne P.G. 98, 168 AB.

⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ (ΙΕ' πγ' 97 – ΚΣΤβ', νδ' 143).

⁴⁷ Migne P.G. 150, 1361 C.

⁴⁸ Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1963, σελ. 24.

⁴⁹ Βλ. BECK, ὁ.π. σελ. 301: So wird bei Johannes Damaskenos der Bilderkult zur kosmischen Liturgie vor der verklärten Materie, zur Offenbarung der Verklärung der Welt überhaupt... In Johannes triumphiert der Areopagite.

⁵⁰ *Λόγος ἀπολογ.*, Α', Migne P.G. 94, 1245 AB.

⁵¹ Βλ. P. EVDOKIMOV, «Comments on the Decree of Oecumenisme», στὸ περιοδικὸ *The Ecumenical Review* 17 (1964-65), σελ. 97-101. Ἐπίσης, I. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Ἡ Γ' φάσις τῆς δευτέρας βατικανίου Συνόδου», *Περιοδικὸν Ἐκκλησία* 42 (1965), σελ. 391-398.

⁵² Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ καθηγητῆ Evdokimov, ὁ.π., ἀλλὰ καὶ τοῦ καθηγητῆ Καρμίρη, *Ἐκκλησία* 41 (1946), σελ. 58.

⁵³ Κεφ. 3/17: «quosdam aspectus mysterii revelati quandoque

magis congrue percipi et in meliorem lucem poni ab uno quam ab altero».

⁵⁴ Βλ. Lorenz KARDINAL JAEGER, *Das Konzilsdekret «Über den Ökumenismus»*, Paderborn 1965, σελ. 57.

⁵⁵ Giacomo LERCARO, «Die Bedeutung des Dekrets De Oecumenismo für den Dialog mit den nicht-katholischen Kirchen des Ostens», στο περιοδικό *Concilium* (1965), σελ. 448.

⁵⁶ Ὁ.π., σελ. 447-448.

⁵⁷ Ὁ.π.

⁵⁸ Ὁ.π.

⁵⁹ Ἡ παραπομπή ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Maurice VILLAIN, «Rund um das Dekret über den Ökumenismus», στο περιοδικό *Concilium* 4 (1966), σελ. 292.

⁶⁰ Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ H. MAROT, «Erste Reaktionen auf die Dekrete des Zweiten Vatikanischen Konzils von orthodoxer Bedeutung», στο περιοδικό *Concilium* 4 (1966) σελ. 298 κ.έ.

⁶¹ Ἡ ὑποταγή στὴν ὀργανωτικὴ ἀναγκαιότητα ἀνοίγει ἀναπόφευκτα τὸν δρόμο καὶ στὶς πιὸ ταπεινὲς σκοπιμότητες. Πρόσφατο παράδειγμα, ἡ ἀποστολὴ τοῦ κειμένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης De Oecumenismo —σὲ κακὴ ἑλληνικὴ μετάφραση— ἀπευθείας ἀπὸ τὴ Ρώμη σὲ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους ἐφημέριους τῶν Ἀθηνῶν!

⁶² Εἶναι περὶ τὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ καταγραφὴ γεγονότων, οὔτε ὁ χῶρος ἐπαρκεῖ, ἀλλὰ εἶναι καὶ γνωστὰ στοὺς περισσότερους. Ὑπάρχουν σήμερα δεκατρεῖς ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ποὺ ποιμαίνουν ἰσάριθμα ὀρθόδοξα ποιμνία μέσα σὲ μία μόνο πόλη — τὴ Νέα

Υόρκη! Υπάρχουν ὄχι τὸ ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες στὴ δυτικὴ μόνο Γερμανία, χωρὶς καμιὰν ἐπαφὴ λειτουργικὴ ἢ διοικητικὴ. Υπάρχει ἐγκύκλιος ἑλληνα ἐπισκόπου τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀναγνωρίζει τὰ μυστήρια τῶν ὀρθόδοξων Ρώσων «κατ' οἰκονομίαν»!! Καὶ ἀναρίθμητα σχετικὰ περιστατικά. (Γιὰ τὴ Δ. Γερμανία βλ. τὸ τευχίδιο *Die orthodoxen Exilkirchen in der Bundesrepublik Deutschland*, ἐκδότης ἡ «Oekumenische Kommission für die Unterstützung Orthodoxer Priester in der Bundesrepublik Deutschland», 1η ἐκδοση 1965).

⁶³ Ὡς τὸ 1899 ἴσχυε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀντιοχείας.

⁶⁴ Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἔχουμε ἄμεση, πικρὴ πείρα. «Κι ὄλος ὁ ἀγώνας τῶν Γάλλων», γράφει ὁ Μακρυγιάννης, «τώρα ὅπου ἔλαβαν ἐπιρροή καὶ τὰ μέσα ἐδῶ, (μὲ τὴν κυβέρνηση Κωλέττη), εἶναι διὰ τὴν θρησκείαν· σκολειὰ γαλλικά, μοναστήρια, ἐκκλησίες καὶ πλῆθος ἄλλα μέσα καὶ κατήχησες εἰς τὸν κόσμον γιὰ νὰ προβοδέψουν αὐτὸ τὸ ἔργον... Ὁ πρέσβυς (ὁ Γάλλος) ἐργαζόταν ἐδῶ καὶ ξόδιασαν καὶ κατηχοῦσαν τοὺς ὀρθόδοξους Χριστιανοὺς νὰ τοὺς κάνουν δυτικούς...» Δυστυχῶς καὶ πολλοὶ καλοπροαίρετοι ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι σήμερα, ἀγνοοῦν τὴν ἱστορικὴ ἀφετηρία τῆς Οὐνίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

⁶⁵ Βλ. στὰ προηγούμενα, Α.4., σελ. 63-74.

⁶⁶ Στὸ πέμπτο βιβλίο τῆς *Fröhliche Wissenschaft*, § 343.

⁶⁷ Βλ. R. BULTMANN, «Der Gottesgedanke und der moderne Mensch», στὸ βιβλίο *Diskussionen zu Bischof Robinson: Gott ist anders*, München 1965, σελ. 105.

⁶⁸ *Die Fröhliche Wissenschaft*, § 125.

⁶⁹ ὅ.π.

⁷⁰ Οἱ λέξεις καὶ Ὁ ὑπαρξισμὸς εἶναι ἓνας ἀνθρωπισμὸς, ἑλλ. μτφρ. Κ. Σταματίου, Ἀθήνα 1965, σελ. 110-111.

⁷¹ M. HEIDEGGER, *Holzwege*, Frankfurt 1963, σελ. 199.

⁷² ὅ.π., σελ. 202-203.

⁷³ ὅ.π., σελ. 246.

⁷⁴ ὅ.π., σελ. 235.

⁷⁵ ὅ.π., στὴν ἴδια σελίδα.

⁷⁶ ὅ.π., σελ. 204.

⁷⁷ ὅ.π., σελ. 239-240.

⁷⁸ «Αἱ πηγαὶ τοῦ μοναχισμοῦ», ἀπὸ τὸ βιβλίον *Μοναχισμὸς καὶ σύγχρονος κόσμος*, ἔκδοσις «Ζωῆς», σελ. 80-81.

⁷⁹ Ἐπιστολὴ Α΄, Migne P.G. 3, 1104 B.

⁸⁰ Περὶ μυστικῆς Θεολογίας V, Migne P.G. 3, 1045 D - 1048 AB.

⁸¹ Βλ. σχετικὰ τὸ μεταγενέστερο τοῦ ἐδῶ κειμένου βιβλίον μου, *Ἡ Θεολογία τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ* (μὲ ἀναφορὰ στὶς ἀρεοπαγιτικὰς συγγραφὰς καὶ στὸν Martin Heidegger), Ἀθήνα 1967.

⁸² *Fröhl. Wissen.*, § 125.

⁸³ Οἱ λέξεις καὶ Ὁ ὑπαρξισμὸς εἶναι ἓνας ἀνθρωπισμὸς, ἑλλ. μτφρ. Κ. Σταματίου, Ἀθήνα 1965, σελ. 304-306.

⁸⁴ Ὁ.π.

⁸⁵ Εἶναι ὑπότιτλος στο βιβλίο του *Der Wille zur Macht*.

⁸⁶ J.P. SARTRE, Ὁ.π., σελ. 305.

⁸⁷ Ὁ.π., σελ. 342.

⁸⁸ Ὁ.π., στήν ἴδια σελίδα.

⁸⁹ *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* IV, Migne P.G. 3, 720 BC.

⁹⁰ *Le Diable et le Bon Dieu*, X, IV.

⁹¹ Βλ. Vladimir LOSSKY, *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Éd. Aubier 1944, σελ. 36-37.

⁹² Βλ. στο ἴδιο βιβλίο, σελ. 116 κ.έ.

⁹³ Βλ. Erik PETERSON, «Theologie des Kleides», στο βιβλίο *Marginalien zur Theologie*, München 1956, σελ. 41 κ.έ. Βλ. ἐπίσης ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὁμιλία XVI εἰς τὸ Κεφ. II τῆς *Γενέσεως*, Migne P.G. 53, 131.

⁹⁴ *Ρωμ.* 7, 15 καὶ 23.

⁹⁵ J.P. SARTRE, *Les Mots*, Éd. Gallimard 1964, σελ. 79.

⁹⁶ Ὁμιλία VII εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, Migne P.G. 44, 120 C.

⁹⁷ *Περὶ τοῦ Βίου Μωυσέως*, Migne P.G. 44, 104 D.

⁹⁸ *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν*, Migne P.G. 91, 1305 BC.

⁹⁹ Ρωμ. 8, 22.

¹⁰⁰ Walter EICHRODT, *Theologie des Alten Testaments*, Teil 2/3, Stuttgart 1961, σελ. 79.

¹⁰¹ KITTEL, *Theol. Wörterbuch zum N.T.*, τόμος II, σελ. 389-390.

¹⁰² Βλ. J.P. SARTRE, *Les Mots*, σελ. 160.

¹⁰³ Ρωμ. 8, 21.

¹⁰⁴ Βλ. H. SEDLMAYR, *Verlust der Mitte*, 1948: «Στὴ θέση τοῦ χαμένου κέντρου ἡ σύγχρονη τέχνη ἔχει τοποθετήσει τὸν ἄνθρωπο, σὰν ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ».

¹⁰⁵ Ὁ W. GROHMANN, στὸ λεξικό, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4ος τόμος, σελ. 701.

¹⁰⁶ J.H. EMMINGHAUS, *Lexikon für Theologie und Kirche*, 7ος τόμος, σελ. 511-512.

¹⁰⁷ Πάπας ΠΙΟΣ ΙΒ΄, «Τέχνη καὶ Θρησκεία», 8 Ἀπριλίου 1952, στὴν *Soziale Summe Pius XII*, Freiburg Schweiz 1954, σελ. 977-979.

¹⁰⁸ Τυπικὰ δείγματα ἀνάμεσα σὲ πλῆθος σχετικῶν ἔργων, ἡ Pfarkirche τοῦ Hans Schädel στὸ Kleinheubach, 1956, ὁ ἐσταυρωμένος τοῦ Matisse στὸ παρεκκλήσι τῆς Vence, 1951, ὁ ἐσταυρωμένος τῆς ἐκκλησίας τοῦ St. Reinhold στὸ Düsseldorf, 1957. Βλ. A. HENZE, *Neue kirchliche Kunst*, 1958.

¹⁰⁹ Κλασικὸς σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια ὁ Le Corbusier, στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ronchamp. Ξεχωριστὸ ἐπίσης τὸ ἐπίτευγμα τῶν Burlage καὶ Niebuer, στὸν Ἅγιο Ἰωσήφ τῆς Greven-Westfallen.

¹¹⁰ Maria Königin στὸ Saarbrücken, St. Michael στὴ Basel, Felix-

Regula Kirche στὸ Zürich-Hard.

¹¹¹ St. Rochus στὸ Düsseldorf – ἓνα γυμνὸ δέντρο καὶ φωτεινὰ παιχνίδια στὸ σκοτεινὸ φόντο. Christuskirche στὸ Daren ποὺ θυμίζει κυκλικὸ θέατρο κ.ἄ.π. (βλ. H.A. MAURER, *Moderne Kirchenbau in Deutschland*, Kassel 1958.)

¹¹² Βλ. R. Schwarz, Maria Königin στὸ Fechen, St. Laurentius, στὸ München-Nymphenburg καὶ F. Metzger, Felix und Regula Kirche στὴν Zürich.

¹¹³ Χαρακτηριστικὲς οἱ φιγοῦρες τοῦ Matisse στὴν Klosterkirche στὴ Vence, τὰ βιτρώ τοῦ Vinzenz Pieper στὸν Kölner Dom, τὰ σκίτσα τοῦ Le Corbusier στὴ Notre Dame du Haut στὸ Ronchamp, ἀλλὰ καὶ πλῆθος μεμονωμένα ἔργα.

¹¹⁴ Τὸ χαμένο κέντρο, Ἀθήνα 1962, σελ. 26.

¹¹⁵ Παραπέμπω γιὰ παράδειγμα στὴν Allerheiligen Kirche τοῦ Albert Schilling στὴ Basel καὶ στὸν Ἅγιο Ἀλφόνσο τοῦ Hans Schädel στὸ Würzburg.

¹¹⁶ Στὸ κεφάλαιο «Προτεσταντικὲς Ἐκκλησίες τῆς Ἀμερικῆς», τῶν Edward Frey-R. Durham.

¹¹⁷ VI. LOSSKY, *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Éd. Aubier 1944, μεταφρασμένο στὰ ἀγγλικά, γερμανικά καὶ πρόσφατα στὰ ἑλληνικά (1964).

¹¹⁸ «Οὐκ ἔχει ἡ φύσις τῶν ὑπὲρ φύσιν τοὺς λόγους, ὡσπερ οὐδὲ τῶν παρὰ φύσιν τοὺς νόμους. Ὑπὲρ φύσιν δὲ λέγω, τὴν θείαν καὶ ἀνεπνόητον ἡδονήν, ἣν ποιεῖν πέφυκεν ὁ Θεὸς φύσει, κατὰ χάριν τοῖς ἀξίοις ἐνούμενος, παρὰ φύσιν δὲ τὴν κατὰ στέρησιν ταύτης συνισταμένην ἀνεκλάλητον ὀδύνην, ἣν ποιεῖν εἴωθεν ὁ Θεὸς φύσει, παρὰ τὴν χάριν τοῖς ἀναξίοις ἐνούμενος. Κατὰ γὰρ τὴν

ὑποκειμένην ἐκάστω ποιότητα τῆς διαθέσεως, ὁ Θεὸς τοῖς πᾶσιν ἐνούμενος, ὡς οἶδεν αὐτός, τὴν αἴσθησιν ἐκάστω διαπεπλασμένος, πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ πάντως πᾶσιν ἐνωθησομένου κατὰ τὸ πέρασ τῶν αἰώνων». ΜΑΞΙΜΟΥ, *Κεφάλαια θεολογικά*, VI κ', Migne P.G. τόμος 90, στ. 1312 C.

¹¹⁹ Βλ. *Vocabulaire de Théologie biblique*. Ἐκδότης ὁ Xavier Léon-Dufour, Paris 1962. Χρησιμοποιοῦ τὴ γερμ. μτφρ. στὶς ἐκδόσεις τοῦ Herder, Freiburg 1964, σελ. 722-723.

¹²⁰ Βλ. H. SCHLIER, *Die Zeit der Kirche*, Freiburg 1956, σελ. 232 κ.έ. Ἰδιαίτερα σελ. 237.

¹²¹ Βλ. KITTEL, *Wörterb. z.N.T.* λαὸς in LXX (Strathmann).

¹²² Βλ. R. BULTMANN, *Théologie des N.T.*, Tübingen 1961, σελ. 99-100.

¹²³ Βλ. N. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν*, Ἀθῆναι 1965, σελ. 155 κ.έ.

¹²⁴ Βλ. J. MEYENDORFF, *Die orthodoxe Kirche gestern und heute*, Salzburg 1963, σελ. 24 κ.έ.

¹²⁵ Παραπέμπω στὴν ἔκδοση τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Μακρυγιάννη ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο «Μέλισσα», χωρὶς νὰ πιστεύω ὅτι εἶναι ἡ καλύτερη. Ἰδιαίτερα ὁ ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς τοῦ σχολιαστῆ τὸν ἀφήνει ξένο καὶ ἄσχετο μὲ τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ Μακρυγιάννη.